

מכגש

לעבודה חינוכית-סוציאלית

- גורמי סיכון וחוללות אקדמית בקרב סטודנטים בתקופת מלחמת "חרבות ברזל"
- התרחקות מהדת בקרב מתבגרים עם הפרעת קשב כגורם סיכון
- ניכור הורי בילדות: השפעה על התנהגות ורגישות לדחייה בבגרות
- תהליכי ההתמודדות של אימהות בדוויות לילדים עם צרכים מיוחדים
- שביעות רצון מעבודה בקרב נשים אקדמאיות ערביות וערביות-בדוויות
- נייר מדיניות: מניעת אובדנות בקרב אוטיסטים צעירים

חברי המערכת

פרופ' רבקה איזיקוביץ'

עורכת ראשית,

אמריטוס אוניברסיטת חיפה

פרופ' סארה אבו-כף

אוניברסיטת בן-גוריון

פרופ' עליאן אלקרינאוי

אוניברסיטת בן-גוריון

פרופ' אלי בוכבינדר

אוניברסיטת חיפה

פרופ' רמי בנבנישתי

אמריטוס האוניברסיטה העברית

ואוניברסיטת בר-אילן

פרופ' בל גבריאל פריד

אוניברסיטת תל אביב

ד"ר אמיתי המנחם

המכללה האקדמית בית ברל

(לשעבר)

פרופ' מאיר טייכמן

אמריטוס אוניברסיטת תל אביב

ד"ר איתן ישראלי

אמריטוס האוניברסיטה העברית

פרופ' ורד סלונים-נבו

אוניברסיטת בן-גוריון

פרופ' יפית סולימני-אעדן

אוניברסיטת תל אביב

פרופ' שלמה קניאל

המרכז האקדמי למשפט ולעסקים

ברמת גן; מכללת אורות ישראל

פרופ' יצחק קשתי

אמריטוס אוניברסיטת תל אביב

פרופ' עמירם רביב

אמריטוס אוניברסיטת תל אביב

ד"ר רבקה רייכנברג

מכון מופ"ת

פרופ' אביהו שושנה

אוניברסיטת חיפה

מרים גילת

רכזת המערכת

כתובת המערכת

עמותת "אפשר"

ת"ד 10643 רמת גן 5200502

טלפון 03-5026030

mgilat@efshar.org.il

www.efshar.org.il

חוברות "מפגש"

והנחיות לכותבים לצפייה:

kitvei-et.efshar.org.il

jstor.org/journal/mifgash

הנחיות לכותבים

מפגש לעבודה חינוכית-סוציאלית הוא כתב עת שפיט בין-תחומי היוצא לאור פעמיים בשנה, ומפרסם מאמרים עיוניים ומחקרים בנושאים הבאים: ילדים ובני נוער במצבי סיכון ומשפחותיהם; אוכלוסיות עם צרכים מיוחדים; טיפול בפרט ובמשפחה; חינוך וטיפול בקהילה ובמסגרות חוץ-ביתיות; רב-תרבותיות; גישור ודיאלוג; אלימות; לחץ, משבר וטראומה; הדרכת עובדים; חינוך לערכים; חינוך בלתי-פורמלי.

אנו מקבלים מאמרים מחוקרים וכותבים מהתחומים הבאים: עבודה סוציאלית, חינוך, פסיכולוגיה, סוציולוגיה, קרימינולוגיה, אנתרופולוגיה ומדעי ההתנהגות, חוץ שימת דגש על ילדים ובני נוער במצבי סיכון. המאמרים המוגשים למערכת עוברים תהליך של הערכה ושיפוט אנונימיים על ידי סוקרים מומחים. תהליך ההערכה נמשך כשישה חודשים.

הנחיות

- כתב היד יכול עד 25 עמודים, ויש להדפיסו בפורמט Word, ברווח כפול (בגופנים דוד בעברית ו-Times new roman בלועזית ובגודל 12) ולשלוחו בדואר אלקטרוני.
- בעמוד נפרד יודפסו שם המחבר, תואר, תפקיד ושיוך אקדמי או מקצועי בעברית ובאנגלית ופרטי התקשרות: טלפון וכתובת דוא"ל.
- יש לצרף תקצירים בעברית ובאנגלית בהיקף של כ-150 מילים כל אחד ומילות מפתח.
- המערכת שומרת לעצמה את הזכות להכניס תיקוני עריכה וסגנון. מאמר שלא יעמוד בכללים יוחזר למחבר, והוא יתבקש להתאימו אליהם.
- אין לשלוח למערכת "מפגש" מאמר שהתפרסם, עתיד להתפרסם או נמצא בהליך שיפוט בכתב עת אחר בארץ או בחו"ל.

כתיבת מקורות

- יש להקפיד על רישום המקורות, ממצאים סטטיסטיים ולוחות על פי הנחיות APA.
- שמות מחברים לועזיים יכתבו בגוף המאמר בעברית, ובסוגריים הם יכתבו בלועזית ולצדם שנת הפרסום. יש להקפיד על הקלדת כל הסוגריים בטקסט בגופן דוד.
- כל ההפניות במאמר יסודרו לפי סדר א-ב של שמות המחברים – תחילה בעברית ואחר כך בלועזית – ויצוינו ברשימת מקורות מלאה. גם רשימת המקורות תסודר בשיטה הנ"ל.
- אם יש שני מחברים לפרט, שניהם יוזכרו בכל ההפניות. משלושה מחברים ומעלה יכתב שם המחבר הראשון בתוספת "ואחרים" (et al.). ברשימת המקורות יכתבו שמות כל המחברים (עד 20 מחברים).
- להלן דוגמאות לרישום המקורות:

ספר

בן-עזר, ג' (1992). **כמו אור בכד**. ראובן מס.

Folberg, J., & Taylor, A. (1984). *Mediation: A comprehensive guide to resolving conflicts without litigation*. Jossey-Bass Publishers.

כתב עת

פרנקנשטיין, ק' (1957). התפתחות האינטליגנציה אצל ילדי עוני. **מגמות**, ח(2), 153–170.

Sampson, R. J., & Laub, J. H. (1994). Urban poverty and the family context of delinquency: A new look at structure and process in a classic study. *Child Development*, 65(2), 523–540.

פרק בתוך ספר ערוך

גוויל, ר' ואיתמר, ה' (1997). רב-שיח בין חניכים ובוגרים יוצאי אתיופיה. בתוך א' עמיר ואחרים (עורכים), **שורש אחד וענפים רבים** (עמ' 146–159). מאגנס.

Fry, D. P., & Fry, C. B. (1997). Culture and conflict-resolution models: Exploring alternatives to violence. In D. P. Fry & K. Björkqvist (Eds.), *Cultural variation in conflict resolution* (pp. 9–23). Lawrence Erlbaum Associates.

מקור מהאינטרנט

Hiltz, R. S. (1997). Impact of college-level course via asynchronous learning networks: Some preliminary results. *JALN*, 1(12). <http://www.aln.org/alnweb/journal/issue2/hiltz.htm>.

מכגש

לעבודה חינוכית-סוציאלית

כרך ל"ג • גיליון 58

תמוז תשפ"ה — יוני 2025

יוצא לאור על ידי:

אפשר
עמותה לפיתוח שירותי רווחה וחינוך

כתובת המערכת

מרים גילת, עמותת "אפשר"

טלפון 03-5026030 | דואר אלקטרוני mgilat@efshar.org.il

המערכת אינה אחראית לדעות המובאות במאמרים ובסקירות המתפרסמות בכתב העת, שהינן על דעת המחברים בלבד.

דמי מנוי לשנה (2 גיליונות) 80 ש"ח | מחיר לגיליון אחד 40 ש"ח

עמותת "אפשר"

הסניף הישראלי של האגודה הבין-לאומית לעובדים חינוכיים-סוציאליים

AIEJI – International Association of Social Educators

אתר האינטרנט www.efshar.org.il

כתב העת "מפגש" לצפייה באתר JSTOR: www.jstor.org/journal/mifgash

ובאתר "אפשר": kitvei-et.efshar.org.il

כל הזכויות שמורות — לעמותת "אפשר"

אין להעתיק ולהפיץ בדפוס, בדואר אלקטרוני, באינטרנט או בצילום את המאמרים שבכתב העת (כולם או חלקם) ללא אישור מפורש מהמערכת

עריכת לשון: אורלי צור

עריכת לשון של התקצירים באנגלית: פגי ויינריך

עיצוב: 2w-design.com

ISSN 0792-6820

רמת גן 2025

תוכן העניינים

3.....	תוכן העניינים
5.....	דבר העורכת — רבקה איזיקוביץ'
7.....	רשימת משתתפים
15.....	הקשר בין גורמי סיכון קבועים ומצביים, חרדה, משאבי התמודדות ותחושת חוללות אקדמית בקרב סטודנטים במסגרות להשכלה גבוהה בתקופת מלחמת "חרבות ברזל" עדי מאנע, אורנית דוידזון-בז'רנו ומלכה מרגלית
39.....	התרחקות מהדת בקרב מתבגרים עם הפרעת קשב ADHD כגורם סיכון בחינוך ממלכתי-דתי — דוד זולדן ושלמה רומי
67.....	הקשר שבין ניכור הורי בילדות לבין מוטיבציה להתנהגות בבגרות בתיווכו של המשתנה: רגישות לדחייה — יפעת אהרון ויעל וילצ'יק-אביעד
87.....	תהליכי ההתמודדות של אימהות בדוויית לילדים עם צרכים מיוחדים: "אלוהים נתן לי את הילד הזה מתוך אהבתו הרבה אליי" בלהה פריינטה ויעל ברק לוי
107.....	שביעות רצון מעבודה בקרב נשים אקדמאיות ערביות וערביות-בדוויית: תפקידם של משאבים אישיים, משפחתיים, קהילתיים וארגוניים סמאח עוסמאן וסארה אבו-כף
137.....	נייר מדיניות: מניעת אובדנות בקרב אוטיסטים צעירים בישראל — נקודת מבט רב-מערכתית אלה שראל-מחלב, שחר בר יהודה, טל אלון-מן, ענת ברונושטיין קלומק, גיל זלצמן וג'וי בנטוב

סקירות ספרים

149.....	בוגרי פנימיות בישראל: מחקר מעקב על מצבם לאורך עשור, מאת: רמי בנבנישתי, ענת זעירא, תהילה רפאלי — ערן מלקמן
155.....	החינוך האלטרנטיבי בישראל: תמונת מצב, עורך: גלעד גולדשמידט עמית רוטמן
159.....	שנינו לחוד — גירושם: השלכות ודרכי התמודדות, מאת: רחל לוי שיף ועמירם רביב ירי גבעון
VII-I.....	English abstracts

דבר העורכת

בבואי להציג את המאמרים בגיליון, עולות בזיכרוני שתי אמירות של הנסיך הקטן: "יש לבקש מכל אחד מה שביכולתו לתת" ו"מה שעניי רואות אינו אלא הקליפה. העיקר סמוי מן העין". אמירות אלה מציעות עדשה רגישה להתבוננות במציאות חייהם של האנשים הנמצאים במוקד המחקרים שלפנינו. הן מדגישות את הקשר המתחייב בין הקורא לנקרא, ברוחו של כתב העת.

שני המאמרים הראשונים עוסקים בהתמודדות של קבוצות במצבי סיכון. בראשון מתחקות עדי מאנע, אורנית דוידזון-בז'רנו ומלכה מרגלית אחר מצבן של קבוצות בעלות אפיוני קושי שונים בקרב אוכלוסייה של סטודנטים בהקשר של מלחמת "חרבות ברזל". הן מבחינות בין בעלי סיכון מצבי (מפונים, משרתי מילואים ובני זוגם), בעלי סיכון קבוע (מי שסובלים מהפרעות קשב והפרעות למידה) וקבוצת הסיכון המשולב, שכוללת את שני סוגי הסיכונים הנ"ל. כל קבוצות הסיכון הפגינו חוללות אקדמית נמוכה יותר מקבוצת ההשוואה ללא סיכון. המחקר דן בהשפעתם של משתנים, כמו: חרדה, תקווה, תחושת זכאות ותפיסת התמיכה החברתית על רמת החוללות האקדמית. החוקרות מדגישות את ההשלכות היישומיות של הממצאים.

במאמר השני חוקרים המחברים דוד זולדן ושלמה רומי את הזיקה ההדוקה בין הפרעת קשב ADHD כגורם סיכון לתופעת ההתרחקות מהדת. בהשוואה בין מתבגרים עם הפרעות קשב ומתבגרים ללא הפרעות קשב, על פי דיווחם העצמי של הראשונים, תופעת ההתרחקות מן הדת בקרבם נמצאה חזקה יותר. המחקר בדק גם השפעת טיפול תרופתי על קבוצת הסובלים מ-ADHD, וממצאיו תורמים תרומה פרקטית למטפלים, הורים ומחנכים בחברה הדתית.

סיכון מסוג אחר נדון במאמר השלישי, סיכון שבו מתנסים בוגרים אשר חוו ניכור הורי בילדותם. יפעת אהרון ויעל וילצ'יק-אביעד בוחנות את ההשלכות ארוכות הטווח של התופעה. הממצאים מעלים את המודעות להשפעות ההרסניות של ניכור הורי בילדות על העולם הרגשי וההתנהגותי בבגרות. גם כאן ישנו מקום חשוב לעבודת המניעה של מטפלים וגורמי רווחה. בהתערבותם המקצועית הם יכולים לסייע לבוגרים להתמודד עם תוצאות הדחייה בילדות ולצמצם ככל האפשר את התופעה בקרב ילדי גרושים, המהווים אוכלוסיית סיכון בולטת בהקשר זה.

שני המאמרים הבאים לוקחים אותנו לעולם תוכן ולמציאות אחרים, זאת של נשים בחברה הבדוית. הראשון, עבודתן של בלהה פריינטה ויעל ברק לוי, בודק את תפקודן האימהי של נשים בדויות לילדים עם צרכים מיוחדים. במחקר מעורב הן חקרו 40 אימהות לילדים אוטיסטים או ילדים עם מוגבלות שכלית התפתחותית. הצרכים המיוחדים של הילדים זכו לפרשנות דתית אופטימית על ידי חלק מן האימהות, ואילו חלקן האחר תפס את המגבלה באופן פסימי. שילוב העמדות הדתיות והרגשיות של האימהות השפיע באופן שונה על התמודדותן עם המגבלה של ילדיהן. החוקרות מדגישות את הצורך בהתאמה תרבותית מצד המטפלים להגשת סיוע יעיל לאימהות אלה.

המאמר הבא אחריו, של סמאח עוסמאן וסארה אבו-כף, מתמקד בנשים אקדמאיות ערביות וערביות בדוויות בתחום העבודה. הן עומדות על העלייה שחלה בהשתתפות נשים משני המגזרים בשוק העבודה הישראלי בעקבות תהליכי אקדמיזציה של המקצועות שבהם הן עוסקות. ההשפעה הגדולה ביותר על שביעות רצון מן העבודה מיוחסת לשילוב בין משאבים ארגוניים לאישיים, לקוהרנטיות הקהילתית ולתמיכה המשפחתית. לזו האחרונה היה מקום מכריע בהצלחתן המקצועית ובהשתלבותן הארגונית במקומות העבודה.

הגיליון כולל גם נייר מדיניות העוסק בנושא החשוב של מניעת אובדנות בקרב אוטיסטים צעירים בישראל מנקודת מבט רב-מערכתית. הוא חובר על ידי קבוצה מובילה של חוקרים: אלה שראל-מחלב, שחר בר יהודה, טל אלון-מן, ענת ברונשטיין קלומק, גיל זלצמן וג'וי בנטוב. הנייר מתבסס על דיונים מקדימים בפורומים משותפים של אנשי מקצוע, קובעי מדיניות, אוטיסטים ובני משפחותיהם. חיוניותו נובעת מן העובדה שאוטיסטים הם אוכלוסייה בסיכון גבוה במיוחד לאובדנות, ומצבם הייחודי טרם נחקר לעומק בישראל. האתגרים הנדונים מתמקדים בסוגיות, כמו: מניעה ואיתור, הפניה, הערכה וטיפול ורצף חינוכי-טיפולי, כמו גם במחקר.

במדור סקירות ספרים, נחשף הפעם לשלושה פריטים:

- × ספרם של רמי בנבנישתי, ענת זעירא ותהילה רפאלי, "בוגרי פנימיות בישראל: מחקר מעקב על מצבם לאורך עשור" – סקירתו של ערן מלקמן
- × ספרו הערוך של גלעד גולדשמיט, "החינוך האלטרנטיבי בישראל: תמונת מצב" – סקירתה של עמית רוטמן
- × ספרם של רחל לוי שיף ועמירם רביב: "שנינו לחד – גירושים: השלכות ודרכי התמודדות" – סקירתה של ירי גבעון

כאן המקום לברך את החברות והחבר החדשים שהצטרפו למערכת כתב העת:

- × פרופ' סארה אבו-כף, התוכנית לניהול ויישוב סכסוכים, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב
- × פרופ' אלי בוכבינדר, בית הספר לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת חיפה
- × פרופ' בל גבריאלי פריד, בית הספר לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת תל אביב
- × פרופ' יפית סולימני-אעידן, בית הספר לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת תל אביב

כל החברים החדשים הם בעלי מומחיות בתחומי התוכן של "מפגש" ובתחומי העניין שלו. בטוחני שהם יתרמו רבות להמשך קידומו של כתב העת.

קריאה מהנה,

בתקווה לימים טובים יותר,

רבקה איזיקוביץ', עורכת ראשית

רשימת משתתפים

פרופ' סארה אבו-כף, ראשת המחלקה ללימודים רב-תחומיים, התוכנית לניהול ויישוב סכסוכים, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

יפעת אהרון, תואר שני בקרימינולוגיה קלינית, אוניברסיטת אריאל

טל אלון-מן, ביבליותרפיסטית ופעילה, "מרצפות – אוטיסטיות כותבות";
אותי – עמותת ישראלית לאוטיזם

פרופ' ענת ברונשטיין קלומק, דיקנית בית ספר ברוך איבצ'ר לפסיכולוגיה,
אוניברסיטת רייכמן

ד"ר ג'וי בנטוב, החוג לחינוך מיוחד, הפקולטה לחינוך, אוניברסיטת חיפה

ד"ר שחר בר יהודה, התוכנית לחינוך מיוחד, הפקולטה לחינוך, המרכז האקדמי
לוינסקי-וינגייט; התוכנית לחינוך מיוחד, הפקולטה לחינוך, אורנים –
המכללה האקדמית לחינוך

ד"ר יעל ברק לוי, ראשת התחום לגיל רך וחינוך מיוחד, האקדמית אחוה

ד"ר אורנית דוידזון-בז'רנו, דיקנית סטודנטים, בית הספר למנהל עסקים,
המרכז האקדמי פרס

ד"ר יעל וילצ'יק-אביעד, ראשת החוג לקרימינולוגיה, אוניברסיטת אריאל

ד"ר דוד זולדן, המכללה האקדמית הרצוג; אורות ישראל – מכללה אקדמית לחינוך

פרופ' גיל זלצמן, הפקולטה לרפואה, אוניברסיטת תל אביב; יו"ר המועצה הלאומית
למניעת אובדנות, משרד הבריאות; מנהל המרכז לבריאות הנפש גהה

פרופ' עדי מאנע, בית הספר למדעי ההתנהגות והמכון לחקר התקווה,
המרכז האקדמי פרס

פרופ' מלכה מרגלית, אמריטה, אוניברסיטת תל אביב; בית הספר למדעי ההתנהגות
והמכון לחקר התקווה, המרכז האקדמי פרס

סמאח עוסמאן, תואר שני בניהול ויישוב סכסוכים, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

ד"ר בלהה פריינטה, התוכנית לפסיכולוגיה חינוכית, האקדמית אחוה

פרופ' שלמה רומי, אמריטוס, אוניברסיטת בר-אילן; המכללה האקדמית הרצוג

ד"ר אלה שראל-מחלב, הפקולטה למדעי האדם והחברה, המכללה למינהל

סקירות ספרים

פרופ' ירי גביעון, המחלקה לפסיכולוגיה, אוניברסיטת בר-אילן

ד"ר ערן מלקמן, בית הספר לחינוך, אוניברסיטת תל אביב

ד"ר עמית רוטמן, המכללה האקדמית עמק יזרעאל

רשימת שופטים (2023-2024)

מערכת כתב העת "מפגש" מודה לשופטי המאמרים על עבודתם המסורה והקפדנית. תרומתם נעשית בהתנדבות, בנדיבות, בהשקעה רבה ובמקצועיות.

פרופ' דפנה טנר
פרופ' יונה טייכמן
פרופ' מאיר טייכמן
פרופ' עידית כץ
פרופ' שירי לוי
פרופ' רוני לידור
ד"ר עומר לנס
ד"ר סהראב מסרי
ד"ר ענת משה
פרופ' ריקי סויה
פרופ' אורטל סולובדין
פרופ' יפית סולימאני-אעידן
ד"ר הדס סלע
פרופ' יהודה פולק
פרופ' עינת פלס
ד"ר אילה צור
פרופ' שרה רוזנבלום
פרופ' אביהו שושנה

פרופ' סארה אבו-כיף
פרופ' יזהר אופלטקה
פרופ' רבקה איזיקוביץ'
ד"ר יניב אפרתי
פרופ' אלי בוכבינדר
פרופ' נורית בוכויץ
ד"ר מירן בוניאל נסים
פרופ' רמי בנבנישתי
פרופ' ארנה בראון-לבינסון
פרופ' בל גבריאל פריד
ד"ר אורית גילור
ד"ר פאולה גרבר
ד"ר אורלי הבל
ד"ר רבקה הלל לביאן
ד"ר איהאב זבידאת
ד"ר ח'אולה זועבי
פרופ' ענת זעירא
ד"ר מוחמד ח'טיב
פרופ' ליאת חממה

עמותת "אפשר" הוקמה בשנת 1981 על ידי אנשי מקצוע בכירים בתחומי החינוך והרווחה, במטרה לחזק ולמסד את העשייה והעיון בשדה העבודה החינוכית-סוציאלית בישראל, בדגש על ייזום והפעלה של תוכניות לטיפול בילדים ובני נוער במצבי סיכון השוהים במסגרות חוץ-ביתיות ובקהילה ולרווחתם.

התחומים המרכזיים של פעילות העמותה

ילדים ובני נוער במצבי סיכון

מרכזי הגנה ("בתי לין") לילדים ונוער נפגעי התעללות מינית או פיזית: המרכזים מעניקים סיוע מידתי ומידי ראשונית לילדים וילדות, נערים ונערות בגילים 3-18 שחוו ונפגעו מהתעללות מינית, פיזית, נפשית או הזנחה קשה, ולבני משפחותיהם. המרכזים הוקמו ביוזמת משרד הרווחה, ג'וינט ישראל ועמותת "אפשר" ובשיתוף עם משרתת ישראל, משרד המשפטים, משרד הבריאות, הרשויות המקומיות וקרן שוטרמן. עמותת "אפשר" מפעילה את המרכזים מאז הקמתם.

במרכזי ההגנה פועלים אנשי מקצוע מומחים (עובדים סוציאליים לחוק הנוער, חוקרי ילדים ונוער, רופא ילדים, עורך דין וצוות הנהלה), העוסקים בהערכה, חקירה ואבחון של ילדים ונוער נפגעי עבירות התעללות, כך שתהליך התמיכה והליווי נעשה בזמן קצר ובאותה המסגרת.

העמותה פיתחה מערך הסברה ותוכניות מותאמות תרבות להנגשת השירות לאוכלוסיות מגוונות, כגון המגזר החרדי והמגזר הערבי.

השירות הפסיכולוגי חינוכי (שפ"ח) בחולון: סיוע בקידום הסתגלות התקינה של תלמידים במערכות החינוכיות השונות על ידי התערבות פסיכולוגית. השירות מופעל ע"י העמותה עבור עיריית חולון.

מרכזים לגיל הרך במגזר הערבי: העמותה הקימה ומפעילה מרכזים הכוללים פעילות מגוונת לילדים ולמשפחותיהם.

היחידה לטיפול בנפגעי אלכוהול והימורים ומשפחותיהם

משנת 1991 מפעילה העמותה בכל רחבי הארץ מסגרות לטיפול בנפגעי אלכוהול, הימורים ושאר התמכרויות התנהגותיות.

התוכנית הטיפולית כוללת שיחות פרטניות, השתתפות בקבוצות טיפוליות, אבחון וליווי פסיכיאטרי. לנפגעי הימורים הטיפול כולל גם ליווי וייעוץ כלכלי.

בנוסף, מעמידה העמותה את הטיפול והסיוע לנפגעים העקיפים, אלו החיים לצד המכור, כתחום מועדף ומעניקה לבני המשפחה סל שירותים רחב הכולל שיחות פרטניות, הדרכת הורים, קבוצות תמיכה וקו חם לייעוץ מרחוק.

פרסומים בתחום העבודה החינוכית-סוציאלית

העמותה מפקה באופן קבוע כתבי עת וביטאונים הכוללים ידע עדכני ומופצים בקרב אנשי מקצוע להעשרה ולהתמקצעות:

"מפגש לעבודה חינוכית-סוציאלית": כתב עת שפיט בין-תחומי המפרסם מאמרים עיוניים ומחקרים העוסקים בתחום החינוכי-טיפול-חברתי, בדגש על ילדים, בני נוער וצעירים במצבי סיכון בחברה רב-תרבותית בישראל.

בשגרת עבודתו "מפגש" משלב גיליונות המוקדשים לנושא מיוחד, בשיתוף עם עורכים-אורחים המומחים בתחום. עם הוצאתם של הגיליונות הייחודיים נערך כנס השקה – "מפגש חי".

"אפשר – ביטאון לעובדי החינוכי-סוציאלי", המהווה במה לאנשי השדה בנושאים מרכזיים שעניינם הם מתמודדים בעבודתם היום-יומית. מתפרסמים בו פעילויות המתבצעות במסגרות חוץ-ביתיות ובקהילה בקרב ילדים ובני נוער במצבי סיכון, במטרה להפיץ את הידע המצטבר – "חוכמת השדה" – גם באמצעות כנסים וימי עיון.

נוסף על כתבי העת, העמותה מוציאה לאור גם ספרים מקצועיים.

פעילות בין-לאומית

עמותת "אפשר" מייצגת את ישראל בהנהלת הארגון הבין-לאומי לעובדים חינוכיים-סוציאליים (AIEJI) וחברה בארגון הפנימיות הבין-לאומי FICE. למידע נוסף: www.efshar.org.il

כתב העת "מפגש לעבודה חינוכית-סוציאלית"

גיליונות בנושאים מיוחדים

- ✦ ילדות דיגיטלית: מקומם של המדיה הדיגיטליים בחייהם של ילדים ובני נוער (ל' 55, דצמבר 2022)
עורכת-אורחת: פרופ' נלי אליאס
- ✦ מפגשים טיפוליים וחינוכיים רגשי תרבות (כ"ט 53, יוני 2021)
עורך-אורח: פרופ' אביהו שושנה
- ✦ מניעת אובדנות בקרב מתבגרים וצעירים כ"ח 51-52, יוני-דצמבר 2020)
עורכים-אורחים: פרופ' ענת ברונשטיין קלומק ופרופ' גיל זלצמן
- ✦ תרבות הפנאי של ילדים, נוער וצעירים בישראל (כ"ו 48, דצמבר 2018)
עורכים-אורחים: ד"ר טלי היוש ופרופ' מאיר טייכמן
- ✦ זיכרונות ילדות מוקדמים: נרטיבים מעצבים בדיאלוג בין תיאוריה, טיפול ויישום (כ"ה 45-46, יוני-דצמבר 2017)
עורך-אורח: ד"ר אמיתי המנחם
- ✦ לקויות למידה והפרעות קשב: תאוריה, מחקר ומדיניות (כ"ב 39, יוני 2014)
עורכת-אורחת: פרופ' מלכה מרגלית
- ✦ ילדים ובני נוער בהשמה חוץ-ביתית בישראל (כ 36, דצמבר 2012)
עורכים-אורחים: פרופ' ענת זעירא, ד"ר שלהבת עטר-שוורץ ופרופ' רמי בנבנישתי
- ✦ חיים על הגשר: בין חינוך הגירה רב-תרבותיות (כ 35, יוני 2012)
עורכת-אורחת: פרופ' רבקה איזיקוביץ'
- ✦ נוער לסבי, הומוסקסואלי, טרנסג'נדר וביסקסואלי (להט"ב):
התבגרות, זהות וסיכון בתוך חברה הטרנסקסואלית (י"ט 33, יוני 2011)
עורך-אורח: ד"ר גידי רובינשטיין
- ✦ ילדים ונוער מתמודדים עם לחץ במציאות הישראלית:
גישה סלוטוגנית במחקר ובמעשה (י"ח 31, יוני 2010)
עורכת-אורחת: פרופ' שפרה שגיא
- ✦ עבודה חינוכית-טיפולית עם בני נוער בסיכון ובמצוקה (י"ז 29, יוני 2009)
עורכת-אורחת: ד"ר נורית לוי
- ✦ המעבר לבגרות של צעירים במסגרות חוץ-ביתיות: לקראת היציאה והשנים שאחרי (ט"ז 28, דצמבר 2008)
עורכים-אורחים: ד"ר ענת זעירא ופרופ' רמי בנבנישתי
- ✦ התנהגויות סיכון ממכרות: סמים, אלכוהול, הימורים וגלישה באינטרנט
בקרב ילדים ובני נוער (ט"ו 26, דצמבר 2007)
עורך-אורח: פרופ' מאיר טייכמן
- ✦ אלימות במערכת החינוך (י"ד 23, יוני 2006)
עורכים-אורחים: פרופ' רמי בנבנישתי, דר' מונא חורי-כסאברי ופרופ' רון אבי אסטור
- ✦ תיאוריית ההתקשרות (Attachment Theory) (י"ג 21, יולי 2005)
עורכים-אורחים: פרופ' מריו מיקולינסר וד"ר אטי ברנט

הקשר בין גורמי סיכון קבועים ומצביים, חרדה, משאבי התמודדות ותחושת חוללות אקדמית בקרב סטודנטים במסגרות להשכלה גבוהה בתקופת מלחמת "חרבות ברזל"

עדי מאנע, אורנית דוידזון-בז'רנו ומלכה מרגלית

תקציר

האקדמיה בישראל מתמודדת מאז ה-7 באוקטובר עם האתגר שבמתן מענה לסטודנטים רבים הנמצאים בקבוצות סיכון שונות. המחקר שעליו מבוסס מאמר זה כלל 834 סטודנטים, שנחלקו לחמש קבוצות: קבוצת הסיכון המצבי, שכללה 176 סטודנטים (מפונים, משרתי המילואים ובני זוגם); קבוצת הסיכון הקבוע, שכללה 215 סטודנטים (עם לקויות למידה והפרעות קשב),¹ קבוצה שכללה 84 סטודנטים שהאמינו שיש להם לקויות נירו-התפתחותיות, אף שלא אובחנו, קבוצת הסיכון המשולב, שכללה 151 סטודנטים עם סיכון מצבי וסיכון קבוע (סטודנטים עם לקויות למידה והפרעות קשב, שהם או בני זוגם שירתו במילואים, ומפונים) וקבוצת ההשוואה, שכללה 208 סטודנטים ללא סיכון. בדקנו אם משאבי אישיות (תקווה, תחושת זכאות), תחושת חרדה ותפיסת תמיכה מוסדית ותמיכה חברתית מנבאים את תחושת החוללות האקדמית של הסטודנטים.² בהתאם למשוער, סטודנטים בקבוצות הסיכון דיווחו שיש להם רמה נמוכה של חוללות אקדמית, בהשוואה לסטודנטים בקבוצת ההשוואה ללא סיכון. כמו כן, הסטודנטים בקבוצה עם לקויות נירו-התפתחותיות ואלו בקבוצה עם הסיכון המשולב דיווחו על רמות חרדה גבוהות יותר מקבוצת הסטודנטים ללא סיכון. בנוסף, גורמי הסיכון והמשתנים חרדה, תקווה, תחושת זכאות ותפיסת התמיכה החברתית ניבאו את רמת החוללות האקדמית. בדיון הוצגו השלכות יישומיות.

מילות מפתח: מלחמת "חרבות ברזל", סטודנטים, מילואים, מפונים, לקויות למידה, הפרעות קשב, חוללות עצמית אקדמית, חרדה, תקווה, תמיכה חברתית

1 הסטודנטים היו עם לקות למידה והפרעת קשב או רק עם אחת מהן. לשם הנוחות נכתב במאמר "לקות למידה והפרעת קשב", אך הכוונה היא גם לאפשרות השנייה.

2 תפיסת חוללות — תפיסת הסטודנט את עצמו כמי שמשוגל להתמודד בהצלחה עם האתגרים הלימודיים.

מבוא

מאז ה-7 לאוקטובר מתמודדת החברה הישראלית עם אירועים כואבים ומטלטלים ומלחמה ממושכת, שעדיין נמשכת בזמן כתיבת שורות אלו. המלחמה פרצה זמן קצר לפני תחילת שנת הלימודים האקדמית ועוררה שאלות קשות – מתי ניתן לפתוח את שנת הלימודים? כיצד ניתן לדרוש מהסטודנטים לחזור לשגרת לימודים בתקופה אקוטית של משבר, כאשר רבים מהם משתייכים לקבוצות סיכון ולמעגלי פגיעות רחבים, כגון: אנשי מילואים ובני משפחותיהם, סטודנטים שנחשפו לאירועים הקשים ב-7 לאוקטובר וסטודנטים מפונים מבתייהם? סוגיות אלו לוו בשיח ציבורי ער, שעסק בשאלה הרחבה על היכולת לחזור לשגרה לאחר אסון מטלטל והמשיך להעסיק את החברה הישראלית זמן רב.

האקדמיה בתקופה זו התמודדה עם אתגרים ייחודיים שבמתן מענים מותאמים למספר גדול של סטודנטים הנמצאים בקבוצות הסיכון השונות – סטודנטים אשר נפגעו באופן ישיר באירועי ה-7 באוקטובר (משתתפי המסיבות ותושבי יישובי עוטף עזה), סטודנטים שפוננו מבתייהם בדרום ובצפון וסטודנטים ששירתו במילואים ובני משפחותיהם. במחקר קודם נמצאו רמות מצוקה גבוהות, רמת אמון נמוכה ושבר קהילתי עמוק בקרב אלו שנפגעו באופן ישיר מהמלחמה (אהרון-גוטמן ואחרים, 2024). בעיקר העסיקה את האקדמיה בתקופת המלחמה קבוצת הסטודנטים משרתי המילואים. קבוצת גיל זו של סטודנטים (בוגרים צעירים לאחר שירות צבאי) היא חלק הארי של משרתי המילואים, המגויסים בתקופות של מלחמה ומצבי חירום ביטחוני לתקופות ממושכות. הצטבר ידע מחקרי רב על הקשיים הנפשיים המשמעותיים שעיינו מתמודדים לוחמים החוזרים משדה הקרב ועל הקושי שלהם להסתגל ולעמוד בדרישות (Kassaye et al., 2023). לדוגמה, במחקר שנערך בארצות הברית בקרב סטודנטים שהיו בצבא נמצא כי 45% דיווחו על תסמינים מובהקים של הפרעה פוסט-טראומטית (Rudd et al., 2011). בישראל, למודת הקרבות, גובשו בעקבות מלחמות קודמות תקנות מחייבות ואחידות של המל"ג בנוגע לזכויותיהם של חיילי מילואים הלומדים באקדמיה (זרד, 2023). המציאות הייחודית של המלחמה הנוכחית חייבה בדיקה מחדש של תקנות אלה והיערכות למצבים המתמשכים של היעדרות מהלימודים ולקשיים של החזרה לשגרת החיים והעמידה בדרישות האקדמיות, לאחר השירות במילואים.

בנוסף לקשיים הספציפיים של הסטודנטים הנמצאים בקבוצות הסיכון בעקבות המלחמה (קבוצות סיכון מצביות), אין להקל בחשיבותם של גורמי סיכון קבועים, כגון: לקויות למידה ספציפיות, הפרעות קשב וקשיי למידה, שפגיעתם בתחושת החוללות האקדמית של סטודנטים תועדה במחקרים רבים (Ben-Naim et al., 2017), ובפרט במצבי לחץ ומשבר (Sarid & Lipka, 2024).

כמו כן, יש לזכור כי נוסף על שתי קבוצות סיכון אלו (מצבי וקבוע), המלחמה ואירועי ה-7 באוקטובר השפיעו על כלל הסטודנטים ופגעו ברווחה הנפשית, בפניות ללמידה וברצף הלמידה, כתוצאה ממעבר ללימודים בזום וחשיפה לסיכון בהגעה לקמפוס. לפיכך, במחקר זה נשווה בין חמש קבוצות סטודנטים, בהתאם לרמת הסיכון

והחשיפה למשבר: סטודנטים בקבוצת הסיכון המצבית (מפונים מבתיים בעקבות המלחמה וסטודנטים שהם או בני זוגם שירתו במילואים), סטודנטים בקבוצת הסיכון הקבועה (סטודנטים עם לקויות למידה והפרעות קשב), סטודנטים שמאמינים שיש להם לקויות למידה והפרעת קשב, אך לא פנו לאבחון, סטודנטים בקבוצת סיכון משולבת (מצבית וקבועה), וסטודנטים שאינם נמצאים בקבוצת סיכון ספציפית.

חרדה כללית

משבר בעל פוטנציאל טראומתי, כמו המלחמה הנוכחית, הוא אירוע הנתפס כמאיים מבחינה גופנית ומבחינה פסיכולוגית על האדם או על הקרובים אליו (APA, 2022). גם חשיפה לא ישירה לאירוע הנתפס כמאיים היא בעלת פוטנציאל טראומתי ועשויה לעורר תגובות פתולוגיות, כגון: תחושת הצפה רגשית, עלייה חדה בתחושת החרדה ועוררות גבוהה של המערכת הפיזיולוגית (Kudielka & Wüst, 2010). במחקר קיימת הבחנה בין משבר אישי למשבר קולקטיבי. מצב שבו קבוצה של אנשים הרואה עצמה כקהילה חווה משבר בעל פוטנציאל טראומתי חד-פעמי או מתמשך, מוגדר כ"טראומה קולקטיבית" (Thamotharampillai & Somasundaram, 2021). לפי הגדרה זו, ניתן להתייחס למלחמת "חרבות ברזל" כאל משבר בעל פוטנציאל טראומתי, שעונה על ההגדרה של "טראומה קולקטיבית", בעוד רמת החשיפה למשבר הייתה שונה בקבוצות שונות בחברה הישראלית (וילצ'נסקי, 2023).

אחד התסמינים המרכזיים של חשיפה למשבר בעל פוטנציאל טראומתי, בפרט בשלב האקוטי של המשבר, הוא עלייה ברמות החרדה הכללית (GAD – Generalized Anxiety Disorder). חרדה כללית מאופיינת בדאגה מוגזמת ומתמשכת בקשר לתחומי חיים שונים, המלווה לעיתים קרובות בתסמינים פיזיים, כמו: מתח שרירים, עייפות וקשיי ריכוז (Mishra & Varma, 2023; WHO, 2023). מחקרי אורך שמדדו את רמות החרדה של ישראלים בגירים לפני ה-7 באוקטובר 2023 ובשלב האקוטי בסמוך לפרוץ המלחמה, דיווחו על עלייה משמעותית ברמות החרדה בקרב כלל הנבדקים (Levi-Belz et al., 2024). עם זאת, נמצא קשר חיובי בין רמת החשיפה לאירועים בעלי פוטנציאל טראומתי בתקופה זו לבין רמת החרדה. משרתי מילואים ובני משפחותיהם ואנשים שפוננו מבתיים הוגדרו "קבוצת סיכון", ונמצא שהם דיווחו על רמות גבוהות יותר של חרדה ומצוקה מאשר מי שלא שירתו במילואים ושלא פונו מבתיים (Kaim & Bodas, 2024).

קבוצת סיכון נוספת, בפרט בהקשר של הלימודים באקדמיה בתקופת מלחמה, היא קבוצת הסטודנטים בעלי הקשיים הלימודיים ולקויות הלמידה. מחקרים קודמים מצביעים על כך שלקויות למידה, בפרט לקות בפונקציות ניהוליות והפרעות קשב, מהוות גורם סיכון לחרדה ותסמינים פוסט-טראומתיים בעקבות אירועים בעלי פוטנציאל טראומתי (Samuelson et al., 2020). לפיכך, ציפינו למצוא רמות גבוהות של חרדה בקרב סטודנטים הנמצאים בקבוצת הסיכון המצבי (מפונים ומי שהם או בני זוגם שירתו במילואים) והמשולבת (סיכון מצבי יחד עם לקות למידה או הפרעות קשב או

קושי לא מאובחן), בהשוואה לסטודנטים שלא נפגעו ישירות (אבל נחשפו לתקשורת ולדיווח על האירועים הטראומטיים).

בעוד ששיעורו כי רמות החרדה, כמדד פתולוגי המופיע כתגובה לחשיפה לאירוע בעל פוטנציאל טראומטי, יבחינו בין הסטודנטים בקבוצות הסיכון וקבוצת ההשוואה, במחקר הנוכחי בחנו במחקרנו גם מדדים סלוטוגניים של יכולת התמודדות והסתגלות.

חוללות עצמית אקדמית

המדד המשמעותי ביותר לבדיקת יכולת התמודדות של סטודנטים הוא היכולת לעמוד בדרישות האקדמיות. בעת משבר ומלחמה, ההערכה הסובייקטיבית של הסטודנט כי הוא מסוגל לעמוד בדרישות הלימודיות עשויה להצביע על יכולתו לעמוד בדרישות המציאות ולחזור לשגרה ולתוכניות שנקטעו בעקבות המשבר. לפיכך, במחקר זה התמקדנו בתחושת חוללות עצמית אקדמית כמדד להסתגלות ולהתמודדות עם המשבר שמנבא הישגים ושלומות. "חוללות עצמית" (self-efficacy) מוגדרת כאמונת היחיד ביכולתו לגייס את המוטיבציה, המשאבים הקוגניטיביים וכיווני הפעולה הדרושים על מנת לעמוד בהצלחה בדרישות התפקיד ולהשיג יעד בתחום ייחודי. לתפיסה העצמית של היחיד כי ביכולתו לפעול באופן שיוביל לתוצאה הרצויה, יש חשיבות מרכזית בניבוי הצלחה בתחום האקדמי (Bandura, 2019). בנדורה מצא שלושה מקורות לחוללות העצמית: הערכת האדם את מידת הקושי של המשימה, מידת הוודאות של האדם ביכולתו לבצע את המשימה והאמונה הכללית של האדם בנוגע לכוחותיו להצליח.

מחקרים הדגישו כי תחושת החוללות העצמית תורמת ליכולת של הפרט להשיג את מטרותיו, להתמודד עם אתגרים שונים, להשקיע מאמצים ולהתאושש ממשברים. כמו כן, רמת חוללות עצמית גבוהה קשורה לתחושה חיובית של האדם כלפי עצמו, בעוד שרמה נמוכה של תחושת החוללות העצמית קשורה לביטחון עצמי נמוך, גישה עצמית שלילית וקושי להשיג תוצאות ולעמוד ביעדים (Poluektova et al., 2023). לכן, חוללות עצמית נחשבת משאב התמודדות עם קשיים ויכולה לחזק תחושת מוטיבציה ונכונות למאמץ (Yeo & Neal, 2013).

מחקרים רבים מצביעים על תרומת החוללות העצמית להסבר ולניבוי מחשבות, התנהגויות והצלחה לימודית. מעקב מחקרי של שש שנים הצביע על תרומת החוללות העצמית בניבוי הישגים אקדמיים (Phan & Ngu, 2016). עם זאת, חלק מהמחקרים הצביעו על קשרים לא עקיבים בין חוללות עצמית חיובית לבין הצלחה בלימודים והדגישו את תפקידם של גורמים מתווכים ומשתנים סביבתיים, כגון עמדות של המורים והמרצים (Vancouver & Purl, 2017). כמו כן נמצא כי תלמידים וסטודנטים עם לקויות למידה והפרעות קשב דיווחו על רמות נמוכות של חוללות עצמית, בהשוואה לתלמידים ללא לקויות (Newark et al., 2016).

במחקר התמקדנו בחוללות עצמית אקדמית (academic self-efficacy) – תחושת חוללות עצמית הממוקדת באמונות של היחיד בנוגע ליכולתו לבצע בהצלחה מטלות לימודיות. חוללות עצמית זו מתייחסת ליכולתו של הסטודנט למלא את חובות הלמידה

השונים, לווסת את תהליך הלמידה ולפעול באופן שיסייע לו להגיע לרמה של ביצועים אקדמיים שאותה הוא רוצה להשיג (Oraon, 2024). תלמידים עם חוללות עצמית אקדמית גבוהה בטוחים ביכולתם לעמוד בדרישות אקדמיות, לתכנן ולארגן את הלמידה שלהם, להימנע מהיסח דעת ולהתמיד במאמץ שאותו הם משקיעים במשימות הלימודיות (Zimmerman et al., 1992).

בחנו את תרומתם של גורמי סיכון מצביים (שירות במילואים, פינוי מהבתים) וגורמי סיכון קבועים (לקות למידה, הפרעות קשב וקשיי למידה) ושל גורמי חוסן אישיים ובין-אישיים, לניבוי תפיסת החוללות האקדמית. במחקרים קודמים תועדה רמה נמוכה של חוללות עצמית אקדמית בקרב תלמידים וסטודנטים עם לקויות למידה ועם הפרעות קשב (Ben-Naim et al., 2017; Casali et al., 2024). כמו כן, פגיעה ביכולות אקדמיות תועדה כקשורה לגורמי סיכון מצביים, כגון: מלחמה, אבל או חשיפה להתעללות ופגיעה. במחקר שערכו מוריסט ועמיתיו (Morissette et al., 2021) בקרב סטודנטים בארצות הברית נמצא כי לסטודנטים משוחררי צבא היו תסמינים רבים יותר של חרדה והפרעה פוסט-טראומתית מאשר לכלל הסטודנטים, וכי תסמינים אלו היו קשורים לפגיעה בתפקודם הלימודי. החוקרים מצאו כי מצבי דחק ותחושת סכנה וחרדה מגבירים עוררות, תגובות אימפולסיביות, בלבול וקשיי זיכרון, קשיי ריכוז וקשיי ארגון וחוסר פניות ללמידה. כתוצאה מכך עלולה להתפתח לדעת החוקרים, תחושה של פער בין המשאבים הקיימים לבין תחושת החוללות האקדמית והיכולת לעמוד בדרישות הלימודיות גם בקרב מי שאין לו לקויות למידה, הפרעות קשב וקשיי למידה.

על בסיס מחקרים אלו שיערנו כי רמת החוללות האקדמית של הסטודנטים בקבוצת הסיכון המצבית (מילואים ומפונים) הקבועה (סטודנטים עם ליקוי למידה, הפרעות קשב וקשיי למידה) והמשולבת (סיכון מצבי וסיכון קבוע) תהיה קשורה לרמות החרדה. שיערנו כי הסטודנטים בקבוצת הסיכון ידווחו על רמת חוללות אקדמית נמוכה יותר מזו של שאר משתתפי המחקר.

תרומתם של גורמי סיכון וגורמי חוסן לניבוי ההתמודדות עם משבר בעל פוטנציאל טראומתי

למרות העדויות הברורות על המחיר הכבד ברמות הנפשית והפיזית שגובה התמודדות עם אירועים טראומטיים, מסקירת 67 מחקרים שניתחו תהליכי התמודדות עם מגוון סוגי אסונות, כגון: הוריקנים, פיגועים, מגפת הסארס ופציעות מסכנות חיים (Galatzer-Levy et al., 2018), נמצא באופן עקיב כי כמחצית עד שני שלישים מהאנשים מגלים חוסן, מראים תסמינים נפשיים מזעריים בלבד ושומרים על בריאות נפשית ובריאות גופנית יציבות יחסית. כרבע מהאנשים חווים מצוקה זמנית בתקופת המשבר האקוטי, שעשויה לכלול הפרעות נפשיות, כגון: חרדה, דיכאון וקשיי תפקוד, שחולפים בדרך כלל תוך מספר חודשים, וכעשרה אחוזים סובלים מעקה נפשית ופתולוגיה מתמשכת. דפוס זה נמצא מעבר לסוג האירוע, אף שנמצא כי ישנן אוכלוסיות בעלות גורמי סיכון קבועים, כגון אנשים משכבות חברתיות-כלכליות נמוכות, שהסיכון שיפתחו הפרעה נפשית בעקבות אירוע לחץ גדול יותר.

הסברים שונים הוצעו להבדלים הבין-אישיים בתגובות למשבר בעל פוטנציאל טראומתי. לפי מודלים של רגישות-דחק, היכולת להתמודד עם מצבי דחק ומשבר קשורה לנטייה מוקדמת לפיתוח הפרעה, היכולה לנבוע מגורמי סיכון סביבתיים או ביולוגיים. לפי מודל זה, במצב של דחק, ריבוי גורמי הסיכון הקבועים עלול להוות גורם מרכזי לפיתוח של הפרעות נפשיות, כגון חרדה ודיכאון וקשיי תפקוד (Monroe & Simons, 1991). מודלים מאוחרים יותר התמקדו בתרומת היחס שבין גורמי הסיכון לגורמי החוסן לניבוי השונות ביכולת להתמודד עם מצבי דחק. נמצא כי ככל שיש גורמי סיכון פחותים וגורמי חוסן רבים יותר, כך הסיכוי לדפוסי התמודדות לא סתגלניים ולפיתוח תגובה פתולוגית למשבר יקטן (Belsky & Pluess, 2011). גישות אחרות שמות דגש על היכולת לשמר במצבי משבר משאבי אני (אגו) לאורך זמן. במצבים אלו יש "שימוש יתר" במשאבים הקיימים, בשל צורך מתמשך להתמודד עם קשיים, סכנות ואי-ודאות (Hobfoll et al., 2016). הם מביאים לשחיקת האני (Baumeister, 2014; Muraven et al., 2019), בשל חוסר יכולת למצוא מנוחה שתאפשר הטענה וחיידוש של המשאבים. הידלדלות משאבים מקשה על גיוס כוחות להתרכז (Gissubel et al., 2018) ומגבירה תחושות של עייפות ושחיקה.

מודלים אחרים שמים דגש על תרומתם של גורמי החוסן מעבר לגורמי הסיכון ואף לתרומת משברים להתפתחות גורמי חוסן. לפי הגישה הסלוטוגנית, חשיפה לחץ היא חלק בלתי נפרד מהחיים המודרניים וממהות קיומו של הפרט (Antonovsky, 1996, 1987). לחץ, על פי גישה זו, הוא גירוי תובעני שהפרט אינו ערוך לקראתו מראש, ולפיכך הוא עלול להיקלע בגינו למצב מתח (tension). התמודדות יעילה עם אירועי לחץ עשויה להפוך את האירוע לניטרלי או אף למקדם בריאות. לעומת זאת, ניסיונות התמודדות כושלים ממירים את המתח בתחושת לחץ. כלומר לחץ אינו נתפס כגורם פתוגני (מקור חולי), אלא כמניע של משאבים סלוטוגניים, ונמדד לא רק על ידי תוצרים שליליים, אלא גם במונחי תוצרים חיוביים.

משאב חוסן מרכזי, לפי תאוריית התקווה (Snyder, 2002), הוא האמונה של הפרט שביכולתו לזהות, להגדיר ולהשיג מטרות עתידיות. מחקרים הראו כי התקווה היא גורם מרכזי בהתגברות על קשיים, או גורם המתווך בין מצבי מצוקה לבין ההסתגלות (Dixson et al., 2018). מודלים אחרים שמים דגש על תרומתם של משברים לצמיחה פוסט-טראומתית. לפיהם, משברים אשר מאתגרים ומערערים באופן משמעותי את הנחות היסוד של האדם ביחס לעצמו, לחייו ולעולם, עשויים ליצור שינויים פסיכולוגיים חיוביים ומשמעותיים ושיקום והבניה מחדש של הנחות היסוד (Tedeschi & Moore, 2021).

מודלים מורכבים המשלבים מגוון גורמי סיכון וגורמי חוסן (risk and resilience) מאפשרים לנבא בצורה טובה יותר התמודדות עם מצבי משבר בעל פוטנציאל טראומתי (Bonanno et al., 2024). לפיכך, במחקר הנוכחי בחנו מודל המשלב גורמי חוסן ברמה אישית (תחושת תקווה, תחושת זכאות) וברמה חברתית (תמיכת המוסד האקדמי, תמיכת חברים ללימודים), ושיעורנו כי המשאבים ברמות האישית והבין-אישית יתרמו לניבוי תחושת חוללות אקדמית של הסטודנטים בקבוצות השונות.

גורמי חוסן ולחץ ברמה אישית

תחושת תקווה

מושג התקווה מבטא כמיהה לשינוי, וחשיבותה של התקווה בחוויה האנושית מוצאת ביטויים רבים בחקירה פילוסופית ופסיכולוגית, בצד יצירות אומנות רבות. העיסוק המדעי המבוקר בתאוריית התקווה – hope theory (Gallagher & Lopez, 2018) משקף את התפיסה שלפיה היכולת לתכנן עתיד, הכוללת זיהוי מטרות רצויות ופעולה מתוכננת להשיגן (כלומר תכנון מסלולי פעולה שונים וחלופיים, כולל התמודדות עם חסמים אפשריים) – יחד עם חשיבה על השינויים הרצויים האפשריים, עשויים לתרום להצלחה, להתמודדות עם קשיים ולאיכות חיים.

תחושת תקווה, על פי תפיסת סניידר (Snyder, 2002), מתייחסת לאמונת הפרט שביכולתו לזהות, להגדיר ולהשיג מטרות עתידיות, וכן שיש לו מוטיבציה ויכולת לתכנן את השגת המטרות, תוך בחינת דרכים שונות וחלופיות לשם כך. לתחושת התקווה יש השפעה רבה, הן על התנהגות הפרט והן על דרכי חשיבתו (מרגלית, 2014; Pedrotti, 2018). חשיבה מלאת תקווה (hopeful thinking) היא תכונה נלמדת ודינמית, המאפשרת שילוב פרספקטיבת עתיד במצבי ההווה. היא מושפעת מכישלונות הגורמים להחלשתה ומהצלחות התורמות להעצמתה ונמצאת בקשר עם מצב רוח חיובי ונכונות להשקעת מאמצים. עם זאת, לחסמים ולמכשולים יש תפקיד מורכב וחשוב בהתפתחות התקווה. בחלק מהמחקרים התקווה ניבאה הסתגלות והתגברות על קשיים, ובאחרים היא זוהתה כגורם מתווך בין מצבי מצוקה לבין ההסתגלות (Dixon et al., 2018), בין התנסות בקשיים ובלקויות נזירו-התפתחותיות, כגון לקות למידה ולקות קשב, לתחושת שלומות ולהצלחה (Ben-Naim et al., 2017). בנוסף נמצאה התקווה קשורה לנכונות היחיד במצוקה לפנות ולבקש עזרה.

ההתמודדות עם קשיים עלולה לפגוע ברמת התקווה, בעוד שההתגברות עליהם מחזקת אותה, בנוסף להגברת התפיסה העצמית החיובית ותחושת הכשירות האישית (Dixon et al., 2018). לכן לא מפתיע כי רמות גבוהות של תקווה נמצאו במתאם גבוה עם הישגים לימודיים, הסתגלות אקדמית והסתגלות חברתית, תחושת חוללות עצמית ונכונות מוגברת להשקיע מאמץ (Snyder, 2002). במחקרים קודמים נמצא כי תלמידים עם לקויות למידה בקבוצות גיל שונות דיווחו על רמות נמוכות של תקווה, בהשוואה לתלמידים ללא לקויות הלמידה (Al-Yagon & Margalit, 2018; Sainio et al., 2021). הקשיים האקדמיים עלולים לנבא לא רק רמות תקווה נמוכות ותחושת חוללות עצמית ירודה, אלא גם לשקף צורך מוגבר ומתמשך בתמיכה חברתית ועזרה לימודית ממקורות עזרה שונים, כגון: משפחה, חברים ללימודים וגורמים מסייעים במסגרות האקדמיות (למשל מרכזי תמיכה במסגרות להשכלה גבוהה).

תחושת זכאות

"תחושת זכאות" (entitlement) מוגדרת כציפייה נורמטיבית לזכויות רבות יותר, הנובעת ממצב מיוחד או ממעמד חברתי; זאת יחסית לנורמות חברתיות וכללים המדגישים ערכים של הוגנות והצדקה למימוש זכויותיו וצרכיו של האדם בשל מצב מיוחד או מעמד חברתי (Asadi & Ali, 2021). אנשים עם תחושת זכאות גבוהה חושבים ומאמינים כי מגיעות להם זכויות יתר, בהשוואה לאחרים (Žemojtel-Piotrowska et al., 2017). במחקרים נמצא כי תחושת הזכאות משפיעה על העמדות והיחסים הבין-אישיים של אנשים במגוון רחב של תחומים, בהתאם למשמעות הסובייקטיבית המיוחסת להם. למשל, הם מרגישים תחושת זכאות בגלל פגיעות שבהן התנסו, תחושה שמגיע להם יותר מאשר לאחרים כפיצוי (Campbell et al., 2004). תוצאות התחושה הזו עשויות להיות כעס והתמרמרות וקושי למקד מאמצים או לחלופין – נכונות לגייס מאמצים להשגת ההצלחה (Zitek & Jordan, 2019). מחקרים דיווחו כי תחושת זכאות נתפסת כגורם אשר מגביר את הנטייה למאבק על קבלת הזכויות, לצד תחושות של כעס (Neville & Fisk, 2019). לאחרונה הציגו המחקרים את תחושת הזכאות מנקודת מבט שונה, ונמצא כי תחושת זכאות פסיכולוגית של סטודנטים נמצאה קשורה למדדי הסתגלות, בדידות פחותה, פרואקטיביות, השקעת מאמצים וחוסן נפשי (Golann & Darling-Aduana, 2020; Huang & Kuo, 2020; Laslo-Roth et al., 2024).

גורמי חוסן ברמה בין-אישית: תפיסת תמיכה חברתית נתפסת

משאב חיצוני שעשוי להוות גורם חוסן משמעותי בתקופות של סיכון ומצוקה הוא הזמינות של מערכות יחסים בין-אישיות תומכות וקשרים עם אחרים משמעותיים. המונח "תמיכה חברתית" מתייחס לתיאור מצבים שבהם עזרה הניתנת על ידי אדם יכולה לסייע לאחר. היא מייצגת תחומים שונים של מקורות עזרה, כגון: תמיכה רגשית, סיוע מוחשי או חומרי וקבלת מידע חשוב (Szkody et al., 2024). תמיכה יכולה להינתן על ידי גורמים שונים, כגון משפחה או מערכות סביבתיות כמערכת חינוכית או מסגרת עבודה, והיא מוערכת כמדד חשוב לקידום הצלחה, דימוי עצמי חיובי והסתגלות. התפיסה המיטבית של תמיכה מבוססת על ההנחה כי לביטחון ביחסים בין-אישיים קרובים ומשמעותיים יש חשיבות רבה בתחומים שונים, הן להתפתחות האישיות והן להתפתחות החברתית-רגשית בשלבי החיים השונים (Zhu et al., 2016). מחקרים שהתמקדו בסטודנטים בקולג' הצביעו על החשיבות המיוחדת של תמיכה חברתית במסגרות להשכלה גבוהה (D'Amico Guthrie & Fruith, 2018). מקובל להבחין בין תמיכה חברתית (social support) לתפיסה של תמיכה חברתית (perception of social support). תפיסת האדם את המערכת החברתית שלו כתומכת תסייע בידו להעריך את האירוע כמעורר לחץ מועט יותר. לכן, לא מפתיע כי למערכות תמיכה יש השפעה על שיפור מנגנוני ההתמודדות ועל בריאותו הפיזית והנפשית של האדם במצבי משבר מגוונים (Zhu et al., 2016). התמיכה החברתית, במשולב עם תחושת הכרת התודה, תורמת לתחושת השלמות והרווחה (Zhang & Tsai, 2023).

במחקר הנוכחי התמקדנו בשני מקורות תמיכה חברתית נתפסת הרלוונטיים למסגרות השכלה גבוהה – תמיכה מהמוסד האקדמי ותמיכה מהחברים ללימודים. במחקר שנערך בקרב מדגם גדול של סטודנטים בישראל (Mana et al., 2022), נמצא במפתיע כי אף שסטודנטים עם לקויות למידה מקבלים בפועל תמיכה רבה יותר מהמוסד האקדמי, רמת התמיכה הנתפסת שלהם לא הייתה שונה מזו של סטודנטים ללא לקויות. בנוסף נמצא במחקר זה, בדומה למחקרים קודמים, כי סטודנטים המאמינים שהם עם לקויות למידה או הפרעת קשב, אך לא אובחנו באופן רשמי, דיווחו על רמת התמיכה הנתפסת הנמוכה ביותר, ולא היה שוני בחוללות האקדמית שלהם בהשוואה לסטודנטים מאובחנים. ממצא זה מחזק את ההבחנה שעשו במחקרם ויליאמסון ועמיתיו (Williamson et al., 2019) בין כמות התמיכה הנתפסת על ידי האדם הזקוק לתמיכה, בהשוואה לכמות התמיכה המתקבלת למעשה. נמצא כי פער בין התמיכה הנתפסת והרצויה לזו המתקבלת קשור לתחושות שליליות. לפיכך, שיערנו כי באופן פרדוקסלי, הסטודנטים בקבוצות הסיכון דיווחו על תמיכה פחותה של המוסד האקדמי, בהשוואה לסטודנטים בקבוצת ההשוואה.

מטרות המחקר

מטרתו של מחקר זה הייתה לשפוך אור על תהליכי ההתמודדות של סטודנטים בתקופה מטלטלת של משבר בעל פוטנציאל טראומתי ברמות אישית וקולקטיבית. בחנו משתנים פתוגניים של גורמי סיכון מצביים וקבועים ושל רמות החרדה, משאבי חוסן ברמות האישית והבין-אישית ואת תחושת החוללות העצמית האקדמית. למחקר היו שתי מטרות מרכזיות: האחת הייתה להשוות בין חמש קבוצות סטודנטים הנמצאות ברמות סיכון שונות ולבחון אם אכן יימצאו הבדלים ברמות החרדה, החוללות העצמית האקדמית והמשאבים האישיים והבין-אישיים. מטרה נוספת הייתה להציע מודל לניבוי תחושת החוללות העצמית האקדמית, המשלב גורמים פתוגניים (חרדה ורמת סיכון) וסלוטוגניים (משאבים אישיים ובין-אישיים). המודל נבדק בקרב סטודנטים, בתום הסמסטר הראשון של לימודים אקדמיים (כשלושה חודשים לאחר פרוץ המלחמה).

השערות המחקר

- א. בקרב הסטודנטים בקבוצות הסיכון יימצאו רמות גבוהות יותר של חרדה מאשר בקרב סטודנטים שאינם בקבוצת סיכון.
- ב. בקרב הסטודנטים בקבוצות הסיכון יימצאו רמות נמוכות יותר של חוללות אקדמית מאשר בקרב סטודנטים שאינם בקבוצת סיכון.
- ג. בקרב הסטודנטים בקבוצות הסיכון יימצאו רמות נמוכות יותר של משאבים אישיים מאשר בקרב סטודנטים שאינם בקבוצת סיכון.
- ד. בקרב הסטודנטים בקבוצות הסיכון יימצאו רמות נמוכות יותר של תפיסת תמיכה חברתית מאשר בקרב לסטודנטים שאינם בקבוצת סיכון, כשיקוף לתפיסה עצמית של צורך מוגבר בתמיכה ותחושה שהתמיכה אינה עונה במידה מספקת על הצרכים.
- ה. יימצא כי המשאבים האישיים ותחושת החרדה יתרמו לניבוי רמות החוללות האקדמית, מעבר להשתייכות לקבוצות הסיכון.

שיטה

המשתתפים

במחקר השתתפו 834 סטודנטים (647 סטודנטיות ו-187 סטודנטים), בטווח גילים 20–50 שנה (ממוצע 28.37, $SD=7.48$). גיל הסטודנטיות הממוצע היה צעיר יותר מגיל הסטודנטים (סטודנטיות – גיל ממוצע 27.41, $SD=6.87$; סטודנטים – גיל ממוצע 31.70, $SD=8.50$, $t(832)=7.12$, $p<.01$). מתוכם, סטודנטים לתואר הראשון: 344 (41.2%) שנה א, 182 (21.8%) שנה ב, 164 (19.7%) שנה ג ו-144 (17.3%) סטודנטים לתואר השני. הסטודנטים חולקו לחמש קבוצות:

א. **קבוצת הסטודנטים עם גורמי סיכון מצביים (כתוצאה מהמלחמה – מילואים, בן זוג במילואים ומפונים):** הקבוצה כללה 176 משתתפים (21.10%) (49 סטודנטים ו-127 סטודנטיות), שגילם הממוצע היה 28.61 ($SD=6.82$).

ב. **קבוצת סטודנטים עם גורמי סיכון קבועים (לקויות נוירו-התפתחותיות):** 215 משתתפים (25.78%) (32 סטודנטים ו-183 סטודנטיות), שגילם הממוצע היה 27.27 ($SD=6.51$), פנו לאבחון של לקויות למידה ספציפיות (SLD) והפרעת קשב.

ג. **קבוצת סטודנטים שלא אובחנו, אך האמינו שיש להם לקויות נוירו-התפתחותיות:** 84 משתתפים (10.07%) (24 סטודנטים ו-60 סטודנטיות), שגילם הממוצע היה 30.33 ($SD=8.91$), היו עם קשיים בלימודים והאמינו שיש להם לקויות, אך לא פנו לאבחון. במחקרים קודמים נמצא שקבוצה זו (לרוב סטודנטים מבוגרים יותר מקבוצת הסטודנטים המאובחנים) לא הייתה שונה באופן מובהק מקבוצת הסטודנטים המאובחנים (Mana et al., 2022).

ד. **קבוצת סטודנטים עם גורמי סיכון משולבים (לקויות נוירו-התפתחותיות וגורמי סיכון מצביים):** הקבוצה כללה 151 משתתפים (18.11%) (39 סטודנטים ו-112 סטודנטיות), שגילם הממוצע היה 26.41 ($SD=5.86$), אשר פנו לאבחון או העריכו שיש להם לקויות ובנוסף גם היו במילואים או שהיו מפונים.

ה. **קבוצת השוואה:** 208 משתתפים (24.94%) (43 סטודנטים ו-165 סטודנטיות) היו קבוצת השוואה, ללא הפרעה נוירו-התפתחותית, לא היו מפונים, והם או בני זוגם לא שירתו במילואים. גילם הממוצע היה 29.93 ($SD=8.77$).

בהשוואת הקבוצות (Post Hoc) נמצאו הבדלים מובהקים במגדר ובגיל. בקבוצת הסטודנטים עם הלקויות היו סטודנטיות רבות יותר מאשר בשאר הקבוצות, ובקבוצת המילואים והמפונים היו סטודנטים רבים יותר. בהשוואת הגילים, קבוצת ההשוואה וקבוצת הסטודנטים שחשבו שיש להם לקויות היו מבוגרות מקבוצת הסטודנטים המאובחנים והמשולבים. הסטודנטים בקבוצת המילואים והמפונים לא היו שונים משמעותית בגילם משאר הקבוצות.

שאלונים

חוללות עצמית אקדמית (Zimmerman et al., 1992)

השאלון המקורי כלל 11 פריטים בסולם ליקרט הנע על רצף מ-1 (כלל לא בטוח) ועד 7 (בטוח מאוד). הפריטים מתארים מטלות אקדמיות שונות שיש צורך להתמודד איתן על מנת להצליח בלימודים. ציון החוללות העצמית בוויסות למידה חושב על ידי סיכום ממוצע התשובות, כך שציון גבוה יותר שיקף רמה גבוהה יותר של חוללות עצמית בלמידה. השאלון, שבמקורו היה מותאם לבתי הספר היסודיים והתיכוניים, הותאם למטלות האקדמיות במסגרות ההשכלה הגבוהה, וכולל עשרה פריטים. פריטים לדוגמה: "נבקשך לציין את יכולתך להצליח בביצוע המטלות הרשומות מטה בתקופה הנוכחית: להתרכז בלימודים; להצליח בבחינות". ציון אלפא קרונבך במחקרים קודמים היה $\alpha=0.84$ (Mana et al., 2022), ובמחקר הנוכחי $\alpha=0.92$.

תמיכה חברתית נתפסת

(The Multidimensional Scale of Perceived Social Support – MSPSS)

(Zimmet et al., 1988)

השאלון מורכב מ-12 פריטים, המתארים תמיכה משלושה מקורות: משפחה, חברים ואדם משמעותי אחר. המשתתפים דירגו את הזדהותם עם ההיגדים בסולם ליקרט בן שבע דרגות – 1 מציין הסכמה מועטה, ו-7 מציין הסכמה רבה ביותר, כך שעבור כל נבדק חושב ממוצע התמיכה החברתית הנתפסת הכללית. ציון גבוה יותר הוא מדד לתמיכה חברתית נתפסת גבוהה יותר. לשאלון אין פריטים הפוכים.

במחקר הנוכחי נעשה שימוש בשני מקורות של תמיכה חברתית: תמיכת המוסד האקדמי ותמיכת חברים ללימודים (פריטים לדוגמה: "יש מישהו במוסד האקדמי שלי שעוזר לי כשאני זקוק לעזרה" ו"אני יכול לסמוך על חברי או חברותי ללימודים כשמתעוררות בעיות"). במחקרים קודמים נמצאה מהימנות פנימית גבוהה לשלושת מקורות התמיכה ($\alpha=0.85-0.91$) וכן מהימנות גבוהה במבחן החוזר ($r=0.85-0.88$). במחקר קודם, שבו נעשה שימוש בשני מקורות התמיכה (חברים ומוסד אקדמי) נמצא ציון אלפא קרונבך $\alpha=0.85-0.91$. במחקר הנוכחי נמצא ציון אלפא קרונבך $\alpha=0.89$ לתמיכה כללית, לתמיכת המוסד האקדמי $\alpha=0.91$ ולתמיכת חברים $\alpha=0.94$ (Mana et al., 2022).

תקווה תכונתית (Snyder, 2002)

השאלון תורגם והותאם לעברית על מנת לבחון את מידת התקווה של מבוגרים. הוא כולל שישה היגדים, המדורגים בסולם מ-1 (אף פעם) ועד 6 (תמיד). הפריטים נחלקים לשני תת-סולמות: (א) חשיבה מוכוונת מטרה (לדוגמה: "אני מצליח להגשים את מרבית המטרות שלי"); (ב) חשיבה מוכוונת תהליך (לדוגמה: "אפילו כשאחרים רוצים לוותר, אני יודע שאוכל למצוא דרכים לפתור את הבעיה"). ציון התקווה חושב על ידי סיכום ממוצע התשובות לששת ההיגדים. ציון אלפא קרונבך של השאלון במחקר קודם היה $\alpha=0.82$ (Lackaye et al., 2006), ובמחקר הנוכחי $\alpha=0.84$.

תחושת זכאות אקטיבית (Žemojtel-Piotrowska et al., 2017)

שאלון תחושת הזכאות האקטיבית המקוצר מודד את המידה שבה המשתתף מרגיש כי מגיעות לו זכויות. השאלון כולל חמישה פריטים בסולם ליקרט, מ-1 (מאוד לא מסכים) ועד 6 (מסכים מאוד) (לדוגמה: "הכרחי לדרוש את מה שמגיע לך"). במחקרים קודמים נמצא ציון אלפא קרונבך $\alpha=0.84$ (GeorgeLevi & LasloRoth, 2021), ובמחקר הנוכחי $\alpha=0.72$.

חרדה מוכללת The Generalized Anxiety Disorder 2-Item Scale (GAD-2) (Kroenke et al., 2007)

השאלון הוא שאלון מקוצר להערכת חרדה מוכללת, שפותח כהמשך לשאלון GAD-7 ואשר נמצא בשימוש נרחב במחקר ובקליניקה (Hughes et al., 2018; Sapra et al., 2020). השאלון כולל שני היגדים, המתמקדים בתסמינים עיקריים של חרדה מוכללת שנחוו במהלך השבועיים האחרונים – תחושת עצבנות או דאגה בלתי נשלטת ותחושת חוסר שקט. המשתתפים מתבקשים לתאר על סולם ליקרט בעל ארבע דרגות (0 – כלל לא, 3 – כמעט כל יום) עד כמה כל היגד מתאר את מצבם בשבועיים האחרונים. ניתוח השאלון מתבצע לפי ממוצע התשובות לכל הפריטים. השאלון בעל נתונים פסיכומטריים טובים. במטה-אנליזה נמצא כי לשאלון GAD-2 הייתה רגישות של 0.81 (CI95%: 0.60–0.92) עבור זיהוי חרדה מוכללת (Plummer et al., 2016). פלמר מצא כי כלי זה שימושי במיוחד בזכות פשטותו ומהירות השימוש בו, ולכן הוא יעיל במיוחד במחקר ובמצבים שבהם יש צורך באיתור ראשוני בלבד, כמו ברפואה ראשונית ובמחקרים אפידמיולוגיים.

הליך

לאחר קבלת אישור מוועדת האתיקה של המכללה ובמסגרת פעולות הסיוע לסטודנטים (אנשי מילואים, מפונים ובני משפחות הפגועים) בתקופת המלחמה, נשלחו ל-7600 סטודנטים פנייה מדיקנט הסטודנטים וקישור לקוולטריקס³, שעליו הועלו שאלוני המחקר. בין המשתתפים הוגרלו תלושי קנייה. התקבלו 1257 שאלונים, ומתוכם הוצאו שאלונים שלא מולאו בשלמותם או שאלונים של משתתפים שגילם היה פחות מ-20 ויותר מ-50. במחקר נכללו 834 שאלונים שלמים.

ניתוחים סטטיסטיים

הניתוח בוצע על ידי תוכנת SPSS גרסה 29. לאחר הניתוחים המקדמיים של בדיקת המתאמים בין המשתנים (pearson correlations) והבדלים בין הקבוצות (ANOVA ו-MANOVA), נבדקו הגורמים המנבאים חוללות אקדמית, תוך שימוש ברגרסיה היררכית רב-משתנית.

3 תוכנת קוולטריקס (Qualtrics) משמשת בכלי נפוץ לבניית שאלונים מקוונים ולאיסוף נתונים לצורכי מחקר.

ממצאים

ניתוחים מקדמיים

לבדיקת ההשערה כי ימצאו קשרים חיוביים בין משתני המחקר חוללות אקדמית, תמיכה חברתית, תקווה, זכאות וחרדה, חושבו מתאמי פירסון. כמשוער, נמצאו קשרים חיוביים ומובהקים בין חוללות אקדמית ותמיכה חברתית ($r=.27, p<.001$), תקווה ($r=.29, p<.001$), זכאות ($r=.25, p<.001$) וקשרים שליליים עם חרדה ($r=-.23, p<.001$) (ראו לוח 1).

לוח 1: ממוצעים, סטיות תקן וקשרים בין המשתנים

ממוצע	SD	חוללות אקדמיות	תמיכה חברתית	תמיכה מכללה	תמיכה חברים	תקווה	זכאות		
4.67	1.30	1						חוללות אקדמיות	
2.74	1.02	.27**	1					תמיכה חברתית	
2.42	1.14	.22**	.82**	1				תמיכה מכללה	
3.06	1.30	.23**	.86**	.41**	1			תמיכה חברים	
4.37	0.74	.29**	.17**	.12**	.17**	1		תקווה	
4.55	1.02	.25**	.18**	.10**	.20**	.21**	1	זכאות	
2.45	1.00	-.23**	-.09*	-.10**	-.04	-.12**	-.02	1	חרדה

* $p<.05$, ** $p<.01$

על מנת לבדוק את ההשערה כי ימצאו הבדלים בין חמש קבוצות הסטודנטים והסטודנטיות, בוצע ניתוח שונות רב-משתני (MANOVA) לקבוצות המחקר x משתני המחקר. נמצא אפקט עיקרי לחמש הקבוצות $F(24,2875)=2.79, p<.01, \text{Partial Eta}^2=.020$ בניתוחי שונות חד-משתניים של אפקט הקבוצות נמצא אפקט עיקרי בשני משתנים – חוללות אקדמית וחרדה. בהשוואה בין הקבוצות (Post Hoc-Scheffe) נמצא הבדל מובהק בחוללות אקדמית בין סטודנטים ללא סיכון לסטודנטים בכל קבוצות הסיכון. לסטודנטים ללא סיכון הייתה חוללות עצמית גבוהה יותר מאשר לשאר הקבוצות. לא נמצא הבדל משמעותי ברמת החוללות האקדמית בין הסטודנטים בקבוצות סיכון. כמו כן, נמצא הבדל מובהק ברמת החרדה בין הסטודנטים ללא סיכון לבין אלו עם לקויות נוירו-התפתחותיות או עם סיכון משולב. הסטודנטים עם לקויות נוירו-התפתחותיות ואלו עם סיכון משולב היו עם רמות חרדה גבוהות יותר מאשר קבוצת הסטודנטים ללא סיכון.

מה מנבא חוללות אקדמית

לבדיקת ההשערה כי מעבר למאפיינים הדמוגרפיים וגורמי הסיכון המפורטים, הגורמים המנבאים את החוללות האקדמית יהיו חרדה, תמיכה חברתית (מכללה, חברים), תקווה ותחושת זכאות, בוצעה רגרסיה היררכית בשלושה צעדים. בצעד הראשון הוכנסו המשתנים הדמוגרפיים, והם ניבאו 7% מהשונות, בצעד השני הוכנסו גם משתנים הקשורים למלחמת "חרבות ברזל", וביחד הם ניבאו 9% מהשונות, ובצעד השלישי הוכנסו גם משתני המחקר, וביחד הם ניבאו 26% מהשונות. כפי שמוצג בלוח 2, הניתוח בצעד השלישי העלה כי בנוסף לגורמי הסיכון, המשתנים חרדה, תקווה, תחושת זכאות, תמיכה מוסדית ותמיכת חברים ללימודים ניבאו את רמת החוללות האקדמית.

לוח 2: מקדמי הרגרסיה לניבוי חוללות עצמית אקדמית

מנבא	β	SEB	B	R^2
צעד ראשון				
גיל	.048	.006	.008	.07
מגדר	-.003	.108	-.009	
שנת לימודים	-.216**	.041	-.248	
אבחון (לקויות למידה והפרעות קשב)	-.110**	.090	-.288	
חושב שיש לו לקות	-.149**	.103	-.452	
צעד שני				
גיל	.036	.006	.006	.09
מגדר	-.025	.113	-.077	
שנת לימודים	-.204**	.041	-.234	
אבחון	-.100**	.089	-.260	
חושב שיש לו לקות	-.140**	.103	-.423	
מילואים	-.098**	.041	-.114	
בן זוג במילואים	-.059	.104	-.179	
מפונה מביתו	-.085*	.181	-.459	
צעד שלישי				
גיל	.047	.006	.008	.26
מגדר	.032	.105	.099	
שנת לימודים	-.190**	.037	-.217	
אבחון	-.064*	.082	-.166	
חושב שיש לו לקות	-.068*	.094	-.205	
מילואים	-.104**	.037	-.121	
בן זוג במילואים	-.045	.095	-.138	

מנבא	β	SEB	B	R^2
מפונה מביתו	-.074*	.164	-.402	
תמיכה מוסדית	.113**	.038	.129	
תמיכת חברים	.081*	.034	.081	
תקווה	.228**	.057	.402	
תחושת זכאות	.141**	.044	.198	
תחושת חרדה	-.186**	.049	-.265	

* $p < .05$, ** $p < .01$

דיון

מלחמת "חרבות ברזך" יצרה מציאות קשה ומאתגרת לכלל האוכלוסייה במדינת ישראל, והכאב הרגשי המהדהד והמתמשך של כל התושבים, ובעיקר של משפחות החטופים, הנופלים והפצועים הרבים, הפך לחלק מההתנסות היום-יומית. במסגרות להשכלה גבוהה נוצר צורך בהתמקדות מיוחדת בסטודנטים המשרתים במילואים, מאחר שלשירות הצבאי המתמשך שלהם יש השלכות רגשיות ותפקודיות מרחיקות לכת. המצב משפיע לא רק על המשרתים במילואים, אלא גם על בני הזוג שלהם ועל ילדיהם. במערכות להשכלה גבוהה לא התעלמו מהאתגרים שנוצרו. כמענה, באוניברסיטאות ובמכללות פותחו אמצעי עזר והתבססה אווירת תמיכה כוללת; זאת נוסף על ההכרה בצרכים ובהתמודדות עם אתגרי הלמידה של קבוצת הסטודנטים משרתי המילואים והמפונים, עם לקויות נוירו-התפתחותיות (לקויות למידה ספציפיות והפרעות קשב) וללא לקויות אלו. עם זאת, לא מפתיע כי משרתי המילואים, בני זוג ומשפחות של המפונים מבתיהם ושל החטופים, הנופלים והפצועים התקשו, גם בזמן שבו נכתבו שורות אלו, לחזור ללימודים. במחקר הנוכחי התמקדנו בשאלה בעלת חשיבות, הן לקובעי המדיניות והן לקהילת הסטודנטים במערכת ההשכלה הגבוהה – איתור המשאבים האישיים והבין-אישיים המסייעים לסטודנטים לחזור ולהתמקד בהצלחה בלימודים האקדמיים, למרות גורמי הסיכון והחרדה.

מטרתו הראשונה של המחקר הייתה זיהוי קבוצות סיכון. איתור קבוצות סיכון בקרב אוכלוסיית סטודנטים במצבים של משבר קולקטיבי בעל פוטנציאל טראומתי הוא מרכיב חיוני בהתמודדות מערכתית עם השפעות פסיכולוגיות, חברתיות, אקדמיות וכלכליות של המשבר. איתור מוקדם של קבוצות הסיכון מאפשר פיתוח מענים מותאמים, תוך מיקוד משאבים בקבוצות בסיכון גבוה. פעולה זו לא רק מסייעת למנוע הידרדרות במצבם של הנפגעים, אלא גם מחזקת את החוסן החברתי של המוסד, מצמצמת את הפערים בין הסטודנטים ותורמת לשיקום מהיר ויעיל של קהילת הסטודנטים כולה (Eisenberg et al., 2013).

במחקר הנוכחי שוער כי יימצאו הבדלים בין חמש קבוצות סטודנטים: סטודנטים בקבוצת גורמי הסיכון המצביים (מפונים, משרתי המילואים ובני זוגם), סטודנטים בקבוצת גורמי הסיכון הקבועים (סטודנטים עם תסמינים של הפרעות

נוירו-התפתחותיות וסטודנטים שמעריכים שיש להם הפרעות נוירו-התפתחותיות, אולם הם לא אובחנו, ולכן אינם זכאים להתאמות), סטודנטים עם שני הסוגים של גורמי הסיכון (גורמי סיכון משולבים) וסטודנטים שאינם נמצאים באחת מקבוצת סיכון (אם כי מן הראוי להדגיש כי גם הם היו חשופים להשפעת המצב המתגר).

בהתאם למשוער, נמצא הבדל מובהק ברמת החרדה בין הסטודנטים ללא סיכון לבין אלו עם לקויות נוירו-התפתחותיות או עם הסיכון המשולב. הסטודנטים עם לקויות נוירו-התפתחותיות ואלו עם הסיכון המשולב גילו רמות חרדה גבוהות יותר מקבוצת הסטודנטים ללא סיכון. ממצאים אלו עולים בקנה אחד עם סקירה רחבה של מאמרים המצביעה על רמת חרדה גבוהה אצל אנשים עם הפרעות נוירו-התפתחותיות (Al-Yagon & Margalit, 2018), ועם ממצאים המזהים אנשים עם הפרעות נוירו-התפתחותיות כבעלי סיכון רב יותר לפתח תסמינים פוסט-טראומטיים בעקבות משבר (Samuelson et al., 2020).

נוסף על המשתנה הפתוגני של רמות החרדה, ביקשנו לבחון משתנים סלוטוגניים של התמודדות בקרב הסטודנטים בקבוצות השונות. הנחנו כי המדד המרכזי של תפקוד ועמידה בדרישות המציאות בהקשר של לימודים אקדמיים הוא תחושת חוללות עצמית אקדמית. זוהי תחושת הסטודנטים כי הם מסוגלים להצליח בלימודים, לעמוד בדרישות אקדמיות, לתכנן ולארגן את הלמידה שלהם, להימנע מהסחות דעת ולהתמיד במאמץ שאותו הם משקיעים במשימות הלימודיות. פגיעה ביכולות האקדמיות ובתחושת המסוגלות תועדה כקשורה לגורמי סיכון מצביים, כגון מלחמה (Boelen et al., 2016). פגיעה זו עשויה להיות ארוכת טווח, גם לאחר החזרה לשגרת למידה, מאחר שהיא משפיעה על הנטייה לדחינות בהגשת עבודות, לקשיים בלימודים ולסכנת נשירה (Sagone & Indiana, 2023). ואכן נמצא כי תחושת החוללות העצמית האקדמית קשורה לרמות נמוכות יותר של חרדה ולרמות גבוהות יותר של משאבים סביבתיים ואישיים.

כפי ששוער, סטודנטים בקבוצות עם גורמי הסיכון הקבועים (לקויות נוירו-התפתחותיות מאובחנות ולא מאובחנות) דיווחו על רמות נמוכות יותר של חוללות עצמית אקדמית מאשר סטודנטים בקבוצת ההשוואה. ממצאים אלו משחזרים ממצאי מחקרים קודמים שבהם תועדה רמה נמוכה של חוללות עצמית אקדמית בקרב תלמידים וסטודנטים עם לקויות למידה ועם הפרעות קשב (Ben-Naim et al., 2017) ובקרב סטודנטים המעריכים שיש להם לקויות לא מאובחנות (Mana et al., 2022).

בהתאם למשוער, במחקר הנוכחי נמצא כי גם הסטודנטים בקבוצת גורמי הסיכון המצביים (מילואים ופניו) והמשולבים דיווחו על רמה נמוכה יותר של חוללות אקדמית מאשר קבוצת ההשוואה. בנוסף, האמון העצמי ביכולת הלימודית של משרתי המילואים (ובני הזוג) ושל המפונים נמצאה נמוכה ולא שונה משמעותית מזו של סטודנטים עם לקויות נוירו-התפתחותיות.

תוצאות אלו מדגישות את החשיבות של מודעות הממסד האקדמי לפגיעה בהערכה האישית של הסטודנטים המשתייכים לשלוש קבוצות הסיכון (המצבית, הקבועה והמשולבת) באשר ליכולתם לעמוד באתגרי הלמידה. בעוד שאין זה מפתיע שרמת

החוללות האקדמית של סטודנטים עם לקויות נוירו-התפתחותיות הייתה נמוכה מזו של שאר הסטודנטים, הן במצבי שלום והן במצבי מלחמה, היעלמות הפער הצפוי בין סטודנטים עם לקויות נוירו-התפתחותיות וללא לקויות אלו לבין סטודנטים שנמצאו בסיכונים המלחמה, מעוררת דאגה ומחייבת תשומת לב.

נראה כי לתמיכת הממסד האקדמי יש חלק משמעותי בתהליך ההתמודדות עם המשבר. ראשית, נמצאו קשרים חזקים בין תמיכה נתפסת של המוסד האקדמי ובין תמיכה נתפסת של החברים לספסל הלימודים. קשרים אלו עשויים ללמד על יכולת כללית של הסטודנט לזהות משאבי תמיכה בסביבתו (Szkody et al., 2024), אך גם על תפיסה אינטגרטיבית של המוסד האקדמי כמספק עוגן ותמיכה בתחום האקדמי והחברתי בתקופה שבה המציאות קשה ומאיימת. התרומה החשובה של תמיכת המסגרת האקדמית בתקופה של משבר קולקטיבי תוארה במחקרים קודמים, שנערכו בתקופת הקורונה (Cahuas et al., 2023). הבנה זו של תפקידו החשוב של המוסד האקדמי צריכה להיות חלק מתהליכי קבלת החלטות מערכתיות בנוגע להמשך קיום למידה רציפה בתקופת משבר קולקטיבי.

בנוסף, המתאם בין תמיכה נתפסת ברמה חברתית ובין תחושת הזכאות עשוי ללמד על כך שהתמיכה החברתית מאפשרת לסטודנטים לחוש כי הם זכאים לסיוע ומנרמלת את הקושי. נמצא כי אחד הקשיים המרכזיים במצב משבר הוא תחושת הבדידות וחוסר האונים, ולתמיכה חברתית ישנו תפקיד מרכזי בצמצום תחושה זו (Solomon et al., 2014). נראה כי המפגש החברתי באקדמיה בתקופת משבר קולקטיבי מאפשר לסטודנטים להרגיש כי הם אינם לבד בקושי, וכי יש מענים, והם זכאים לדרוש אותם. תחושה זו היא גורם חוסן, התורם להתמודדות עם מצבי משבר וקושי (GeorgeLevi & LasloRoth, 2021).

מטרה נוספת של המחקר הייתה לבחון אם המשאבים ברמה האישית (תחושת תקווה, תחושת זכאות) וברמה הבין-אישית (תמיכת המוסד האקדמי, תמיכת חברים ללימודים) מנבאים את תחושת החוללות האקדמית, מעבר לגורמי סיכון הקבוע (לקויות) והסיכון המצבי (תוצאות מצב המלחמה) ולרמות החרדה. בבדיקה רחבה של גורמים המנבאים את רמת חוללות האקדמית נמצא כי סטודנטים עם גורמי הסיכון הקבועים, המצביים והמשולבים דיווחו על רמות נמוכות של חוללות אקדמית, בנוסף לתחושת חרדה. עם זאת, במחקר זהו גורמי הגנה שניבאו רמת חוללות אקדמית גבוהה: תחושת זכאות, תמיכה חברתית (מוסדית וחברים) ותקווה.

בהתאם לתאוריות מרכזיות המתמקדות בתוצאות של מצבי סיכון, כגון תאוריית שימור המשאבים (Hobfoll et al., 2016) והתאוריה על שחיקת האני (Baumeister, 2014), תוצאות המחקר מרמזות על שחיקת משאבי האני של הסטודנטים שנחשפו למצבי הסיכון. לפי תאוריות אלו, במצבי חיים טראומטיים, ניתן לצפות שהסטודנטים ירגישו עייפות מוגברת ודלדול של משאבי האני. בגישות אלו מתייחסים לדמיון של משאבי האני למצבים אנרגטיים שונים. במצבי מנוחה אפשר להטעין את המשאבים, אך דלדולם יכול להיגרם בעקבות שימוש יתר, כגון טרדות היום-יום ומצבי לחץ מוגברים. גורמי הסיכון עלולים לגרום להידלדלות המשאבים, כלומר לירידה ביכולת

להתמודד עם מצבים המחייבים גיוס כוחות, כגון מצבים של סכנה, אתגר, חוסר ודאות ושינויים. גם טרדות היום-יום במצבים של הידלדלות משאבים מקשות על גיוס כוחות להתרכז (Gissubel et al., 2018) ומגבירות תחושות של עייפות ושחיקה. לא מפתיע אפוא שבתקופה הנוכחית חווים סטודנטים רבים קושי לעמוד בחובות האקדמיים, פגיעה באמון העצמי בסיכויי הצלחה בלימודים, דחיינות וירידה ברמת התקווה (Alessandri et al., 2020). עייפות ושחיקה מתחזקות ככל שהמשבר הופך כרוני, ולכן חשוב להמשיך ולבחון את המודל גם בשלב הכרוני של המשבר.

מגבלות המחקר ומחקרי עתיד

למחקר זה יש חשיבות תאורטית ויישומית להבנת גורמים המנבאים תחושת חוללות אקדמית של סטודנטים המתנסים במצבי סיכון זמניים (מילואים, מילואים של בני הזוג ומפונים), בהשוואה לאלו של סטודנטים עם מצבי סיכון קבועים (הפרעות נזירות-התפתחותיות מאובחנות ולא מאובחנות) ומשולבים (הפרעות נזירות-התפתחותיות המשולבות במצבי סיכון של מילואים ומפונים). עם זאת, מגבלות המחקר מחייבות תכנון מחקרי עתיד. מחקר זה התמקד בסטודנטים במכללה אחת במרכז הארץ, בסמסטר הראשון (כלומר לאחר שלושה חודשי מלחמה). המשיבים במחקר היו כ-15% מהסטודנטים במכללה, ולא ניתן להתייחס אליהם כאל מדגם מייצג של המכללה או של הסטודנטים בישראל. לכן חשוב שמחקרים עתידיים יבחנו את החוללות האקדמית ותחושת התקווה של סטודנטים ממסגרות שונות של השכלה גבוהה. כמו כן, חשוב להשוות את התגובות למצבי הסיכון בתקופות קצרות וממושכות. המחקר הנוכחי התבסס על שאלונים שמילאו סטודנטים, וישנו צורך בראיונות עומק של הסטודנטים ושל המרצים ואנשי המנהלה בהתייחס לביטויי שחיקה. המחקר הנוכחי התמקד בבחינה חד-פעמית של סטודנטים במצבי סיכון, וחשוב לזהות במחקרים עתידיים ארוכי טווח גורמים המסייעים להם לגדילה בעקבות משבר.

השלכות יישומיות

במוסדות השונים להשכלה גבוהה בישראל התפתחו לאחרונה אמצעי עזר רבים ומגוונים על מנת לתת מענה מיידי לצרכים של הסטודנטים המשרתים במילואים ולאלו שנעקרו מבתיהם, אשר מתקשים להשלים את חומר הלימודים, לעמוד בבחינות ולהגיש עבודות בזמן. תוצאות מחקרנו מצביעות על הצורך בהתייחסות פרטנית וקבוצתית לסטודנטים המתמודדים עם שחיקת משאבי האני שלהם. מחקרי הגל השלישי בתאוריית התקווה (Corn et al., 2024; Margalit, 2024) ומחקרי החוסן הרב-מערכתיים (Masten, 2021; Ungar & Theron, 2020) מדגישים את החשיבות של תכנון תוכניות התערבות רב-מערכתיות ודינמיות, המשלבות התייחסות למשאבי אני-תוך-אישיים עם משאבים בין-אישיים ורגישי תרבות; אלו יסייעו לסטודנטים לא רק בהשלמת חומר הלימודים שהפסידו, אלא גם בחיזוק כוחותיהם לגדילה ולהצלחה בעתיד. תוצאות המחקר מדגישות את חשיבות הפיכת הקמפוסים לקהילות של תקווה ברוח העקרונות של תאוריית התקווה, תוך חיזוק תחושות התמיכה הבין-אישית, הכרה בזכאות הסטודנטים להצלחה והכרה ביכולותיהם.

מקורות

- אהרון-גוטמן מ', קנת, ר', יבלברג, י', גולן, ת' ורביבו, ג' (2024). **רוח צפונית: פטריוטיות מקומית ומשבר מדינתי**. מוסד שמואל נאמן. <https://www.neaman.org.il/North-Wind-Local-Patriotism-and-National-Crisis>
- וילצ'ינסקי, נ' (2023). טראומת השבת השחורה: מנחים להתמודדות קווים לדמותה וכיוונים. **חברה ורווחה**, מג(4), 469–473. https://www.gov.il/BlobFolder/reports/molisa-social-and-welfare-magazine-43-4-full/he/SocialAndWelfareMagazine_Magazine-43-4_43-4-FULL.pdf
- זרד, א' (2023). **מערכת ההשכלה הגבוהה בתקופת מלחמה**. הכנסת. https://fs.knesset.gov.il/globaldocs/MMM/9cb684f5-0177-ee11-8162-005056aa4246/2_9cb684f5-0177-ee11-8162-005056aa4246_11_20282.pdf
- מרגלית, מ' (2014). תיאורית התקווה: המשגה, מחקר, והשלכות יישומיות במניעה ובטיפול. בתוך ע' רביב ור' בולס (עורכים), **היעוץ החינוכי היום: חומר למחשב ולמעשה** (עמ' 295–319). ספריית הפועלים.
- Alessandri, G., De Longis, E., Eisenberg, N., & Hobfoll, S. E. (2020). A multilevel moderated mediational model of the daily relationships between hassles, exhaustion, ego-resiliency and resulting emotional inertia. *Journal of Research in Personality*, 85, art. 103913. <https://doi.org/10.1016/j.jrp.2020.103913>
- Al-Yagon, M., & Margalit, M. (2018). Hope and coping in individuals with SLD. In S. Lopez & M. Gallagher (Eds), *Oxford handbook of hope* (243–254). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199399314.013.29>
- Antonovsky, A. (1987). *Unraveling the mystery of health*. Jossey-Bass.
- Antonovsky, A. (1996). The salutogenic model as a theory to guide health promotion. *Health Promotion International*, 11(1), 11–18. <https://doi.org/10.1093/heapro/11.1.11>
- APA (American Psychiatric Association) (2022). *DSM-5-TR: Diagnostic and statistical manual of mental disorders*. American Psychiatric Publishing.
- Asadi, L., & Ali, S. (2021). A literature review of the concept of entitlement and the theoretical informants of excessive teacher entitlement. In T. Ratnam & C. J. Craig (Eds.), *Understanding excessive teacher and faculty entitlement* (Vol. 38, pp. 17–34). Emerald Publishing Limited. <https://doi.org/10.1108/S1479-368720210000038002>
- Bandura, A. (2019). Applying theory for human betterment. *Perspectives on Psychological Science*, 14(1), 12–15. <https://doi.org/10.1177/1745691618815165>
- Baumeister, R. F. (2014). Self-regulation, ego depletion, and inhibition. *Neuropsychologia*, 65, 313–319. <https://doi.org/10.1016/j.neuropsychologia.2014.08.012>
- Belsky, J., & Pluess, M. (2011). Beyond adversity, vulnerability, and resilience: Individual differences in developmental plasticity. In D. Cicchetti & G. I. Roisman (Eds.), *The origins and organization of adaptation and maladaptation* (pp. 379–422). John Wiley & Sons.
- Ben-Naim, S., Laslo-Roth, R., Einav, M., Biran, H., & Margalit, M. (2017). Academic self-efficacy, sense of coherence, hope and tiredness among college students with learning disabilities. *European Journal of Special Needs Education*, 32(1), 18–34. <https://doi.org/10.1080/08856257.2016.1254973>

- Boelen, P. A., Reijntjes, A., & Smid, G. E. (2016). Concurrent and prospective associations of intolerance of uncertainty with symptoms of prolonged grief, posttraumatic stress, and depression after bereavement. *Journal of Anxiety Disorders*, 41, 65–72. <https://doi.org/10.1016/j.janxdis.2016.03.004>
- Bonanno, G. A., Chen, S., Bagrodia, R., & Galatzer-Levy, I. R. (2024). Resilience and disaster: Flexible adaptation in the face of uncertain threat. *Annual Review of Psychology*, 75, 573–599. <https://doi.org/https://doi.org/10.1146/annurev-psych-011123-024224>
- Cahuas, A., Marenus, M. W., Kumaravel, V., Murray, A., Friedman, K., Ottensoser, H., & Chen, W. (2023). Perceived social support and COVID-19 impact on quality of life in college students: An observational study. *Annals of Medicine*, 55(1), 136–145. <https://doi.org/10.1080/07853890.2022.2154943>
- Campbell, W. K., Bonacci, A. M., Shelton, J., Exline, J. J., & Bushman, B. J. (2004). Psychological entitlement: Interpersonal consequences and validation of a self-report measure. *Journal of Personal Assessment*, 83(1), 29–45. https://doi.org/10.1207/s15327752jpa8301_04
- Casali, N., Meneghetti, C., Tinti, C., Re, A., Sini, B., Passolunghi, M., Valenti, A., Montesano, L., Pellegrino, G., & Carretti, B. (2024). Academic achievement and satisfaction among university students with specific learning disabilities: The roles of soft skills and study-related factors. *Journal of Learning Disabilities*, 57(1), 16–29. <https://doi.org/10.1177/00222194221150786>
- Corn, B. W., Feldman, D. B., Schenker, Y., Rosa, W. E., & Margalit, M. (2024). Hope-enhancement interventions: A third wave coalesces. *Psycho-Oncology*, 33(7), e9300. <https://doi.org/10.1002/pon.9300>
- D'Amico Guthrie, D., & Fruiht, V. (2018). On-campus social support and hope as unique predictors of perceived ability to persist in college. *Journal of College Student Retention: Research, Theory & Practice*, 22(3), 522–543. <https://doi.org/10.1177/1521025118774932>
- Dixon, D. D., Keltner, D., Worrell, F. C., & Mello, Z. (2018). The magic of hope: Hope mediates the relationship between socioeconomic status and academic achievement. *The Journal of Educational Research*, 111(4), 507–515. <https://doi.org/10.1080/00220671.2017.1302915>
- Eisenberg, D., Hunt, J., & Speer, N. (2013). Mental health in American colleges and universities: Variation across student subgroups and across campuses. *The Journal of Nervous and Mental Disease*, 201, 60–67. <https://doi.org/10.1097/NMD.0b013e31827ab077>
- Galatzer-Levy, I. R., Huang, S. H., & Bonanno, G. A. (2018). Trajectories of resilience and dysfunction following potential trauma: A review and statistical evaluation. *Clinical Psychology Review*, 63, 41–55. <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2018.05.008>
- Gallagher, M. W., & Lopez, S. J. (2018). *The Oxford handbook of hope*. Oxford University
- George-Levi, S., & Laslo-Roth, R. (2021). Entitlement, hope, and life satisfaction among mothers of children with developmental disabilities. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 51, 3818–3828. <https://doi.org/10.1007/s10803-020-04832-6>

- Gissubel, K., Beiramar, A., & Freire, T. (2018). The ego depletion effect on undergraduate university students: A systematic review. *Motivation and Emotion*, 42, pp. 334–347. <https://doi.org/10.1007/s11031-018-9686-2>
- Golann, J. W., & Darling-Aduana, J. (2020). Toward a multifaceted understanding of Lareau's "sense of entitlement": Bridging sociological and psychological constructs. *Sociology Compass*, 14(7), e12798. <https://doi.org/10.1111/soc4.12798>
- Hobfoll, S. E., Tirone, V., Holmgreen, L., & Gerhart, J. (2016). Conservation of resources theory applied to major stress. In G. Fink (Ed.), *Stress: concepts, cognition, emotion, and behavior* (pp. 65–71). Academic Press. <https://doi.org/https://doi.org/10.1016/B978-0-12-800951-2.00007-8>
- Huang, S., & Kuo, B. (2020). Demographic, psychosocial, and cultural predictors of entitlement in a multiethnic Canadian undergraduate sample. *Social Psychology of Education*, 23, 523–535. <https://doi.org/10.1007/s11218-020-09547-1>
- Hughes, A. J., Dunn, K. M., Chaffee, T., Bhattarai, J. J., & Beier, M. (2018). Diagnostic and clinical utility of the GAD-2 for screening anxiety symptoms in individuals with multiple sclerosis. *Archives of Physical Medicine and Rehabilitation*, 99(10), 2045–2049. <https://doi.org/10.1016/j.apmr.2018.05.029>
- Kaim, A., & Bodas, M. (2024). The impact of 24/7 news coverage on the mental health of Israelis in the "Iron Swords" War: A cross-sectional analysis among television audience. *Stress and Health*, 40(4), e3398. <https://doi.org/10.1002/smi.3398>
- Kassaye, A., Demilew, D., Fanta, B., Mulat, H., Ali, D., Seid, J., Mulugeta, A., & Dereje, J. (2023). Post-traumatic stress disorder and its associated factors among war-affected residents in Woldia town, North East Ethiopia, 2022; Community based cross-sectional study. *PLoS ONE*, 18(12), e0292848. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0292848>
- Kroenke, K., Spitzer, R. L., Williams, J. B., Monahan, P. O., & Löwe, B. (2007). Anxiety disorders in primary care: Prevalence, impairment, comorbidity, and detection. *Annals of Internal Medicine*, 146(5), 317–325. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/17339617/>
- Kudielka, B. M. & Wüst, S. (2010) Human models in acute and chronic stress: Assessing determinants of individual hypothalamus-pituitary-adrenal axis activity and reactivity, *Stress*, 13(1), 1–14. <https://doi.org/10.3109/10253890902874913>
- Lackaye, T., Margalit, M., Ziv, O., & Ziman, T. (2006). Comparisons of self-efficacy, mood, effort, and hope between students with learning disabilities and their non-LD-matched peers. *Learning Disabilities Research & Practice*, 21(2), 111–121. <https://doi.org/10.1111/j.1540-5826.2006.00211.x>
- Laslo-Roth, R., George-Levi, S., Iwański, R., Wałęjko, M., & Margalit, M. (2024). Loneliness, gratitude, and entitlement among Israeli and Polish college students: A serial mediation model. *Psychology in the Schools*, 61, 2762–2777. <https://doi.org/10.1002/pits.23188>
- Levi-Belz, Y., Groweiss, Y., Blank, C., & Neria, Y. (2024). PTSD, depression, and anxiety after the October 7, 2023 attack in Israel: A nationwide prospective study. *EClinicalMedicine*, art. 102418. <https://doi.org/10.1016/j.eclinm.2023.102418>

- Mana, A., Saka, N., Dahan, O., Ben-Simon, A., & Margalit, M. (2022). Implicit theories, social support, and hope as serial mediators for predicting academic self-efficacy among higher education students. *Learning Disability Quarterly*, 45(2), 85–95. <https://doi.org/10.1177/0731948720918821>
- Margalit, M. (2024, July). *Hope for individuals with ADHD*. ECPP — European Conference for Positive Psychology, Innsbruck.
- Masten, A. S. (2021). Multisystem resilience: Pathways to an integrated framework. *Research in Human Development*, 18(3), 153–163. <https://doi.org/10.1080/15427609.2021.1958604>
- Mishra, A. K., & Varma, A. R. (2023). A comprehensive review of the Generalized Anxiety Disorder. *Cureus*, 15(9), e46115. <https://doi.org/10.7759/cureus.46115>
- Monroe, S. M & Simons, A. D. (1991), Diathesis-stress theories in the context of life stress research: Implications for the depressive disorders. *Psychological Bulletin*, 110(3), 406–425. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.110.3.406>
- Morissette, S. B., Ryan-Gonzalez, C., Yufik, T., DeBeer, B. B., Kimbrel, N. A., Sorrells, A. M., Holleran-Steiker, L., Penk, W. E., Gulliver, S. B., & Meyer, E. C. (2021). The effects of posttraumatic stress disorder symptoms on educational functioning in student veterans. *Psychological Services*, 18(1), 124–133. <https://doi.org/10.1037/ser0000356>
- Muraven, M., Buczny, J., & Law, K. F. (2019). Ego depletion: Theory and evidence. In R. M. Ryan (Ed.), *The Oxford handbook of human motivation* (pp. 112–134). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780190666453.013.7>
- Neville, L., & Fisk, G. M. (2019). Getting to excess: Psychological entitlement and negotiation attitudes. *Journal of Business and Psychology*, 34(4), 555–574. <https://doi.org/10.1007/s10869-018-9557-6>
- Newark, P. E., Elsässer, M., & Stieglitz, R-D. (2016). Self-esteem, self-efficacy, and resources in adults with ADHD. *Journal of Attention Disorders*, 20(3), 279–290. <https://doi.org/10.1177/1087054712459561>
- Oraon, D. (2024). The relationship between self-efficacy and academic achievement among school students. *International Journal of Multidisciplinary Trends*, 6, 84–88. <https://doi.org/10.22271/multi.2024.v6.i4b.414>
- Pedrotti, J. T. (2018). The will and the ways in school hope as a factor in academic success. In M. W. Gallagher & S. J. Lopez (Eds.), *The Oxford handbook of hope* (pp. 107–116). Oxford University Press.
- Phan, H. P., & Ngu, B. H. (2016). Sources of self-efficacy in academic contexts: A longitudinal perspective. *School Psychology Quarterly*, 31(4), 548–564. <https://doi.org/10.1037/spq0000151>
- Plummer, F., Manea, L., Trepel, D., & McMillan, D. (2016). Screening for anxiety disorders with the GAD-7 and GAD-2: A systematic review and diagnostic metaanalysis. *General Hospital Psychiatry*, 39, 24–31.
- Poluektova, O., Kappas, A., & Smith, C. A. (2023). Using Bandura's self-efficacy theory to explain individual differences in the appraisal of problem-focused coping potential. *Emotion Review*, 15(4), 302–312. <https://doi.org/10.1177/17540739231164367>

- Rudd, M. D., Goulding, J., & Bryan, C. J. (2011). Student veterans: A national survey exploring psychological symptoms and suicide risk. *Professional Psychology: Research and Practice*, 42(5), 354–360. <https://doi.org/10.1037/a0025164>
- Sagone, E., & Indiana, M. L. (2023). The roles of academic self-efficacy and intolerance of uncertainty on decisional procrastination in university students during the COVID-19 pandemic. *Education Sciences*, 13(5), 476. <https://doi.org/10.3390/educsci13050476>
- Sainio, P., Eklund, K., Hirvonen, R., Ahonen, T., & Kiuru, N. (2021). Adolescents' academic emotions and academic achievement across the transition to lower secondary school: The role of learning difficulties. *Scandinavian Journal of Educational Research*, 65(3), 385–403. <https://doi.org/10.1080/00313831.2019.1705900>
- Samuelson, K. W., Newman, J., Abu Amara, D., Qian, M., Li, M., Schultebracks, K., Purchia, E., Genfi, A., Laska, E., Siegel, C., Hammamieh, R., Gautam, A., Jett, M., & Marmar, C. R. (2020). Predeployment neurocognitive functioning predicts postdeployment post-traumatic stress in army personnel. *Neuropsychology*, 34(3), 276–287. <https://doi.org/10.1037/neu0000603>
- Sapra, A., Bhandari, P., Sharma, S., Chanpura, T., & Lopp, L. (2020). Using Generalized Anxiety Disorder-2 (GAD-2) and GAD-7 in a primary care setting. *Cureus*, 12(5), e8224. <https://doi.org/10.7759/cureus.8224>
- Sarid, M., & Lipka, O. (2024). The relationship between academic self-efficacy and class engagement of self-reported LD and ADHD in Israeli undergraduate students during COVID-19. *European Journal of Psychology of Education*, 39(1), 253–274. <https://doi.org/10.1007/s10212-023-00677-6>
- Snyder, C. R. (2002). Hope theory: Rainbows in the mind. *Psychological Inquiry*, 13(4), 249–275. https://doi.org/10.1207/S15327965PLI1304_01
- Solomon, Z., Bensimon, M., Greene, T., Horesh, D., & Ein-Dor, T. (2014). Loneliness trajectories: The role of posttraumatic symptoms and social support. *Journal of Loss and Trauma*, 20(1), 1–21. <https://doi.org/10.1080/15325024.2013.815055>
- Szkody, E., Spence, A., Özdoğru, A., Tushir, B., Chang, F., Akkaş, H., Sotomayor, I., Pavlova, I., Petrovic, I., Norvilitis, J., Pena-Shaff, J., Maney, J., Arrow, K., Rodriguez, L., Moussa-Rogers, M., McTighe, M., Ogbu, K. T. U., Yeung, S. K. W. A., Stoppa, T., ... Cascalheira, C. J. (2024). Social support and help-seeking worldwide. *Current Psychology: A Journal for Diverse Perspectives on Diverse Psychological Issues*, 43(22), 20165–20181. <https://doi.org/10.1007/s12144-024-05764-5>
- Tedeschi, R. G., & Moore, B. A. (2021). Posttraumatic growth as an integrative therapeutic philosophy. *Journal of Psychotherapy Integration*, 31(2), 180–194. <https://doi.org/10.1037/int0000250>
- Thamotharampillai, U., & Somasundaram, D. (2021). Collective trauma. In D. Bhugra, O. Ayonrinde, E. J. Tolentino, Jr., K. Valsraj, & A. Ventriglio (Eds.), *Oxford textbook of migrant psychiatry* (pp. 105–114). Oxford University Press.
- Ungar, M., & Theron, L. (2020). Resilience and mental health: How multisystemic processes contribute to positive outcomes. *The Lancet Psychiatry*, 7(5), 441–448. [https://doi.org/10.1016/S2215-0366\(19\)30434-1](https://doi.org/10.1016/S2215-0366(19)30434-1)

- Vancouver, J. B., & Purl, J. D. (2017). A computational model of self-efficacy's various effects on performance: Moving the debate forward. *Journal of Applied Psychology*, 102(4), 599–616. <https://doi.org/10.1037/apl0000177>
- WHO (World Health Organization) (2023). *Anxiety disorders fact sheet*. <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/anxiety-disorders>
- Williamson, J. A., Olinger, C., Wheeler, A., & O'Hara, M. W. (2019). More social support is associated with more positive mood but excess support is associated with more negative mood. *Journal of Social and Personal Relationships*, 36(11–12), 3588–3610. <https://doi.org/10.1177/0265407519831771>
- Yeo, G. B., & Neal, A. (2013). Revisiting the functional properties of self-efficacy: A dynamic perspective. *Journal of Management*, 39(6), 1385–1396. <https://doi.org/10.1177/0149206313490027>
- Żemojtel-Piotrowska, M. A., Piotrowski, J. P., Ciecuch, J., Calogero, R. M., Van Hiel, A., Argentero, P., Baltatescu, S., Baran, T., Bardhwaj, G., Bukowski, M., Chargazia, M., Clinton, A., Halik, M. H. J., Ilisko, D., Khachatryan, N., Klicperova-Baker, M., Kostal, J., Kovacs, M., Letovancova, E. & Wills-Herrera, E. (2017). Measurement of psychological entitlement in 28 countries. *European Journal of Psychological Assessment*, 33(3), 207–217. <https://doi.org/10.1027/1015-5759/a000286>
- Zhang, Q., & Tsai, W. (2023). Gratitude and psychological distress among first-year college students: The mediating roles of perceived social support and support provision. *Journal of Counseling Psychology*, 70, 415–423. <https://doi.org/10.1037/cou0000665>
- Zhu, W., Wang, C. D. C., & Chong, C. C. (2016). Adult attachment perceived social support, cultural orientation, and depressive symptoms: A moderated mediation model. *Journal of Counseling Psychology*, 63(6), 645–655. <https://doi.org/10.1037/cou0000161>
- Zimmerman, B. J., Bandura, A., & Martinez-pons, M. (1992). Self-motivation for academic attainment: The role of self-efficacy beliefs and personal goal setting. *American Educational Research Journal*, 29(3), 663–676. <https://doi.org/10.3102/00028312029003663>
- Zimmet, G. D., Dahlem, N. W., Zimet, S. G., & Farley, G. K. (1988). The multidimensional scale of perceived social support. *Journal of Personality Assessment*, 52(1), 30–41. https://doi.org/10.1207/s15327752jpa5201_2
- Zitek, E. M., & Jordan, A. H. (2019). Psychological entitlement predicts failure to follow instructions. *Social Psychological and Personality Science*, 10, 172–180. <https://doi.org/10.1177/1948550617729885>

התרחקות מהדת בקרב מתבגרים עם הפרעת קשב ADHD כגורם סיכון בחינוך ממלכתי-דתי

דוד זולדן ושלמה רומי

תקציר

מתבגרים עם הפרעת קשב ופעלתנות יתר (ADHD) בחברה דתית נמצאים במצב סיכון ייחודי, נוסף על הסיכונים האחרים הנובעים מהפרעת קשב. הפרעת קשב והתרחקות מהדת הם שני גורמי סיכון עבור מתבגרים, מסיבות סוציולוגיות ופסיכולוגיות. במחקר זה נבחנה האינטראקציה בין שני גורמי סיכון אלו. נערכו השוואות בין מתבגרים ללא הפרעת קשב לבין מתבגרים עם הפרעת קשב, מטופלים בתרופות ושאינם מטופלים. 276 בנים בכיתות ט-יב בחינוך הממלכתי-הדתי השיבו על שאלון פרטים אישיים, שאלון קונרס 3 לדיווח עצמי על תסמינים של הפרעת קשב ושאלון דתיות. נמצא כי מתבגרים עם הפרעת קשב מגדירים עצמם כדתיים פחות ומדווחים על התרחקות מהדת יותר מאשר מתבגרים ללא הפרעת קשב. בנוסף, נמצא כי ככל שתסמיני ההפרעה חמורים יותר, ההתרחקות מהדת גוברת. תרומה משמעותית לטיפול התרופתי נמצאה רק בקשר לתחושת השייכות לקהילה הדתית, המהווה גורם חוסן מפני התנהגויות סיכון. לממצאי המחקר ישנן השלכות עבור מטפלים, הורים ומחנכים בחברה הדתית, למשל בהגדרת הציפיות החינוכיות-דתיות ממתבגרים עם הפרעת קשב ובנוגע לתמיכה הנדרשת.

מילות מפתח: הפרעת קשב ופעלתנות יתר (ADHD), דתיות, התרחקות מהדת, נוער בסיכון

מבוא

בעבור מתבגר עם הפרעת קשב, שמירה על אורח החיים הדתי זהו אתגר יום-יומי, הדורש התמדה, עקיבות, ריכוז, התארגנות, תכנון זמן, מיומנויות חברתיות ועוד (Hathaway & Barkley, 2003). מחקרים קודמים הראו כי מתבגרים עם הפרעת קשב, דתיים וחרדים, מדווחים על קיום מצוות פחות מאשר מתבגרים ללא הפרעת קשב (דיין, 2017; ערמון, 2015). שינוי באורח החיים הדתי הוא מעבר בין תרבויות, הדומה במאפייני הסיכון להגירה גאוגרפית. מצב סיכון זה קיים הן עבור מי שנהיה דתי יותר מהחברה שבה גדל והן עבור מי שנהיה דתי פחות ממנה (בן יאיר ורונאל, 2014; Moscati & Mezuk, 2014). התרחקות מהדת מהווה גורם סיכון לנשירה ממערכת החינוך, לתחושות בדידות, חרדה ודיכאון, לשימוש בסמים (Itzhaki-Braun & Yablon, 2022; Velan & Pinchas-Mizrachi, 2019) ואף גורם סיכון מוגבר לאובדנות (קומן, 2023; שלו וחמדאן, 2018); זאת נוסף על

* מאמר זה מבוסס על ממצאים מתוך עבודת הדוקטור, "הקשר בין גורמים אישיים וסביבתיים לבין רמת הדתיות של מתבגרים עם הפרעת קשב", בהנחיית פרופ' שלמה רומי (זולדן, 2020).

הסיכונים הכרוכים בהפרעת הקשב – נשירה מבית ספר, אובדנות, עבריינות ועוד (Dew et al., 2020; Ornoy & Spivak, 2019).

המחקר שעליו מתבסס מאמר זה בחן את הקשר בין הפרעת קשב ובין ארבעה מרכיבי הגדרה עצמית של הדתיות: הגדרה עצמית של מידת הדתיות כיום, מידת קיום מצוות, מידת האמונה הדתית ומידת השייכות לקהילה הדתית. מתוך הגדרה זו, נבחן הקשר בין הפרעת קשב לבין שלושה מרכיבי תפיסה עצמית של התרחקות מהדת: יחסית לעברו של המתבגר, יחסית לעתידו המצופה ויחסית להורים. בנוסף, נבדקו ההבדלים בין מתבגרים עם הפרעת קשב לבין מתבגרים ללא הפרעת קשב בחינוך הממלכתי-דתי באשר להגדרה עצמית של הדתיות ושל ההתרחקות מהדת. כהשלמה, נבדקו גם ההבדלים ביחס להגדרה עצמית של הדתיות ושל ההתרחקות מהדת בין מתבגרים עם הפרעת קשב שדיווחו כי הם נוטלים תרופה לבין מתבגרים עם הפרעת קשב שאינם נוטלים תרופה. כל זאת במטרה להבין את האינטראקציה בין שני גורמי סיכון אלו ולתת מענה התערבותי ומענה חינוכי מספקים ומותאמים. מאמר זה מציג חלק ממחקר רחב יותר (זולדן, 2020).

רקע תאורטי

דתיות

הגדרת מושג הדתיות מורכבת ואינה חד-משמעית, כיוון שהיא תלויה בממדים רבים. מקובל לראות את הדתיות על רצף של אמונות, התנהגויות, עמדות ושייכות חברתית (Bechert, 2018). חוקרים שונים הציעו מודלים שונים להגדרת הדתיות, הכוללים לרוב את האמונה, ההתנהגות והמחויבות. תאוריות אלו מתאימות בעיקרן לדתיות נוצרית, ואינן מתאימות לאסלם או ליהדות, כיוון שהן מדגישות בעיקר את האמונה והמחויבות, ופחות את הצד ההתנהגותי-מעשי (לזר ואחרים, 2004). מודל המתאים יותר ליהדות כולל שלושה ממדים: אמונה דתית, התנהגות דתית ושייכות לקהילה דתית, אשר שונים במינון וביחס ביניהם בקרב אנשים שונים (קניאל, 2012). כשאדם מתרחק מהדת או עוזב אותה, הוא מתרחק מהאמונה, ההתנהגות הדתית והקהילה (Brinkerhoff & Mackie, 1993).

גישות והיבטים שונים במחקר הדתיות

עיסוק נרחב בחקר הדתיות בכלל ובדתיות יהודית בפרט מתמקד בגורמים המשפיעים על **עזיבת** אורח החיים הדתי (חילון, חזרה בשאלה והתרחקות מהדת) ובגורמים המשפיעים על **אימוץ וגינוש** אורח חיים דתי (חזרה בתשובה) (למשל: בר-לב, 1994; דהן וכהן, 2021; דורון, 2013; וינוגרד-ג'אן, 2005; נאמן, 2002, 2008; קרנצלר, 2017; רגב וגורדון, 2020). תהליכים אלו נחקרו במתודולוגיות שונות ומגוונות. מחקרים רבים הסתפקו במדידת האמונה הדתית והתנהגות דתית (קיום מצוות). (למשל: בן-מאיר וקדם, 1979; בר-לב, 2004; לסלוי ובר-לב, 1993; ערמון, 2015). אחרים בחנו את רמת הדתיות על פי הגדרה סובייקטיבית של האדם בהווה (למשל: הלשכה המרכזית

לסטטיסטיקה, 2018; לסלוי ובר-לב, 1993; לסלוי וריץ', 2001; נאמן, 2002; רגב וגורדון, 2020). מרכיב זה נמצא בעל מתאם גבוה למידת קיום מצוות (אריאן, 2011). בנוסף, הגדרה עצמית זו מבטאת את ההשתייכות לקבוצה חברתית מסוימת ומחויבות אליה (לסלוי ובר-לב, 1993). מחקרים אחרים בחנו את הדתיות של האדם על פי ההגדרה העצמית שלה יחסית למצבו בעבר ויחסית לעתידו, כפי שהוא מעריך כיום, וכן יחסית להורים (למשל: בר-לב וקדם, 1984; וינוגרד-ג'אן, 2005; הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2011; קדם-פרידריך ובר-לב, 1996).

שני מחקרים אמפיריים בחנו את השינוי במידת הדתיות בקרב מתבגרים בחינוך הדתי בישראל. במחקרם של קדם-פרידריך ובר-לב בתחילת שנות השמונים בקרב 2041 תלמידי כיתות ט ו-יב מ-31 מוסדות – ישיבות תיכוניות, אולפנות, בתי ספר תיכוניים וכפרי נוער, 14.3% מהתלמידים דיווחו כי הם דתיים פחות מאשר בעבר, 39.7% דיווחו כי אין שינוי במידת הדתיות שלהם, ו-46% דיווחו כי כיום הם דתיים יותר מאשר בעבר. במחקרם של שכטר ואחרים (2006) בקרב 2455 תלמידי כיתות י-יב מ-32 מוסדות – ישיבות תיכוניות, אולפנות ותיכוניים דתיים, 27.6% מהתלמידים דיווחו כי הם דתיים פחות מאשר בעבר, 15.9% דיווחו כי אין שינוי במידת הדתיות שלהם, ו-54.8% דיווחו כי הם דתיים יותר מאשר בעבר. חשוב לשים לב כי ישנם פערים משמעותיים בהרכב המדגם בין שני המחקרים. למשל, במחקרם של קדם-פרידריך ובר-לב (1996) 31% מהנבדקים היו בנים בישיבות תיכוניות ו-54% היו בנים ובנות מבתי ספר תיכוניים וכפרי נוער, בעוד שבמחקרם של שכטר ואחרים (2006) רק 7.7% מהמשתתפים היו בנים בישיבות תיכוניות ו-66% היו בנים ובנות מבתי ספר תיכוניים דתיים. כמו כן, בשני המחקרים, למעלה ממחצית המדגמים למדו בבתי ספר תיכוניים וכפרי נוער דתיים. בבתי ספר אלו לומדים תלמידים מבתיים פחות או לא דתיים כלל (בר-לב, 1996). פערים אלו מקשים על תיאור מגמה או ציור תמונה מייצגת של החינוך הדתי.

במחקר זה נעשה שימוש במודל המוצע בעבודתה של וינוגרד-ג'אן (2005). מדד הדתיות בהווה מורכב מארבעה גורמים של ההגדרה העצמית של הדתיות, כפי שהם נתפסים על ידי הנבדקים: הגדרה עצמית של רמת הדתיות, מידת קיום מצוות, מידת האמונה ומידת השייכות לקהילה דתית. באופן זה מושג הדתיות כולל בתוכו את כל מרכיבי הדתיות. מתוך תפיסה זו של הדתיות נגזר מדד ההתרחקות מהדת, המורכב מהגדרה עצמית של ההתרחקות מהדת יחסית לעבר ולעתיד ויחסית להורים. מבט זה מתייחס לדתיות כתנועה על פני רצף של זמן, אף שהוא בודק נקודת זמן מסוימת, וכן הוא מתייחס גם לממד האישי יחסית לסביבה.

דתיות כגורם חוסן או סיכון?

מחקרים אחדים הראו כי מאפיינים שונים של הדתיות בקרב יהודים בישראל נמצאו קשורים באופן מובהק למדדים חיוביים של רווחה נפשית ולמדדים שליליים של מצוקה. כמו כן נמצא כי ככל שרמת הדתיות הייתה גבוהה יותר, כך מדדי הרווחה היו גבוהים יותר (Levin, 2011; Novis-Deutsch et al., 2022). בנוסף נמצא כי הדתיות

מהווה גורם חוסן כנגד התנהגות סיכון, עבריינות, שימוש בסמים (Kelly et al., 2015; Ne'eman-Haviv et al., 2020), שתיית אלכוהול (Kaim & Romi, 2020) ואובדנות (Amit et al., 2014; Hamdan & Peterseil-Yaul, 2020). גם במחקר ניתוח מגמות השוואתי של HBSC בין מתבגרים בחינוך הממלכתי-דתי לבין מתבגרים בחינוך הממלכתי נמצא ברוב המדדים כי שכיחות השימוש של תלמידים ותלמידות בחינוך הממלכתי-דתי בסיגריות, נרגילה, אלכוהול וסמים נמוך, בהשוואה לבני גילם בחינוך הממלכתי (הראל-פיש ואחרים, 2014).

במחקרן של וילצ'ק-אביעד ונאמן-חביב (Wilchek-Aviad & Ne'eman-Haviv, 2016) בקרב 1032 מתבגרים (14–18) בישראל, נמצא מתאם שלילי בין הגדרה עצמית של רמת הדתיות לבין הנכונות לנסות להשתמש בחומרים פסיכו-אקטיביים ושימוש בהם בפועל. כלומר, ככל שרמת הדתיות עלתה כך פחתו הנכונות להתנסות והשימוש בפועל בחומרים פסיכו-אקטיביים; זאת בשל רמה גבוה יותר של משמעות בחיים ובשל נורמות ופיקוח חברתי. כך גם נמצא במחקר בקרב צעירים בחברה הערבית – ככל שרמת הדתיות דווחה כנמוכה יותר, עלתה השכיחות של עישון, צריכת אלכוהול ושימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים, ולהפך (טאהא ואחרים, 2016; עזאזיה ואחרים, 2007, 2010). באופן דומה נמצא כי ככל שבני הנוער בחברה הערבית היו דתיים יותר, פחתה מעורבותם בפעילות אלימה לסוגיה (מסארווה וחורי-כסאברי, 2021).

עם זאת, במחקר איכותני בקרב נוער דתי בסיכון, הציגו נאמן-חביב ועמיתיה (Ne'eman-Haviv et al., 2020) תמונה מורכבת יותר. מצד אחד, בני הנוער תיארו את הדת כמסגרת המגדירה גבולות וכגורם מגן מפני התנהגויות סיכון, אך מצד שני, פיקוח דתי מחמיר ודרישה לציות, ללא מרחב תמרון וללא בחירה, עשויים להיות מגבירי סיכון. בקרב מתבגרים ובוגרים עם הפרעת קשב נמצא כי קיום מצוות מהווה גורם הממתן את הסיכון להתנהגות אנטי-חברתית (Novis-Deutsch et al., 2022).

התרחקות מהדת כגורם סיכון

אחד מגורמי הסיכון לנוער הוא מצב של הגירה (קרפץ-פנר ואחרים, 2013). הגירה היא מעבר בין תרבויות, והיא כוללת בתוכה מגוון של התמודדויות סוציולוגיות ופסיכולוגיות, המהוות אתגר משמעותי בגיל ההתבגרות. גם שינוי באורח החיים הדתי הוא מעבר בין תרבויות, הדומה במאפייני הסיכון להגירה גאוגרפית. מצב סיכון זה קיים הן בקרב מי שנהיה דתי יותר מהחברה שבה נולד והן בקרב מי שנהיה דתי פחות ממנה (בן יאיר ורונאל, 2014; Moscati & Mezu, 2014). ירידה ברמת הדתיות המקובלת בסביבה שבה גדל הנער עשויה להגדיל את הסיכון לנשירתו מבית הספר הדתי ולהתרחקותו מהמשפחה ומהקהילה ולהוסיף גורמי סיכון סוציולוגיים, פסיכולוגיים והתנהגותיים, כגון: תחושות בדידות, חרדה, דיכאון וכעס, שימוש בסמים והתנהגויות סיכון נוספות (Itzhaki-Braun & Yablon, 2022; Velan & Pinchas-Mizrachi, 2019) ואף סיכון מוגבר לאובדנות (קומן, 2023; שלו וחמדאן, 2018; Hamdan & Peterseil-Yaul, 2020). במחקר שנערך בקרב מתבגרים (גילאי 14–21) בחברה החרדית בישראל, נמצא כי "להיות דתי פחות"

(well-being) (becoming less religious) מהווה גורם סיכון משמעותי לפגיעה ברווחה (Itzhaki et al., 2020). בנוסף, שינוי נורמות ההתנהגות הדתית עשוי להתפרש על ידי הסביבה כמרידה רוחנית, ולא כתסמין של קשיים אובייקטיביים, כגון לקות למידה או הפרעת קשב, ובשל כך לא יתבצעו אבחון וטיפול מתאים (Itzhaki-Braun & Yablon, 2022).

הפרעת קשב ופעלתנות יתר

הפרעת קשב ופעלתנות יתר היא הפרעה נוירו-התפתחותית (neurodevelopmental disorder) עם מרכיבים פסיכולוגיים ונפשיים, המשפיעים על ההתנהגות. היא מתבטאת בעיקר בקשיים בקשב וריכוז, אימפולסיביות והיפראקטיביות וקשיים בתפקודים ניהוליים (executive functions). תפקודים ניהוליים כוללים יכולת תכנון, ארגון וויסות התנהגות, גמישות חשיבתית, התמקדות במטרות, זיכרון עבודה, תפיסת זמן ועוד (Avisar, 2011; Barkley & Brown, 2008; Seidman, 2006). הפרעת קשב נמשכת לאורך כל החיים (American Psychiatric Association, 2013; World Health Organization, 2018), והיא שכיחה בקרב כ-8% מהילדים והמתבגרים (Ayano et al, 2023; Okwori, 2022), ושכיחה יותר בקרב בנים מאשר בקרב בנות (American Psychiatric Association, 2022; Loyer Carbonneau et al., 2021).

הפרעת קשב – קטגוריה או רצף

במחקר קיימות שתי גישות בהתייחסות להפרעת הקשב. על פי ICD-11 (World Health Organization, 2018) היא קטגוריאלית, כלומר ישנה חלוקה דיכוטומית של "חולה או בריא" וחלוקה נוספת של סוגי הפרעת קשב (בעיקר עם לקות בקשב או עם היפראקטיביות ואימפולסיביות והפרעה משולבת). נבדקים שעברו את הסף הקליני (לפחות שישה מתסמיני מוסחות וחוסר קשב ולפחות שישה מתסמיני היפראקטיביות ואימפולסיביות) מוגדרים כבעלי הפרעת קשב. גישה אחרת מתייחסת להפרעת הקשב כאל ספקטרום, כלומר, כאל רצף ליניארי של חומרת תסמיני חוסר קשב והיפראקטיביות (Salum et al., 2014; Spiegel & Pollak, 2019). פעמים רבות גם אצל מי שאינם עוברים את הסף הקליני ואינם מאובחנים עם הפרעת קשב נמצאים חלק מתסמיני ההפרעה או כולם, אך בעוצמה נמוכה. גישה זו אומצה במידה רבה ב-DSM-5 (American Psychiatric Association, 2013) וב-DSM-5-TR (American Psychiatric Association, 2022) שבהם ישנה חלוקה לשלוש דרגות חומרה, על פי מידת הקיצוניות של התסמינים ומידת הפגיעה בתפקוד (mild, moderate, severe), החל מקיומם של תסמינים מעטים, הגורמים לליקויים תפקודיים קלים (mild), ועד לקיומם של תסמינים רבים או בעוצמה רבה (severe). כפי שיוצג להלן, במחקר זה חקרנו לפי שתי הגישות.

הפרעת קשב וסיכון

הפרעת קשב מהווה גורם סיכון משמעותי לבני נוער ובוגרים. היא גורם משמעותי לנשירה מבית ספר (Fried et al., 2016; Ripamonti, 2018), להתנהגות עבריינית (Dew et al., 2020; Mohr-Jensen et al., 2019; Ornoy & Widding-Havneraas et al., 2024; Spivak, 2019; Widding-Havneraas et al., 2024) ולהתנהגות אנטי-חברתית (Novis-Deutsch et al., 2022). הסבירות לכך שילדים שאובחנו עם הפרעת קשב ייעצרו בבגרותם גבוהה פי שניים, בהשוואה לאלו של בוגרים ללא הפרעת קשב, והסבירות לכך שיועמדו לדין ויורשעו או ייאסרו גבוהה פי שלושה (Mohr-Jensen & Steinhausen, 2016). במחקר שנערך בקרב אסירים בוגרים בישראל נמצא שיעור גבוה של הפרעת קשב – 57% (אמיתי, 2021; עינת ועינת, 2006). במטה-אנליזה שכללה 102 מחקרים מרחבי העולם בנושא, נמצא כי השכיחות של הפרעת קשב בקרב אסירים בוגרים היא 26%, פי חמישה משכיחות הפרעת קשב בקרב אוכלוסיית בוגרים רגילה (Baggio et al., 2018). אמיתי (2021) טענה כי קיומה של הפרעת קשב אינה גורם הכרחי לעבריינות, כיוון שהיא משפיעה על תחומי חיים רבים, אך נוכחותה מגבירה גורמי סיכון אחרים המובילים לעבריינות, כגון נשירה מבית הספר.

בין מטופלים לשאינם מטופלים

מצבו של אדם עם הפרעת קשב שלא אובחן ולא טופל כולל מרכיב של פגיעה פסיכולוגית בעוצמה ניכרת, שאינה פחותה מהמרכיב הביולוגי ולעיתים אף משמעותית יותר (מנור וטיאנו, 2012). נמצא כי אנשים עם הפרעת קשב שלא אובחנו וטופלו סבלו מדיכאון, חרדה, הפרעה דו-קוטבית, הפרעה טורדנית כפייתית ועוד יותר מאשר אנשים עם הפרעת קשב שאובחנו וטופלו (Naya et al., 2021). מתבגר מטופל שתפקודו קרוב לתפקוד נורמלי, יוכל לסגל לעצמו מיומנויות שיאפשרו לו לנהל את הטיפול ולהתמודד עם הפרעת הקשב בצורה טובה יותר בבגרותו (מנור וטיאנו, 2012). הטיפול התרופתי נמצא יעיל לצמצום של נשירה מבית ספר (Keilow et al., 2018), התנהגות עבריינית ופשיעה (Widding-Havneraas et al., 2024), שימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים (Boland et al., 2020) ועוד. במחקרים שהשוו בין מתבגרים עם הפרעת קשב שאינם מטופלים בתרופות לבין מתבגרים עם הפרעת קשב המטופלים בתרופות ובין מתבגרים ללא הפרעת קשב, נמצא כי תפקודה של הקבוצה הראשונה היה החלש ביותר, ואילו תפקודה של הקבוצה השנייה התקרב במקרים רבים לתפקוד הנורמלי, אך לרוב עדיין ניכר פער בינה לבין קבוצת ההשוואה. הבדלים אלו נמצאו בתחום האקדמי, התנהגות אנטי-חברתית, נהיגה, שימוש בסמים, התנהגות של התמכרות, השמנת יתר, שליטה, הערכה עצמית, תפקוד חברתי ועוד (Arnold et al., 2015; Bolanda et al., 2020; Ornoy & Spivak, 2019). כמה מחקרים גדולים מצאו אף הפחתה של מקרי מוות בקרב מטופלים בתרופות, בהשוואה למי שלא היו מטופלים (Levin et al., 2024; Li et al., 2024; Vasiliadis et al., 2024).

ערמון (2015) ודיין (2017) מצאו כי מתבגרים דתיים וחרדים עם הפרעת קשב דיווחו על ירידה בקיום מצוות, בהשוואה למתבגרים ללא הפרעת קשב. עם זאת,

המתבגרים עם הפרעת קשב המטופלים בתרופות דיווחו על קיום של מצוות רבות יותר מאלו שלא היו מטופלים, אך פחות מקבוצת ההשוואה (ערמון, 2015).

דתיות והפרעת קשב

התווי ובארקלי (Hathaway & Barkley, 2003) הצביעו בשעתו על כך כי הקשר בין הפרעת קשב ודתיות לא נחקר דיו, על אף המאפיינים המיוחדים של ההתמודדות הדתית של מתבגרים עם הפרעת קשב. מאז נעשו מספר מועט של מחקרים שעסקו בקשר בין הפרעת קשב ודתיות. במחקר שנערך בארצות הברית בקרב 8142 נבדקים גילאי 12–34 (83% נוצרים, 11% ללא שיוך דתי והיתר יהודים, מוסלמים, בודהיסטים, הינדים ואחרים) נמצא כי נבדקים עם הפרעת קשב בגילי 12–18 דיווחו על נוכחות נמוכה בפעילות דתית ובתפילות באופן מובהק, בהשוואה לנבדקים ללא הפרעת קשב. כמו כן, נבדקים עם תסמיני הפרעת קשב חמורים יותר שהשתתפו בפעילות דתית בתדירות גבוהה דיווחו על תסמיני דיכאון רבים יותר (Dew et al., 2020). באשר לאבחון ההפרעה, נמצא כי נבדקים דתיים דיווחו על הפרעת קשב פחות מאשר נבדקים לא דתיים (Novis-Deutsch et al., 2022).

ממצאיהם של ערמון (2015) ודיין (2017) שהוזכרו לעיל מספקים הצצה ראשונית בלבד להבנת הנושא בקרב מתבגרים יהודים דתיים וחרדים. המחקר הנוכחי מנסה להרחיב את הידע וההבנה על אודות הקשר שבין הפרעת קשב והתרחקות מהדת, המהוות, כל אחת בנפרד ושתיהן גם יחד, גורמי סיכון משמעותיים עבור מתבגרים.

המחקר ומטרותיו

מהספרות עולה כי הפרעת קשב עשויה להיות גורם משמעותי להתרחקות מהדת בקרב מתבגרים, מה שמהווה גורם סיכון בקרב בני נוער. אי-לכך, מטרות המחקר היו לבחון את הסיכון של מתבגרים עם הפרעת קשב בחינוך הדתי להתרחקות מהדת ואת המתאם בין גורמי סיכון אלו. כדי להגדיר התרחקות מהדת יש להגדיר קודם את הדתיות כפי שהיא נתפסת על ידי הנבדקים. לשם כך נבנה המחקר בשלבים. נעשתה בדיקה מקדימה של הקשר בין ארבעה היבטים של הדתיות (הגדרה עצמית של הדתיות, הקפדה על קיום מצוות, מידת האמונה ומידת השייכות לקהילה הדתית) כפי שהם נתפסים על ידי הנבדקים, לבין שלושה היבטים של התפיסה העצמית של ההתרחקות מהדת (יחסית לעבר, יחסית לעתיד ויחסית להורים). מתאם בין שני מדדים אלו מעיד על כך שהדיווח העצמי על התרחקות מהדת מתייחס לכל ארבעת ההיבטים של הדתיות. לאחר מכן, בהתאם למטרה המרכזית של המחקר, נבדק הקשר בין דיווח על הפרעת קשב ועוצמת תסמיניה לבין מדדי הדתיות וההתרחקות מהדת. להשלמת המחקר, נבחנו גם ההבדלים בין מתבגרים עם הפרעת קשב המטופלים בתרופות לבין אלו שאינם מטופלים בתרופות ביחס למדדים אלו; כל זאת במטרה להבין את המתאם בין שני גורמי הסיכון ולתת מענה התערבותי ומענה חינוכי מספקים ומותאמים, ובכך לנסות לצמצם את הסיכון שבו נמצאים מתבגרים אלו.

השערות המחקר

- א. יימצא קשר חיובי מובהק בין ארבעת גורמי מדד דתיות בהווה, ויימצא קשר חיובי מובהק בין שלושת גורמי מדד התרחקות מהדת.
- ב. יימצא קשר שלילי מובהק בין ארבעת גורמי מדד הדתיות בהווה (הגדרה עצמית של הדתיות, מידת קיום מצוות, מידת האמונה ומידת השייכות לקהילה הדתית) לבין שלושת גורמי מדד התרחקות מהדת (יחסית לעבר, יחסית לעתיד ויחסית להורים). ככל שמדדי הדתיות בהווה ירדו תעלה מידת ההתרחקות מהדת, ולהפך.
- ג. יימצא קשר שלילי מובהק בין הדיווח על הפרעת קשב ועוצמת תסמיני הפרעת הקשב לבין מדד דתיות בהווה וקשר חיובי למדד התרחקות מהדת.
- ד. יימצאו הבדלים מובהקים בין מתבגרים עם הפרעת קשב לבין מתבגרים ללא הפרעת קשב באשר למדדי דתיות בהווה והתרחקות מהדת. מתבגרים עם הפרעת קשב ידווחו על מידת דתיות נמוכה יותר ומידה גבוהה יותר של התרחקות מהדת מאשר מתבגרים ללא הפרעת קשב.
- ה. יימצאו הבדלים מובהקים בין מתבגרים עם הפרעת קשב המטופלים בתרופות לבין מתבגרים עם הפרעת קשב שאינם מטופלים בתרופות ביחס למדד דתיות בהווה ולמדד התרחקות מהדת. מתבגרים עם הפרעת קשב המטופלים בתרופות ידווחו על מדדים גבוהים יותר של דתיות בהווה ועל מדדים נמוכים יותר של התרחקות מהדת מאשר מתבגרים עם הפרעת קשב שאינם מטופלים בתרופות.

השיטה

משתתפים

במחקר השתתפו 276 בנים משמונה מוסדות חינוך תיכוניים דתיים מאזורים שונים בארץ – שמייצגים את המגוון הדתי בחינוך הממלכתי-דתי – שלושה מוסדות תיכוניים דתיים וחמש ישיבות תיכוניות, מחציתם עם פנימייה. המשתתפים למדו בכיתות רגילות, הטרוגניות. גיל הנבדקים היה 14–18 ($M=15.96$, $SD=1.13$). 68.5% מהנבדקים ($n=187$) למדו במוסדות עם פנימייה, ו-1.5% ($n=87$) למדו במוסדות אקסטרניים. התפלגות המשתתפים בין הכיתות דומה. במחקר זה לא נבדקו מתבגרים שכבר נשרו ממסגרות חינוכיות.

חלוקת המשתתפים לקבוצות מחקר

33.7% מהמשתתפים ($n=93$) דיווחו על אבחון של הפרעת קשב על ידי נוירולוג. 53.7% מתוכם ($n=50$) דיווחו כי הם מטופלים בתרופה להפרעת קשב, ו-46.3% לא היו מטופלים ($n=43$). 28.9% מתוך הנבדקים שצינו כי אינם מאובחנים עם הפרעת קשב, דיווחו על כל התסמינים של ההפרעה ועברו את הסף הקליני (לפחות שישה מתסמיני מוסחות וחוסר קשב ולפחות שישה מתסמיני היפראקטיביות ואימפולסיביות ($n=53$). בניתוחים סטטיסטיים שערכנו נמצאה זהות מלאה ($p=1.000$) בין קבוצה זו לקבוצת הנבדקים שדיווחו כי אובחנו על ידי פסיכולוג או נוירולוג, בכל משתני המחקר.

(למעט גורם תחושת שייכות לקהילה הדתית, שלגביו אומנם לא נמצא הבדל מובהק בין הקבוצות, אך גם לא נמצאה זהות מלאה). לפיכך, קבוצה זו נכללה במחקר בקבוצת המתבגרים עם הפרעת קשב שאינם מטופלים.

על בסיס נתונים אלו חולקו המשתתפים לשתי קבוצות מחקר: מתבגרים עם הפרעת קשב ($n=146$) ומתבגרים ללא הפרעת קשב ($n=130$) – קבוצת השוואה. במבחני השוואה בין הקבוצות נמצא כי ממוצע הגיל בקרב קבוצת ההשוואה ($M=16.16, SD=1.12$) היה גבוה באופן מובהק מזה של המתבגרים עם הפרעת קשב ($M=15.77, SD=1.12$), $(F(1,274)=8.25, p=.004)$, כמו כן, נמצא הבדל מובהק בין משתנה מגורים בפנימייה לבין קבוצת המחקר ($\chi^2(1)=5.43, p=.02$). בשתי הקבוצות, מספר הנבדקים שהתגוררו בפנימייה ($n=189$) היה גבוה יותר מזה של הנבדקים האקסטרניים ($n=87$). על כן, במהלך העיבודים הסטטיסטיים פיקחנו על משתני הגיל והמגורים בפנימייה.

כאמור לעיל, ניתן להתייחס להפרעת קשב באופן קטגוריאלי או כרצף. בשל כך, במהלך הניתוחים הסטטיסטיים בחנו את ההגדרה העצמית של מידת הדתיות ואת ההתרחקות מהדת בשני אופנים:

- א. חלוקה לשתי קבוצות – מתבגרים עם הפרעת קשב וקבוצת השוואה
- ב. רצף ליניארי של חומרת תסמיני הפרעת הקשב בכלל המדגם

כלי המחקר

במחקר נעשה שימוש בשלושה שאלונים: שאלון פרטים אישיים, שאלון לדיווח עצמי למתבגרים ושאלון רמת דתיות.

שאלון פרטים אישיים

בשאלון זה התבקש המשתתף למלא פרטים עליו ועל בני משפחתו, כגון: גיל, מספר האחים, מגורים בפנימייה, אבחון של הפרעת קשב וטיפול בה ולקויות למידה.

הגרסה העברית לשאלון קונרס 3 לדיווח עצמי למתבגרים (עד גיל 18), נוסח קצר (Conners 3 Self-Report)

השאלון פותח על ידי קונרס (Conners, 2008). שאלון זה משמש אחד מכלי ההערכה היסודיים והממוקדים לאבחון הפרעת קשב ADHD ורוב הבעיות הנלוות אליה בקרב ילדים ונוער (בנוסף לדיווחים של הורים ומורים). השאלון בנוי מ-18 היגדים של דיווח עצמי המתארים את התסמינים הנפוצים להפרעת קשב: חוסר קשב, היפראקטיביות ואימפולסיביות ($\alpha=.90$), שיש לדרגם בסולם ליקרט בעל ארבע דרגות (0 – אף פעם או לעיתים רחוקות, 3 – בדרך כלל). במחקר זה, השאלון נועד לחזק את מהימנות הדיווח של המשתתפים על היותם מאובחנים עם הפרעת קשב. כמו כן, בעזרת שאלון זה אותרו משתתפים שצינו כי אינם מאובחנים בהפרעת קשב, אך דיווחו על כל התסמינים של ההפרעה ועברו את הסף הקליני (לפחות שישה מתסמיני מוסחות וחוסר קשב ולפחות שישה מתסמיני היפראקטיביות ואימפולסיביות צוינו בתשובה

כדרגה 2 [הרבה פעמים] בסולם). בנוסף, בעזרת שאלון זה נבנה מדד חומרת תסמיני הפרעת הקשב, על ידי חישוב סכום חומרת התסמינים שדווחו בטווח 0–54. דירוג גבוה מעיד על חומרת תסמינים גבוהה ולהפך.

שאלון רמת דתיות (הגדרה עצמית)

השאלון מתבסס על וינוגרד-ג'אן (2005), והוא מורכב ממדדים הבוחנים את ההגדרה העצמית של המתבגר יחסית לדתיותו בהווה ובעתיד ויחסית להוריו. במחקר זה השתמשנו ברוב המדדים מתוך השאלון:

א. **מדד דתיות בהווה:** בנוי מארבעה משתני הגדרה עצמית של דתיות בהווה ($\alpha=.85$): (1) **הגדרה עצמית של הדתיות:** הנבדק הגדיר את רמת הדתיות שלו היום (דתי מאוד, דתי, לא כל כך דתי ולא דתי, חילוני); (2) **מידת ההקפדה על קיום מצוות:** הנבדק דירג את מידת קיום המצוות שלו על פי תפיסתו, ממידה מועטה ועד מידה מרובה מאוד, בסולם ליקרט בעל חמש דרגות; (3) **מידת האמונה בעיקרי האמונה היהודית:** הנבדק דירג את מידת האמונה שלו בעיקרי האמונה היהודית על פי תפיסתו, ממידה מועטה ועד מידה מרובה מאוד, בסולם ליקרט בעל חמש דרגות; (4) **מידת השייכות לקהילה הדתית:** מכיל עשרה פריטים המדורגים בסולם ליקרט בעל ארבע דרגות (פריט לדוגמה: "אני מרגיש בטוח בקהילה הדתית שלי"). דירוג גבוה מעיד על רמת דתיות גבוהה, ולהפך.

ב. **מדד התרחקות מהדת, לפי שלושה מדדי התרחקות:** בנוי מ-19 פריטים בסולם ליקרט בעל ארבע דרגות: (1) **התרחקות מהדת יחסית להורים** (לדוגמה: "אני מרגיש שאני דתי פחות מאשר ההורים שלי"), מכיל שישה פריטים ($\alpha=.84$); (2) **התרחקות מהדת יחסית לעבר** (לדוגמה: "הייתי דתי יותר ממה שאני כיום"), מכיל חמישה פריטים ($\alpha=.84$); (3) **התרחקות מהדת יחסית לעתיד** (לדוגמה: "אמשיך להיות דתי גם כשאסיים את התיכון"), מכיל ארבעה פריטים ($\alpha=.88$). בשאלון ישנם ארבעה פריטים מסיחים המתארים מצב של התקרבות לדת. לאחר היפוך הפריטים, דירוג גבוה מצביע על מידה רבה של התרחקות מהדת. הציון של כל נבדק מחושב באמצעות ממוצע תשובותיו בכל מדד. ככל שהממוצע גבוה יותר, מידת התרחקותו מהדת רבה יותר.

הליך המחקר

לאחר קבלת אישור מלשכת המדען הראשי במשרד החינוך, מוועדת האתיקה של אוניברסיטת בר-אילן, ממנהלי התיכונים וראשי הישיבות ומהורי התלמידים המשתתפים, שאלוני המחקר הועברו על ידי החוקרים ידנית לכלל תלמידי הכיתה, למעט מי שסירב להשתתף או שהוריו לא אישרו זאת. טרם העברתם הוסבר לתלמידים על אופן מילויים, וכי אין חובה להשתתף במחקר. הודגש כי אין בשאלונים תשובות נכונות או לא נכונות, מאחר שהם בוחנים עמדות ותחושות אישיות. כמו כן הובטח כי הם אנונימיים וישמשו לצורכי מחקר בלבד. בשום שלב לא נחשפו נתונים לצוות המוסד או למאן דהו שאינו מצוות המחקר.

ממצאים

דתיות – סטטיסטיקה תיאורית

בכלל המדגם, 85.2% מהמשתתפים הגדירו עצמם כ"דתיים" ($n=149$) או כ"דתיים מאוד" ($n=86$). אומנם מחקר זה לא תוכנן כמדגם מייצג, אך ממצאיו תואמים לממצאי המחקר המייצג של כהן ורומי (2015), שבו השתתפו 4338 תלמידים מכיתות ז-יב מכל הארץ, וממנו עלה כי 82% מתלמידי החינוך הממלכתי-דתי שומרים על המסורת על כל דקדוקיה או במידה רבה.

47.1% מהמשתתפים במחקר זה דיווחו כי הם דתיים כיום יותר מאשר בעבר ($n=130$), 21.7% דיווחו כי אין שינוי ברמת הדתיות שלהם יחסית לעבר ($n=60$), ו-31.1% דיווחו כי הם דתיים כיום פחות ממה שהיו בעבר ($n=86$). כלומר המגמה הכללית היא של התחזקות ויציבות דתית.

כדי לבחון את הדתיות של כלל המדגם חושבו ממוצעים וסטיות תקן לכל גורם במדד דתיות בהווה: הגדרה עצמית של דתיות כיום ($M=3.14$, $SD=0.71$), מידת ההקפדה על קיום מצוות ($M=3.58$, $SD=1.09$), מידת אמונה ($M=4.17$, $SD=1$) ותחושת השייכות לקהילה הדתית ($M=2.98$, $SD=0.63$).

מדד דתיות בהווה ומדד התרחקות מהדת

כדי לבחון את ההתרחקות מהדת של כלל המדגם חושבו ממוצעים וסטיות תקן לכל גורם במדד זה: התרחקות מהדת יחסית להורים ($M=2.03$, $SD=0.7$), התרחקות מהדת יחסית לעבר ($M=1.99$, $SD=0.78$) והתרחקות מהדת יחסית לעתיד ($M=1.62$, $SD=0.74$). ניכר כי ממוצעי הגורמים בכלל המדגם, במדד דתיות בהווה נמצאים בטווח הבינוני-גבוה של המדדים, והממוצעים בגורמי מדד התרחקות מהדת נמצאים בטווח הנמוך של המדדים. כלומר, ניתן לומר כי על פי ההגדרה העצמית הכללית שהוצגה לעיל, מידת הדתיות הכללית של המדגם בינונית-גבוהה, ומידת ההתרחקות מהדת נמוכה.

לאישוש ההשערות הראשונה והשנייה, כדי לבדוק את הקשר בין גורמי מדד הדתיות בהווה לבין גורמי התרחקות מהדת וכן בין גורמי כל מדד בפני עצמו, חושבו מתאמי פירסון בין הגורמים, כמוצג בלוח 1.

לוח 1: מטריצת מתאמי פירסון בין גורמי מדד דתיות בהווה לבין גורמי מדד התרחקות מהדת

התרחקות דתית			דתיות בהווה			
התרחקות מהדת יחסית לעתיד	התרחקות מהדת יחסית לעבר	התרחקות מהדת יחסית להורים	תחושת שייכות לקהילה הדתית	מידת אמונה	הגדרה עצמית של דתיות כיום	מידת ההקפדה על קיום מצוות
						הגדרה עצמית של דתיות כיום
						מידת ההקפדה על קיום מצוות
						מידת אמונה
						תחושת שייכות לקהילה הדתית
						התרחקות מהדת יחסית להורים
						התרחקות מהדת יחסית לעבר
						התרחקות מהדת יחסית לעתיד

**p<.01

מלוח 1 עולה כי בין הגורמים של המשתנה **דתיות בהווה** וכן בין הגורמים של המשתנה **התרחקות מהדת** נמצאו מתאמים חיוביים מובהקים בינוניים-חזקים. כלומר, ההגדרה העצמית של מידת הדתיות בקרב הנבדקים כוללת בתוכה התייחסות הדוקה בין שלושה מרכיבי הדתיות – קיום מצוות, אמונה ושייכות לקהילה הדתית. כמו כן, ההגדרה העצמית של ההתרחקות מהדת כוללת בתוכה התייחסות הדוקה בין התרחקות על פני רצף הזמן (עבר ועתיד) ויחסית להורים. ההשערה הראשונה אוששה.

בנוסף, נמצאו מתאמים שליליים חזקים בין הגורמים של המשתנה דתיות בהווה לבין הגורמים של המשתנה התרחקות מהדת; כלומר, ככל שההגדרה העצמית של הדתיות בהווה גבוהה יותר, כך יורדים מדדי ההתרחקות מהדת, ולהפך. בניית פירסון שבחן את המתאם בין **מדד דתיות בהווה** לבין **מדד התרחקות מהדת** נמצא מתאם שלילי חזק בין המדדים ($r=-.83, p<.001$); כלומר, אינטראקציה זו מעידה על כך שהדיווח העצמי על התרחקות מהדת מתייחס לכל הגורמים של מדד הדתיות שנחקרו. ההשערה השנייה אוששה.

הקשר בין הפרעת הקשב וחומרת התסמינים לבין מדדי רמת הדתיות וגורמיהם

לאישוש ההשערה השלישית, נערכו ניתוחי פירסון, שבחנו את המתאמים בין הדיווח על הפרעת קשב לבין מדד **דתיות בהווה** והציגו מתאם שלילי ($r=-0.28, p<.001$). הפירוט לפי גורמי המדד: ההגדרה העצמית של הדתיות כיום ($r=-0.24, p<.001$), מידת ההקפדה על קיום מצוות ($r=-0.27, p<.001$), מידת האמונה ($r=-0.17, p<.005$) ומידת השייכות לקהילה הדתית ($r=-.28, p<.001$). כמו כן, נמצאו מתאמים חיוביים מובהקים בין הדיווח על הפרעת קשב לבין **מדד התרחקות מהדת** ($r=0.27, p<.001$) ועם גורמיו: התרחקות מהדת יחסית להורים ($r=0.22, p<.001$), התרחקות מהדת יחסית לעבר ($r=0.24, p<.001$) והתרחקות מהדת יחסית לעתיד ($r=0.25, p<.001$). כלומר, נמצא קשר מובהק בין דיווח על הפרעת קשב לבין ירידה במידת הדתיות והתגברות ההתרחקות מהדת.

גם ניתוחי פירסון שבחנו את המתאמים בין חומרת התסמינים של הפרעת הקשב לבין מדדי רמת הדתיות, הציגו מתאם שלילי עם **מדד דתיות בהווה** ($r=-0.27, p<.001$) ועם גורמיו: ההגדרה העצמית של הדתיות כיום ($r=-0.21, p<.001$), מידת ההקפדה על קיום מצוות ($r=-0.24, p<.001$), מידת האמונה ($r=-0.21, p<.005$) ומידת השייכות לקהילה הדתית ($r=-.23, p<.001$). כמו כן הם הציגו מתאם חיובי מובהק עם **מדד התרחקות מהדת** ($r=0.34, p<.001$) ועם גורמיו: התרחקות מהדת יחסית להורים ($r=0.31, p<.001$), התרחקות מהדת יחסית לעבר ($r=0.34, p<.001$) והתרחקות מהדת יחסית לעתיד ($r=0.22, p<.001$). כלומר ככל שחומרת תסמיני הפרעת הקשב חזקה יותר, כך תרד מידת הדתיות ותגבר ההתרחקות מהדת. ההשערה השלישית אוששה.

השוואת מדדי הדתיות בין מתבגרים עם הפרעת קשב לבין קבוצת ההשוואה

לבדיקת ההשערה הרביעית, חולקו משתתפי המחקר לשתי קבוצות – מתבגרים עם הפרעת קשב ($n=146$) ומתבגרים ללא הפרעת קשב ($n=130$). בניתוח MANCOVA נמצא הבדל מובהק בין קבוצות המחקר בכל גורמי **מדד הדתיות בהווה** ($F(1,272)=8.20, p<.001$), ובכל גורמי **מדד ההתרחקות מהדת** ($F(1,272)=5.84, p<.001$), ובכל גורמי $\eta^2_p=.06$ ובכל גורמי $\eta^2_p=.04$.

לוח 2: ממוצעים, סטיות תקן, ערכי F , ממוצעים מתוקננים וערכי η^2_p של מדדי דתיות בחלוקה לשתי קבוצות מחקר ($N=276$)

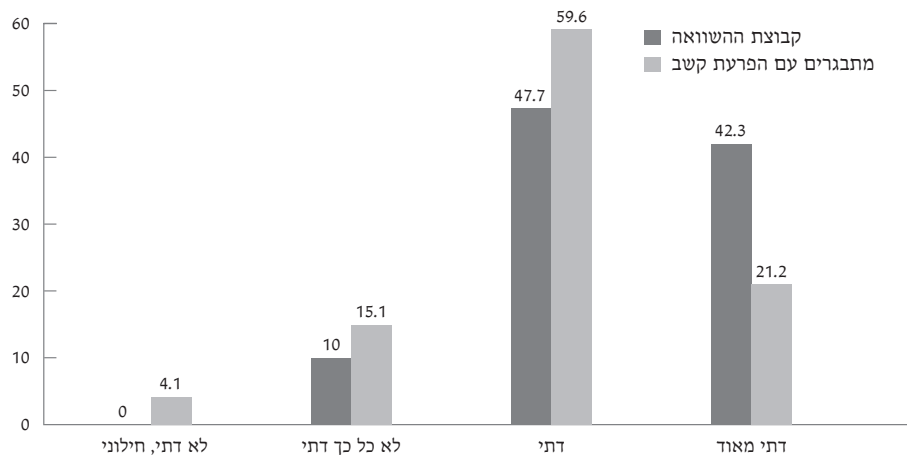
מתבגרים עם הפרעת קשב (n=146)				מתבגרים ללא הפרעת קשב (n=130)		מדד
M	SD	M	SD	F	η^2_p	
דתיות בהווה						
3.01	0.73	3.26	0.65	11.07**	0.04	הגדרה עצמית של דתיות כיום
3.33	1.16	3.86	0.97	17.05***	0.06	מידת קיום מצוות
4.03	1.07	4.33	0.87	6.14*	0.02	מידת האמונה
2.83	0.66	3.14	0.54	18.22***	0.06	תחושת שייכות לקהילה הדתית
התרחקות מהדת						
2.16	0.71	1.88	0.66	10.90**	0.04	התרחקות יחסית להורים
2.17	0.81	1.81	0.70	13.91***	0.05	התרחקות יחסית לעבר
1.75	0.78	1.48	0.64	10.74**	0.04	התרחקות יחסית לעתיד

M =ממוצע מתוקנן בפקוח על גיל, מגורים בפנימייה וטיפול תרופתי
 $*p<.05$, $**p<.01$, $***p<.001$

מעיון בערכי ניתוח השונות בלוח 2 (ANCOVA one-way) עולה כי **בכל הגורמים** נמצאו הבדלים מובהקים בין מתבגרים עם הפרעת קשב לבין קבוצת המתבגרים ללא הפרעת קשב. בניתוחי השוואת צמדים מסוג Bonferroni נמצא כי בכל גורמי **מדד דתיות בהווה**, הממוצעים המתוקננים של המתבגרים ללא הפרעת קשב היו גבוהים באופן מובהק בהשוואה לממוצעים המתוקננים של המתבגרים עם הפרעת קשב, ולהפך באשר לכל גורמי **מדד התרחקות מהדת**. כלומר, מידת **הדתיות בהווה** של מתבגרים עם הפרעת קשב הייתה נמוכה באופן מובהק, בהשוואה למתבגרים ללא הפרעת קשב, ומידת **ההתרחקות מהדת** שלהם הייתה גבוהה מזו של קבוצת ההשוואה. ההשערה הרביעית אושרה.

מניתוחי המשך מסוג χ^2 לממצאים אלו ניתן ללמוד מאופן ההתפלגות המובחן בין שתי הקבוצות עובדות נוספות על אודות ההבדלים בהגדרה העצמית של הדתיות.

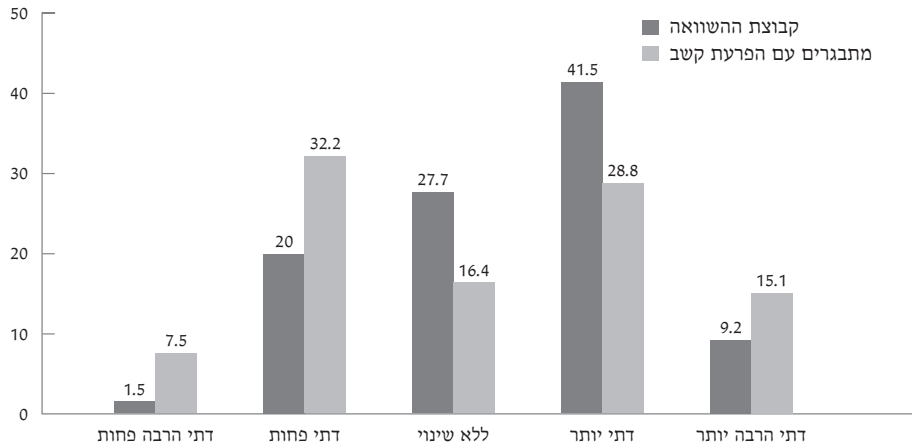
לוח 3: התפלגות הגדרה עצמית של הדתיות כיום (באחוזים), בחלוקה לשתי קבוצות מחקר ($N=276$)

במבחן χ^2 נמצא הבדל מובהק בהגדרה העצמית של הדתיות כיום בין קבוצות המחקר $(\chi^2_{(3)}=18.34, p=.000)$. 90% מהמתבגרים ללא הפרעת קשב ($n=117$) הגדירו את עצמם "דתי" ו"דתי מאוד" ו-10% ($n=13$) הגדירו את עצמם "לא כל כך דתי". **אף לא אחד** הגדיר את עצמו "לא דתי, חילוני". בקרב מתבגרים עם הפרעת קשב, 81% ($n=118$) הגדירו את עצמם "דתי" ו"דתי מאוד" ו-19.2% ($n=28$) "לא כל כך דתי" ו"לא דתי, חילוני". כלומר, בקרב מתבגרים עם הפרעת קשב, שיעור המשתתפים שהגדירו עצמם "לא כל כך דתי" ו"לא דתי, חילוני" היה **גבוה פי שניים** משיעור המתבגרים ללא הפרעת קשב שהגדירו את עצמם כך. כאמור, **כל** הנבדקים שהגדירו את עצמם "לא דתי, חילוני" היו נבדקים עם הפרעת קשב. מאידך גיסא, חשוב להדגיש כי גם רובם הגדול של המתבגרים עם הפרעת קשב הגדירו את עצמם "דתי" או "דתי מאוד".

במבחן χ^2 לבדיקת ההתפלגות באשר לשינויים במידת הדתיות יחסית לעבר (שאלה נוספת, שאינה מתוך גורם ההתרחקות מהדת יחסית לעבר) נמצא הבדל מובהק בין קבוצות המחקר $(\chi^2_{(4)}=18.25, p=.001)$, כפי שניתן לראות בלוח 4.

לוח 4: התפלגות רמת הדתיות יחסית לעבר (באחוזים) בחלוקה לשתי קבוצות מחקר ($N=276$)

ניתן לראות כי בעוד שבקבוצת השוואה 78.4% דיווחו על התחזקות דתית או יציבות דתית יחסית לעבר, רק 60.3% בקבוצת המתבגרים עם הפרעת קשב עשו זאת. מאידך גיסא, ניתן לראות כי אצל האחרונים ישנן שתי נטיות מנוגדות: 43.9% דיווחו על התחזקות דתית ו-39.7% דיווחו על התרחקות מהדת, אך רק 16.4% דיווחו על יציבות ברמת הדתיות. כמו כן ניכר כי בשני הקיצונים של ההתפלגות, אחוז המתבגרים עם הפרעת קשב גבוה יותר מאחוז המתבגרים ללא הפרעת קשב (הרבה יותר דתי – 15.1% מול 9.2%, והרבה פחות דתי – 7.5% מול 1.5%, בהתאמה). כלומר, מתבגרים עם הפרעת קשב בחינוך הדתי דיווחו על התרחקות מהדת יחסית לעבר יותר ממתבגרים ללא הפרעת קשב ונטו לתנודתיות ולהקצנה ברמת הדתיות, בהשוואה לאחרונים, שנטו להתחזקות מתונה וליציבות דתית.

השוואת מדדי הדתיות בין מתבגרים עם הפרעת קשב שאינם מטופלים בתרופות לבין מתבגרים עם הפרעת קשב המטופלים בתרופות ובין קבוצת השוואה

להשלמת המחקר, לבחינת ההשערה החמישית, חילקנו את קבוצת המחקר לשלוש קבוצות: מתבגרים עם הפרעת קשב המטופלים בתרופות ($n=50$), מתבגרים עם הפרעת קשב ללא טיפול ($n=96$) וקבוצת השוואה ($n=130$); זאת כדי לבחון את תרומת הטיפול התרופתי להפרעת קשב על הדתיות בהווה ועל מיתון ההתרחקות מהדת. בניתוח MANCOVA נמצא הבדל מובהק בין קבוצות המחקר בכל גורמי **מדד דתיות בהווה** ($F(2,276)=8.88, p<.001, \eta_p^2=.06$) ובכל גורמי **מדד התרחקות מהדת** ($F(2,276)=8.09, p<.001, \eta_p^2=.06$).

לוח 5: ממוצעים, סטיות תקן, ערכי F , ממוצעים מתוקננים וערכי η^2_p של מדדי רמת הדתיות לפי שלוש קבוצות מחקר ($N=276$)

η^2_p	$F(2,276)$	קבוצת ההשוואה ($n=130$)		מתבגרים עם הפרעת קשב המטופלים בתרופות ($n=50$)		מתבגרים עם הפרעת קשב ללא טיפול ($n=96$)		
		SD	M	SD	M	SD	M	
							דתיות בהווה	
.04	5.76**	0.59	3.28	0.10	3.07	0.07	2.99	הגדרה עצמית של דתיות כיום
.07	5.29***	0.92	3.86	0.15	3.24	0.11	3.37	מידת ההקפדה על קיום מצוות
.02	3.06*	0.87	4.33	0.14	4.04	0.10	4.03	מידת האמונה
.10	14.3***	0.05	3.14	0.08	3.05	0.06	2.73	תחושת שייכות לקהילה הדתית
								התרחקות מהדת
.04	5.45**	0.66	1.88	0.73	2.14	0.70	2.17	התרחקות יחסית להורים
.05	6.97**	0.70	1.81	0.87	2.18	0.78	2.14	התרחקות יחסית לעבר
.04	5.52**	0.64	1.48	0.72	1.70	0.81	1.77	התרחקות יחסית לעתיד

M = ממוצע מתוקנן בפיקוח על גיל ומגורים בפנימייה

* $p<.05$, ** $p<.01$, *** $p<.001$

מעיון בערכי ניתוח השונות בלוח 5 (one-way ANCOVA) עולה כי נמצאו הבדלים מובהקים בין קבוצות המחקר **בכל גורמי מדד דתיות בהווה**. בניתוחי השוואת צמדים מסוג Bonferroni באשר **להגדרה עצמית של הדתיות, מידת ההקפדה על קיום מצוות ומידת אמונה**, לא נמצא כל הבדל בין מתבגרים עם הפרעת קשב שאינם מטופלים בתרופות לבין אלו המטופלים בתרופות. כמו כן, נמצא כי הממוצעים המתוקננים של שתי קבוצות אלה נמוכים באופן מובהק מאלו של קבוצת ההשוואה. רק ביחס **לתחושת שייכות לקהילה הדתית** נמצא כי הממוצעים המתוקננים של קבוצת המתבגרים עם הפרעת קשב שאינם מטופלים נמוכים באופן מובהק מאלו של מתבגרים עם הפרעת קשב המטופלים בתרופות ושל קבוצת ההשוואה. בין שתי קבוצות אלו לא נמצאה התאמה מלאה.

בנוסף, נמצאו הבדלים מובהקים בין קבוצות המחקר ביחס לכל **גורמי מדד ההתרחקות מהדת**. בניתוחי השוואת צמדים מסוג Bonferroni ביחס **להתרחקות מהדת**

יחסית להורים, יחסית לעבר ויחסית לעתיד, לא נמצא כל הבדל בין מתבגרים עם הפרעת קשב שאינם מטופלים בתרופות לבין מתבגרים עם הפרעת קשב המטופלים בתרופות. מאידך גיסא, רק באשר **להתרחקות מהדת יחסית לעבר** נמצא כי הממוצעים המתוקננים של קבוצת ההשוואה נמוכים באופן מובהק מאלו של שתי קבוצות המתבגרים עם הפרעת קשב. עם זאת, באשר **להתרחקות מהדת יחסית להורים ויחסית לעתיד** נמצא כי הממוצעים המתוקננים של קבוצת ההשוואה נמוכים באופן מובהק רק מאלו של המתבגרים עם הפרעת קשב ללא טיפול. כלומר, ניתן לומר בזירות כי למעט בתחושת **השייכות לקהילה הדתית**, לטיפול התרופתי אין תרומה משמעותית למידת הדתיות ולמיתון ההתרחקות מהדת בקרב מתבגרים עם הפרעת קשב. ההשערה החמישית לא אוששה.

חומרת תסמיני הפרעת הקשב והחלוקה לשלוש קבוצות המחקר

בהתייחס לספרות המחקרית, הנחנו כי קיימת הלימה בין חומרת תסמיני הפרעת הקשב לבין החלוקה לקבוצות המחקר; לכן קבוצת המתבגרים עם הפרעת קשב שאינם מטופלים בתרופות תתאפיין בחומרת תסמינים גבוהה יותר מזו של קבוצת המתבגרים עם הפרעת קשב המטופלים בתרופות, עקב הטיפול התרופתי, שימתן את חומרת תסמיני ההפרעה, ומזו של קבוצת ההשוואה, ששם תימצא רמה נמוכה של תסמיני הפרעת קשב. על מנת לבדוק אם קיים הבדל במשתנה חומרת תסמיני הפרעת הקשב לפי קבוצות המחקר, נערך ניתוח שונות מסוג one-way ANCOVA. בניתוח זה המשתנה התלוי היה חומרת תסמיני הפרעת הקשב, המשתנה הבלתי תלוי היה שלוש קבוצות המחקר, והמשתנים מגורים בפנימייה וגיל.

בניתוח השונות נמצא הבדל מובהק בחומרת תסמיני הפרעת הקשב בין קבוצות המחקר ($F(2,271)=96.62, p<.000, \eta_p^2=.42$). בניתוחי השוואת צמדים מסוג Bonferroni נמצא כי שלוש הקבוצות נבדלו זו מזו באופן מובהק. הממוצעים המתוקננים של חומרת התסמינים בקבוצת המתבגרים עם הפרעת קשב המטופלים בתרופות ($M=17.71, SD=10.08$) נמצאו הגבוהים ביותר, ונבדלו באופן מובהק מהממוצעים של קבוצת המתבגרים עם הפרעת קשב ללא טיפול ($M=14.39, SD=6.23$) ומקבוצת ההשוואה ($M=5.55, SD=3.19$), שבה היו ממוצעי התסמינים הנמוכים ביותר. במילים אחרות, חומרת תסמיני הפרעת הקשב בקרב קבוצת המתבגרים עם הפרעת קשב המטופלים בתרופות נמצאה החזקה ביותר, (אולי בשל כך הם נדרשו ליטול תרופות), ואילו חומרת תסמיני הפרעת הקשב בקרב קבוצת המתבגרים עם הפרעת קשב ללא טיפול נמצאה חלשה ממנה, אך חזקה מזו של קבוצת ההשוואה, זאת בניגוד להנחת היסוד במחקר.

אי-לכך, ובהתאם לממצאי ההשערה השלישית, כי ככל שחומרת תסמיני הפרעת הקשב גבוהים יותר, מידת הדתיות בהווה תרד וההתרחקות מהדת תגבר, יש לסייג את ממצאי ההשערה החמישית ולומר כי ייתכן שהטיפול התרופתי להפרעת קשב ממתן את הירידה במידת הדתיות ולהתרחקות מהדת, ובלעדיה מצבם של מתבגרים עם הפרעת קשב עם חומרת תסמינים גבוהה היה חמור עוד יותר. לשם כך נדרש מחקר נוסף.

דיון

התרחקות מהדת והפרעת קשב מצוינים בספרות כשני גורמי סיכון בקרב מתבגרים (Itzhaki et al., 2020; Itzhaki-Braun & Yablon, 2022; Ornoy & Spivak, 2019). מטרת המחקר הייתה לבחון באמצעים כמותיים את הקשר בין קיומה ועוצמתה של הפרעת קשב לבין ההגדרה העצמית של הדתיות בהווה ושל ההתרחקות מהדת. ממצאי המחקר תומכים בהשערות של התווי וברקלי (Hathaway & Barkley, 2003) ובממצאיהם של ערמון (2105) ודיין (2017) כי קיומה של הפרעת קשב ועוצמת תסמיניה מהווים גורמים משמעותיים לעזיבת הדת על ידי מתבגרים או להתרחקות ממנה.

במחקר השתתפו תלמידים בגיל תיכון ממגוון מוסדות בחינוך הממלכתי-דתי. ההגדרה העצמית של מידת הדתיות בכלל המדגם הייתה גבוהה. מצאנו כי כל המשתתפים שהגדירו את עצמם כחילוניים היו בעלי הפרעת קשב, אך לא אחד מקבוצת ההשוואה. המתבגרים עם הפרעת קשב גם הגדירו את עצמם כבעלי רמת דתיות נמוכה בשכיחות גבוהה יותר מאשר קבוצת ההשוואה. בנוסף, מתבגרים עם הפרעת קשב נטו לתנודתיות ולהקצנה במידת הדתיות, לשני הקצוות, והסיכון להתרחקות מהדת היה גדול יותר מזה של קבוצת ההשוואה, שנטתה להתחזקות דתית מתונה וליציבות ברמת הדתיות. כלומר, ניתן לומר כי מלבד הסיכון לנשירה מבית הספר, אובדנות, עבריינות וסיכונים נוספים השכיחים אצל מתבגרים עם הפרעת קשב (Ornoy & Spivak, 2019; Dew et al., 2020), למתבגרים עם הפרעת קשב בחברה הדתית קיים גורם סיכון נוסף – התרחקות מהדת – המעצים את הסיכון לנשירה מבית הספר, לעבריינות ולהתנהגות אנטי-חברתית, וכאמור, הוא עשוי לפגוע ברווחה הנפשית יותר מנשירה מבית הספר (Itzhaki et al., 2020).

ניתן להסביר את הקשר בין הפרעת קשב לירידה ברמת הדתיות בשני אופנים: א. הפרעת קשב קשורה **ישירות** לתפקוד הדתי, למידת האמונה, לתחושת המסוגלות לקיים אורח חיים דתי ולפגיעה בערך העצמי. הפרעת קשב מקשה באופן מעשי על קיום מצוות הדורשות התארגנות, עמידה בזמנים, ריכוז, התמדה ועקיבות. כמו כן, הפרעת קשב מקשה על התמדה בלימוד תורה ועל לימוד אמונה, ובשל כך זו מבוססת ויציבה פחות. מכאן נובעות הירידה ברמת הדתיות בהווה וההתרחקות מהדת יחסית להורים ולעבר ובמבט לעתיד.

ב. הפרעת קשב קשורה **בעקיפין** לירידה ברמת הדתיות, וישנם גורמים נוספים המתווכים קשר זה. הפרעת קשב עשויה להשפיע על ירידה בתחושת השייכות לקהילה הדתית, לבית הספר ולמשפחה; הדתיות בבית נתפסת כעול וכדבר שאינו ניתן להשגה, ותחושת הקוהרנטיות יורדת. קשיים חברתיים ואישיים אלו תורמים לירידה ברמת הדתיות.¹

1 להרחבה על ניתוח הקשר בין גורמים אישיים וסביבתיים לבין רמת הדתיות של מתבגרים עם הפרעת קשב, עיינו זולדן (2020).

הטיפול התרופתי

בניגוד להשערות המחקר, לא נמצא הבדל מובהק במדדי הדתיות בהווה ובהתרחקות מהדת בין מתבגרים עם הפרעת קשב שאינם מטופלים בתרופות ובין אלו המטופלים בתרופות, למעט תחושת השייכות לקהילה הדתית. כלומר, אף שלא ניכרת תרומה משמעותית של הטיפול התרופתי למיתון ההתרחקות מהדת, יש לה תרומה חיובית לתחושת השייכות לקהילה הדתית, בדומה לקבוצת ההשוואה. תחושות שייכות ומחבורות חברתית הם גורמים חשובים למניעת התנהגויות סיכון ורווחה נפשית בקרב בני נוער (הראל-פיש, 2014).

בנוסף, נמצא כי חומרת תסמיני הפרעת הקשב בקבוצת המתבגרים עם הפרעת קשב גבוהים יותר מאלו של שתי הקבוצות האחרות, וההפרעה כשלעצמה נמצאה כאמור במתאם מובהק עם התרחקות מהדת. אי-לכך, יש להתייחס לממצא זה בזהירות ולומר כי ייתכן שלטיפול התרופתי יש תרומה מסוימת גם למניעת התרחקות של הנערים מהדת, ולולא הטיפול מצבם היה חמור יותר. לשם כך נדרש מחקר נוסף.

כיון שהמחקר מבוסס על הגדרה ודיווח עצמי של הנשאלים, ניתן להסביר ממצאים אלו בשני אופנים:

א. הממצאים אכן משקפים את המציאות האובייקטיבית, ולטיפול התרופתי ישנה השפעה חיובית על מערכת היחסים עם הקהילה הדתית, עקב תפקוד טוב יותר וצמצום התנגשויות ותקלות.

ב. עצם הטיפול תלוי במידה רבה בשיתוף פעולה בין ההורים, בית הספר והמתבגר; הוא משפר את תפיסת מערכות היחסים עם הסביבה ומייצר חוויה רגשית חיובית יותר וכן מחזק את היותם של ההורים והמורים מבוגרים משמעותיים בחיי המתבגר.²

מגבלות המחקר

המחקר בדק רק מתבגרים בנים בחינוך הממלכתי-דתי, ולכן הממצאים והמסקנות אינם מתאימים בהכרח למתבגרים באוכלוסיות אחרות או בקבוצות גיל אחרות או למתבגרות. לשם כך נדרש מחקר נוסף. כמו כן, הדיווח על הפרעת קשב ועל הטיפול התרופתי מסתמך על דיווח עצמי של הנבדקים, ללא מעקב או מחקר בתנאי מעבדה. לכן, מסקנות על שכיחות הפרעת הקשב באוכלוסייה ועל הטיפול התרופתי דורשות זהירות.

השלכות חינוכיות וטיפוליות

ניתוח ממצאי המחקר מחזק את ההבנה שהפרעת קשב היא גורם משמעותי בהתמודדות של מתבגרים בחברה הדתית; היא מהווה גורם מובהק להתרחקות מהדת, ומכאן – גורם סיכון משמעותי עבור מתבגרים אלו. כמו כן, לטיפול התרופתי להפרעת קשב ישנה השפעה מיטיבה ביחס לתחושת השייכות לקהילה הדתית.

2 להרחבה באשר לניתוח הקשר וההבדלים בין גורמים אישיים וסביבתיים לבין רמת הדתיות של מתבגרים עם הפרעת קשב, מטופלים בתרופות ושאינם מטופלים, עיינו זולדן (2020).

למצאים אלו ישנן מספר השלכות חינוכיות; ראשית, הציפיה והדרישה של הורים ומורים ממתבגרים עם הפרעת קשב לעמוד באותן הדרישות הדתיות המצופות מבני גילם נובעת מהתפיסה שעדיין רווחת, כי הפרעת קשב היא הפרעה התנהגותית (Shehadeh-Sheeny et al., 2023), ועל כן נדרש ממתבגר עם הפרעת קשב מאמץ לשינוי התנהגותו הדתית. ההפנמה כי הפרעת קשב היא הפרעה נויר-התפתחותית המהווה גורם אובייקטיבי, ישיר ועקיף, להתרחקות מהדת, עשויה לשנות את הגישה החינוכית כלפי אותם מתבגרים ואת הציפיה מהתנהגותם הדתית, שהרי דומה הדבר לציפייה מלקויי ראייה לקרוא ללא משקפיים. אימוץ גישה זו עשוי להפחית את תחושות התסכול והאשמה של המתבגרים, ההורים והמורים, לחזק את תחושת המסוגלות הדתית והערך העצמי, לצמצם את חוויית הדחייה החברתית בבית הספר ובמשפחה ולמתן את ההתרחקות מהדת או לפחות למתן את הסיכון שבכך. יצירת "סביבה מאפשרת" (facilitating environment), כהגדרתו של ויניקוט (Winnicott, 1965), עשויה להפוך את הדת לגורם חוסן מפני התנהגויות סיכון (להב ואחרים, 2018; Ne'eman-Haviv et al., 2020).

שנית, טיפול מיטבי, הכולל טיפול תרופתי וטיפול רגשי רגיש תרבות, החל מהשלבים המוקדמים של התפתחות הזהות הדתית, עשוי לסייע למתבגר עם הפרעת קשב לנהל ולהצליח לקיים אורח חיים דתי, בדומה לחברה שבה הוא נמצא. שיח חינוכי וטיפולי משותף עם המתבגר, ההורים והצוות החינוכי מנכיח את הקושי של המתבגר ומוציא את המתבגר מבידודו. ההורים והמורים המלווים את הטיפול בהפרעת הקשב יהפכו למבוגרים משמעותיים ומיטיבים בחייו. בנוסף, מאמץ מצד החברה, ההורים והמורים לחזק את תחושת השייכות הדתית של מתבגרים עם הפרעת קשב, הנמצאים ממילא בסיכון, עשוי להיות גורם חוסן ולצמצם התנהגויות ומצבי סיכון, כגון התנהגות אנטי-חברתית ועבריינות (Novis- Kelly et al., 2015; Ne'eman-Haviv et al., 2020; Deutsch et al., 2022; Wilchek-Aviad & Ne'eman-Haviv, 2016).

במילים אחרות, חיזוק תחושת השייכות לחברה הדתית, חיזוק תחושת הערך העצמי והמסוגלות העצמית הדתית, חיזוק חוויית ההצלחה בהתנהגות הדתית היום-יומית במוסדות החינוך וליווי על ידי מבוגר משמעותי הם ארבעת גורמי החוסן המשמעותיים למניעת התנהגויות סיכון בקרב בני נוער (הראל-פיש, 2014).

השלכות מחקריות

בניגוד להנחת היסוד במחקר כי מתבגרים עם הפרעת קשב המטופלים בתרופות ידווחו על תסמינים מעטים יותר של הפרעת קשב, מצאנו כי הם דיווחו על חומרת התסמינים החזקה ביותר. אולי הסיבה היא שקבוצה זו נדרשת ליטול תרופות, כיוון שמלכתחילה הם מדווחים על תסמינים חמורים יותר. מכאן שיש לקחת בחשבון את עוצמת תסמיני הפרעת הקשב במחקרים שבהם משווים בין מתבגרים עם הפרעת קשב המטופלים בתרופות למתבגרים שאינם מטופלים, כגורם העשוי להשפיע על תוצאות המחקר.

מקורות

- אמיתי, ג' (2021). לעבוד מתוך השוליים: "קו הצנרת בית ספר-בית סוהר" – הפרעת למידה ספציפית והפרעת קשב בקרב עוברי חוק: פרדיגמת עבודה חדשה. **צוהר לבית הסוהר**, 21, 54–71.
- אריאן, א' (2011). **יהודים ישראלים – דיוקן. אמונות, שמירת מסורת וערכים של יהודים בישראל**. המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- בן יאיר, י' ורונאל, נ' (2014). מהגרים בארצם: נוער חרדי במצבי סיכון ונתק חברתי. **חברה ורווחה: רבעון לעבודה סוציאלית**, 34(1), 51–71.
- בן-מאיר, י' וקדם, פ' (1979). מדד דתיות עבור האוכלוסיה היהודית בישראל. **מגמות, כד**, 353–362.
- בר-לב, א' (2004). מדדים של חשיבה דתית אצל יהודים בישראל: מסגרת תאורטית. **מגמות, מג**, 307–328.
- בר-לב, מ' (1994). השפעת העולם המודרני על גילויי חילון בנוער הדתי. **גליון, בטאון נאמני תורה ועבודה**, 5–11.
- בר-לב, מ' (1996). ילדים בין שני עולמות. **אקדמות, ב**, 79–81.
- בר-לב, מ' וקדם, פ' (1984). עדתיות ודתיות של סטודנטים – האם השכלה אוניברסיטאית מביאה בהכרח לנטישת המסורת הדתית. **מגמות, כח**, 265–296.
- דהן, י' וכהן, ז' (2021). "אנחנו לא מסתכלים על העבר כעל טעות": גורמים המעצבים את הזהות הדתית של קהילת חוזרים בתשובה. **סוגיות חברתיות בישראל**, 30(2), 369–396. <https://doi.org/10.26351/SHI/30-2/5>
- דורון, ש' (2013). עזיבת העולם החרדי כמפגש בין מודלים חברתיים-דתיים. **סוציולוגיה ישראלית, יד**(2), 373–390.
- דיין, ח' (2017). **ADHD והתנהגות אנטי-סוציאלית בקרב בני נוער וצעירים מהחברה החרדית**. עבודת מוסמך. האוניברסיטה העברית בירושלים.
- הראל-פיש, י' (2014). "חוסן נעורים": הטמעת אסטרטגיה יעילה למניעת התנהגויות סיכון ולקידום רווחתם של ילדים ובני נוער. בתוך ר' צימר וח' בוני-נח (עורכים), **מניעת השימוש בסמים ואלכוהול** (עמ' 69–83). הרשות הלאומית למלחמה בסמים ובאלכוהול.
- הראל-פיש, י', וולש, ס' ושטיינמן, נ' (2014). **נוער דתי בישראל: דפוסי שימוש בקרב תלמידי החינוך הממלכתי-דתי (חמ"ד)**. אוניברסיטת בר-אילן.
- וינגרד-ג'אן, ת' (2005). **התרחקות מן הדת בקרב מתבגרים: גורמים אישיותיים, משפחתיים, חינוכיים וקהילתיים**. עבודת דוקטור. אוניברסיטת בר-אילן.
- זולדן, ד' (2020). **הקשר בין גורמים אישיים וסביבתיים לרמת הדתיות של מתבגרים עם הפרעת קשב**. עבודת דוקטור. אוניברסיטת בר-אילן.
- טאהא, ס"ג, לונטל-שחורי, מ' ועזאזה, פ' (2016). גורמי סיכון לשימוש בחומרים פסיכואקטיביים בקרב בני נוער בחברה הערבית בישראל. **אבני דרך**, 1, 7–8.
- להב, ח', נאמן-חביב, ו' ווילצ'יק-אביעד, י' (2018). הגיצים של מדורת השבט: מאפייניהם הייחודיים של בני הנוער הדתי-לאומי בסיכון ואתגריהם. **סוגיות חברתיות בישראל**, 26, 91–119. <https://doi.org/10.26351/SHI/26/4>
- לזר, א', קרביץ, ש' וקדם-פרידריך, פ' (2004). המוטיבציה להתנהגות דתית בקרב יהודים בעלי זהויות דתיות שונות. **מגמות, מג**, 287–306.
- לסלוי, א' ובר-לב, מ' (1993). **עולמם הדתי של בוגרי החינוך הממלכתי דתי**. אוניברסיטת בר-אילן.
- לסלוי, א' וריץ, י' (2001). **דוח מחקר: סקר תלמידי כיתות יב בחינוך הממלכתי דתי – תשנ"ט**. אוניברסיטת בר-אילן.

- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2011). **הסקר החברתי 2009: שמירה על המסורת היהודית ושנויים במידת הדתיות לאורך החיים בקרב האוכלוסייה היהודית בישראל**. הלמ"ס.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2018). **פני החברה בישראל, דוח מס' 10, תמוז תשע"ח, יוני 2018 – דת והגדרה עצמית של מידת הדתיות**. הלמ"ס.
- מנור, א' וטיאנו, ש' (2012). **לחיות עם הפרעת קשב ADHD**. דיונון.
- מסארווה, א"א וחורי-כסאברי, מ' (2021). **התנהגות אלימה בקרב בני נוער חברת הערבית-פלסטינית: גורמי סיכון וגורמי חוסן**. בתוך פ' נאסר-אבו אלהיג'א ומ' ישראלשוילי (עורכים), **חינוך בחברה הערבית בישראל (עמ' 191–214)**. מכון מופ"ת.
- נאמן, נ' (2002). **עזיבת אורח חיים דתי בקרב צעירים מן החברה הדתית-לאומית בישראל**. עבודת דוקטור. אוניברסיטת בר-אילן.
- נאמן, נ' (2008). **הפנאי כגורם לעזיבת אורח חיים דתי – האמנם? מגמות, מה(4), 743–764**.
- עזאזיה, פ', שהם, מ', בר-המבורגר, ר' ואבו-עסבה, ח' (2007). **השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים בקרב מתבגרים מהאוכלוסייה הערבית בישראל אשר נשרו מלימודים. מפגש לעבודה חינוכית-סוציאלית, 26, 25–46**.
- עזאזיה, פ', שהם, מ', בר-המבורגר, ר' ואבו-עסבה, ח' (2010). **שימוש בסמים ובאלכוהול בקרב תלמידי החינוך הערבי העל-יסודי בישראל: דפוסים ומגמות. מגמות, מז(2), 213–235**.
- עינת, ת' ועינת, ע' (2006). **כתב אישום: ליקוי למידה, נשירה ועבריינות (קו אדום)**. הקיבוץ המאוחד.
- ערמון, ח"י (2015). **עמדות מורים ותלמידים כלפי הפרעת קשב וריכוז עם היפראקטיביות (ADHD): היבטים לימודיים, חברתיים, רגשיים והתנהגותיים בזיקה לדתיות**. עבודת דוקטור. אוניברסיטת בר-אילן.
- קדם-פרידריך, פ' ובר-לב, מ' (1996). **שינויים בזהות הדתית של נוער דתי ציוני: תרומת משתנים פסיכולוגיים, סוציולוגיים וחינוכיים לתהליכי גיבוש הזהות. עיונים בחינוך, 1(2), 201–220**.
- קומן, י' (2023). **חמישים האחוזים המורכבים: התאבדויות א-פסיכיאטריות וחשיבותם של סוגי פילוח נוספים בדוח האובדנות למניעת התאבדויות. פסיכואקטואליה, 45–50**.
- קניאל, ש' (2012). **על אופטימיות, מנהיגות עצמית ודתיות. אורשת – כתב עת ליהדות, לחברה ולחינוך, ג, 245–265**.
- קרביץ-פנר, י', חורי-כסאברי, מ', איזנשטט, מ' ועמדי, ש' (2013). **גורמי הסיכון לעבריינות והתנהגות אנטי-חברתית בקרב נערים המטופלים בחטיבה לקידום נוער וצעירים. חברה ורווחה: רבעון לעבודה סוציאלית, 33(1), 41–70**.
- קרנצ'לר, מ' (2017). **תהליך החזרה בשאלה של דתיים לשעבר בישראל: היבטים חברתיים. סוגיות חברתיות בישראל, 24, 66–92**.
- רגב, א' וגורדון, ג' (2020). **שינויים במידת הדתיות ומעברים בין זרמי דת בקרב יהודים בישראל**. המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- שכטר, א', רייץ, י' ורובין, א' (2006). **דיוקן: פיתוח מדדים למדידת תהליכים חינוכיים מעצבי זהות בחינוך הממלכתי-דתי: שלב ב: דו"ח מסכם מדעי**. אוניברסיטת בר-אילן.
- שלו, א' וחמדאן, ס' (2018). **גורמי חוסן וגורמי סיכון להתנהגות אובדנית בקרב יוצאים בשאלה מהציבור החרדי. בתוך חוברת תקצירים של הכנס המדעי לחקר האובדנות בישראל 2018 (עמ' 12–13)**. האקדמית תל-אביב יפו והמרכז האקדמי רופין. https://sfile-pull.f-static.com/image/users/283653/ftp/my_files/pdf?id=30902891מאוחד20תקצירים20מאוס2020.
- American Psychiatric Association (2013). *Neurodevelopmental disorders: DSM-5® selections*. American Psychiatric.

- American Psychiatric Association (2022). *Neurodevelopmental disorders: DSM-5-TR® selections*. (5th ed., text revision). American Psychiatric.
- Amit, B. H., Krivoy, A., Mansbach-Kleinfeld, I., Zalsman, G., Ponizovsky, A. M., Hoshen, M., Farbstein, I., Apter, A., Weizman, A., & Shoval, G. (2014). Religiosity is a protective factor against self-injurious thoughts and behaviors in Jewish adolescents: Findings from a nationally representative survey. *European Psychiatry*, 29(8), 509–513. <https://doi.org/10.1016/j.eurpsy.2014.04.005>
- Arnold, L. E., Hodgkins, P., Caci, H., Kahle, J., & Young, S. (2015). Effect of treatment modality on long-term outcomes in attention-deficit/hyperactivity disorder: A systematic review. *PLoS One*, 10(2). <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0116407>
- Avisar, A. (2011). Which behavioral and personality characteristics are associated with difficulties in selective attention? *Journal of Attention Disorders*, 15(5), 357–367. <https://doi.org/10.1177/1087054710365976>
- Ayano, G., Demelash, S., Gizachew, Y., Tsegay, L., & Alati, R. (2023). The global prevalence of attention deficit hyperactivity disorder in children and adolescents: An umbrella review of meta-analyses. *Journal of Affective Disorders*, 339, 860–866. <https://doi.org/10.1016/j.jad.2023.07.071>
- Baggio, S., Fructuoso, A., Guimaraes, M., Fois, E., Golay, D., Heller, P., Perroud, N., Aubry, C., Young, S., Delessert, D., Gétaz, L., Tran, N.T., & Wolff, H. (2018). Prevalence of Attention Deficit Hyperactivity Disorder in detention settings: A systematic review and meta-analysis. *Frontiers in Psychiatry*, 9. <https://doi.org/10.3389/fpsyt.2018.00331>
- Barkley, R., & Brown, E. T. (2008). Unrecognized Attention-Deficit/Hyperactivity Disorder in adults presenting with other psychiatric disorders. *CNS Spectr*, 13, 977–984. <https://doi.org/10.1017/s1092852900014036>
- Bechert, I. (2018). Comparing religiosity cross-nationally. *Zeitschrift für Religion, Gesellschaft und Politik*, 2(1), 135–157. <https://doi.org/10.1007/s41682-018-0016-z>
- Boland, H., DiSalvo, M., Fried, R., Woodworth, K. Y., Wilens, T., V. Faraone, S., & Biederman, J. (2020). A literature review and meta-analysis on the effects of ADHD medications on functional outcomes. *Journal of Psychiatric Research*, 123, 21–30. <https://doi.org/10.1016/j.jpsychires.2020.01.006>
- Brinkerhoff, M., & Mackie, M. (1993). Casting off the bonds of organized religion: A religious-careers approach to the study of apostasy. *Review of Religious Research*, 34(3), 235–258. <https://doi.org/10.2307/3700597>
- Conners, C. K. (2008). *Conners 3rd edition (Conners 3)*. Western Psychological Services.
- Dew, E. R., Kollins, S. H., & Koenig, H. G. (2020). ADHD, religiosity, and -psychiatric comorbidity in adolescence and adulthood. *Journal of Attention Disorders*, 1–12. <https://doi.org/10.1177/1087054720972803>
- Fried, R., Petty, C., Faraone, S., Hyder, L., Day, H., & Biederman, J. (2016). Is ADHD a risk factor for high school dropout? A controlled study. *Journal of Attention Disorders*, 20(5), 383–389. <https://doi.org/10.1177/1087054712473180>

- Hamdan, S., & Peterseil-Yaul, T. (2020). Exploring the psychiatric and social risk factors contributing to suicidal behaviors in religious young adults. *Psychiatry Research*, 287, art. 112449. <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2019.06.024>
- Hathaway, W. L., & Barkley, R. A. (2003). Self regulation, ADHD, & child religiousness. *Journal of Psychology and christianity*, 22, 101–114.
- Itzhaki, Y., Yablon, Y. B., & Itzhaky, H. (2020). Becoming less religious (BLR) and well-being among high school dropouts. *Psychology of Religion and Spirituality*, 12(1), 45–54. <https://doi.org/10.1037/rel0000179>
- Itzhaki-Braun, Y., & Yablon, Y. B. (2022). Leaving the Yeshiva High School and losing parental support: The case of male ultra-orthodox dropouts in Israel. In M. Israelashvili, & S. Mozes (Eds.), *Youth without family to lean on* (pp. 242–255). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003124849>
- Kaim, Z., & Romi, S. (2020). Risk factors and resistance factors: Alcohol consumption among normative and at-risk adolescents in Israel. *International Journal of Social Sciences*, 9(1), 72–94. <https://doi.org/10.20472/SS.2020.9.1.005>
- Keilow, M., Holm, A., & Fallesen, P. (2018). Medical treatment of Attention Deficit/Hyperactivity Disorder (ADHD) and children's academic performance. *PloS one*, 13(11). <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0207905>
- Kelly, P. E., Polanin, J. R., Jang, S. J., & Johnson, B. R. (2015). Religion, delinquency, and drug use: A meta-analysis. *Criminal Justice Review*, 40(4), 505–523. <https://doi.org/10.1177/0734016815605151>
- Levin, F. R., Hernandez, M., & Mariani, J. J. (2024). Treating Attention-Deficit/Hyperactivity Disorder matters. *JAMA*, 331(10), 831–833. <https://doi.org/10.1001/jama.2024.1755>
- Levin, J. (2011). Religion and psychological well-being and distress in Israeli Jews: Findings from the Gallup world Poll. *Israel Journal of Psychiatry and Related Sciences*, 48, 252–261.
- Li L., Zhu N., Zhang L., Kuja-Halkola R., D'Onofrio, B. M., Brikell I., Lichtenstein P., Cortese S., Larsson H., & Chang, Z. (2024). ADHD pharmacotherapy and mortality in individuals with ADHD. *JAMA*, 331(10), 850–860. <https://doi.org/10.1001/jama.2024.1755>
- Loyer Carbonneau, M., Demers, M., Bigras, M., & Guay, M. C. (2021). Meta-analysis of sex differences in ADHD symptoms and associated cognitive deficits. *Journal of Attention Disorders*, 25(12), 1640–1656. <https://doi.org/10.1177/1087054720923736>
- Mohr-Jensen, C., Bisgaard, C. M., Boldsen, S. K., & Steinhausen, H. C. (2019). Attention-deficit/hyperactivity disorder in childhood and adolescence and the risk of crime in young adulthood in a Danish nationwide study. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 58(4), 443–452. <https://doi.org/10.1016/j.jaac.2018.11.016>
- Mohr-Jensen, C., & Steinhausen, H. C. (2016). A meta-analysis and systematic review of the risks associated with childhood attention-deficit hyperactivity disorder on long-

- term outcome of arrests, convictions, and incarcerations. *Clinical Psychology Review*, 48, 32–42. <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2016.05.002>
- Moscato, A., & Mezuk, B. (2014). Losing faith and finding religion: Religiosity over the life course and substance use and abuse. *Drug and Alcohol Dependence*, 136, 127–134. <https://doi.org/10.1016/j.drugalcdep.2013.12.018>
- Naya, N., Tsuji, T., Nishigaki, N., Sakai, C., Chen, Y., Jung, S., & Kosaka, H. (2021). The burden of undiagnosed adults with attention-deficit/hyperactivity disorder symptoms in Japan: A cross-sectional study. *Cureus*, 13(11). <https://doi.org/10.7759/cureus.19615>
- Ne'eman-Haviv, V., Wilchek-Aviad, Y., & Lahav, C. (2020). Is religiosity a risk or a protective factor? The connection between religiosity and deviance among religious youths. *Israel Affairs*, 26(3), 413–430. <https://doi.org/10.1080/13537121.2020.1754582>
- Novis-Deutsch, N., Dayan, H., Pollak, Y., & Khoury-Kassabri, M. (2022). Religiosity as a moderator of ADHD-related antisocial behaviour and emotional distress among secular, religious and Ultra-Orthodox Jews in Israel. *International Journal of Social Psychiatry*, 68(4), 773–782. <https://doi.org/10.1177/00207640211005501>
- Okwori, G. (2022). Prevalence and correlates of mental health disorders among children & adolescents in US. *Children and Youth Services Review*, 136, 106441. <https://doi.org/10.1016/j.chilyouth.2022.106441>
- Ornoy, A., & Spivak, A. (2019). Cost effectiveness of optimal treatment of ADHD in Israel: A suggestion for national policy. *Health Economics Review*, 9(1), 1–8. <https://doi.org/10.1186/s13561-019-0240-z>
- Ripamonti, E. (2018). Risk factors for dropping out of high school: A review of contemporary, international empirical research. *Adolescent Research Review*, 3, 321–338. <https://doi.org/10.1007/s40894-017-0075-y>
- Salum, G. A., Sonuga-Barke, E., Sergeant, J., Vandekerckhove, J., Gadelha, A., Moriyama, T. S., Graeff-Martins, A. S., Manfro, G. G., Polanczyk, G., & Rohde, L. P. (2014). Mechanisms underpinning inattention and hyperactivity: Neurocognitive support for ADHD dimensionality. *Psychological Medicine*, 44(15), 3189–3201. <https://doi.org/10.1017/S0033291714000919>
- Seidman, L. J. (2006). Neuropsychological functioning in people with ADHD across the lifespan. *Clinical Psychology Review*, 26(4), 446–485. <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2006.01.004>
- Shehadeh-Sheeny, A., Goldblatt, H., & Baron-Epel, O. (2023). Arab and Jewish mothers' decisions regarding treatment of their children with attention-deficit/hyperactivity disorder: A qualitative study. *School Psychology International*, 44(5), 568–584. <https://doi.org/10.1177/01430343221149697>
- Spiegel, T., & Pollak, Y. (2019). ADHD and increased engagement in sexual risk-taking behavior: The role of benefit perception. *Frontiers in Psychology*, 10, 1043. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.01043>

- Vasiliadis, H. M., Lunghi, C., Rahme, E., Rochette, L., Gignac, M., Massamba, V., Diallo, F. B., Fansi, A., Cortese, S., & Lesage, A. (2024). ADHD medications use and risk of mortality and unintentional injuries: A population-based cohort study. *Translational Psychiatry*, 14(1), 128. <https://doi.org/10.1038/s41398-024-02825-y>
- Velan, B., & Pinchas-Mizrachi, R. (2019). Health concerns of young Israelis moving from the ultra-orthodox to the secular community: Vulnerabilities associated with transition. *Qualitative Research in Medicine and Healthcare*, 3(1) 32–39. <https://doi.org/10.4081/qrmh.2019.8051>
- Widding-Havneraas, T., Daae Zachrisson, H., Markussen, S., Elwert, F., Lyhmann, I., Chaulagain, A., Bjelland, I., Halmøy, A., Rypdal, K., & Mykletun, A. (2024). Effect of pharmacological treatment of Attention-Deficit/Hyperactivity Disorder on criminality. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 63(4), 433–442. <https://doi.org/10.1016/j.jaac.2023.05.025>
- Wilchek-Aviad, Y., & Ne'eman-Haviv, V. (2016). Do meaning in life, ideological commitment, and level of religiosity, related adolescent substance abuse and attitude? *Child Indicators Research*, 9, 261–276. <https://doi.org/10.1007/s12187-015-9310-x>
- Winnicott, D. W. (1965). *The maturational prgoesses and the facilitating environment: Studies in the Theory of Emotional Development*. International Universities Press.
- World Health Organization (2018). International statistical classification of diseases and related health problems (11th revision). <http://id.who.int/icd/entity/821852937>

הקשר שבין ניכור הורי בילדות לבין מוטיבציה להתנהגות בבגרות בתיווכו של המשתנה רגישות לדחייה

יפעת אהרון ויעל וילצ'יק-אביעד

תקציר

המטרה העיקרית של המחקר שעליו מבוסס מאמר זה הייתה לבדוק את הקשר שבין חוויית ניכור הורי בילדות לבין סגנונות מוטיבציה להתנהגות בבגרות, בתיווכו של המשתנה רגישות לדחייה חברתית. במחקר השתתפו 254 נשים (51.2%) וגברים (48.8%) צאצאים להורים גרושים. המחקר התבצע באמצעות שאלונים. מתוצאות המחקר עולה כי המשתנה רגישות לדחייה חברתית מתווך את הקשר שבין חוויית ניכור בילדות לבין סגנונות מוטיבציה, אך רק בהתייחס למוטיבציה לנקמה, ולא בהתייחס למוטיבציה של התעלמות או סליחה. תרומתו של המחקר היא בהצגת מודל תיווך של השלכות בין-אישיות ארוכות טווח, המלוות את הילד שחווה ניכור הורי בילדותו, גם בבגרותו. בכך מחקר זה מסייע בהעלאת המודעות הציבורית לכך שילד אשר חווה ניכור הורי בילדותו נושא צלקות קשות, המלוות אותו בבגרותו. תוצאות אלו מדגישות עד כמה חשוב חלקם של אנשי הטיפול ואנשי הרווחה במניעת מקרי ניכור הורי. כמו כן, מחקר זה מציע כיוונים למיקוד הבחנות משמעותיות לקראת טיפול בתופעת הניכור, טיפול אשר יסייע בהפחתת רגשות הנקמה אשר עלולים לנהל את הבוגרים שחוו ניכור הורי בילדות; זאת באמצעות הפחתת הרגישות הגבוהה לדחייה בקרבם.

מילות מפתח: ניכור הורי, רגישות לדחייה, מוטיבציה להתנהגות, נקמה וסלחנות

מבוא: תופעת הניכור ההורי

ניכור הורי מתרחש כאשר הורה אחד (ההורה המנכר) מבקש, מתוך מניעים אישיים, לפגוע בקשר הקיים בין הצאצא להורה המטרה (target parent) (Harman et al., 2018). בתופעה זו ההורה המנכר מוסר לילד מידע כוזב על הורה המטרה, כדי לערער את הקשר ביניהם (Harman et al., 2018; Verrocchio et al., 2017). לעיתים, הורים מנכרים יבדו אירועים שמעולם לא התרחשו או יעוותו תרחישים אמיתיים, בניסיון לשנות את האופן שבו הילד תופס את הורה המטרה (Harman & Biringen, 2016; Warshak, 2015). יש שידרשו מהילד לבחור בין שני ההורים על ידי הפעלת מניפולציות רגשיות, כמו האשמתו ואף התרחקות ממנו כאשר הוא מתבטא באופן חיובי כלפי הורה המטרה (מגד, 2022; Von Boch-Galhau, 2018; Harman et al., 2018). מצב זה מייצר אצל הילדים מתח ומצוקה נפשית, עד לכדי כניעה להורה המנכר והזדהות עימו (Verrocchio et al., 2016). כתוצאה מכך, האופן החיובי שבו תפס הילד את הורה המטרה קודם לניכורו על ידי ההורה האחר, מתערער, בהתאם למידע החדש (Childress, 2015; Harman et al., 2019). יתרה מזו, ילדים אשר ניזונים

ממידע כוזב עלולים לחוש כי הורה המטרה אינו אוהב אותם עקב היותם פגומים ולא ראויים להיות נאהבים, זאת אף שבפועל הם אשר דוחים את הורה המטרה (Baker & Ben-Ami, 2011).

מספרות המחקר עולה כי חשיפה לניכור הורי בילדות קשורה למגוון השלכות פסיכו-חברתיות קצרות טווח וארוכות טווח (Baker, 2005; Verrocchio et al., 2019). כאשר הצאצא המנוכר מבין כי ההורה המנכר הציג בפניו מידע שקרי על הורה המטרה, ובכך מנע ממנו בכוונה את הקשר עם הורה זה, הוא יחוש כי נגרם לו עוול (Baker & Verrocchio, 2016). חוויות של קונפליקטים ועוולות ביחסים בין-אישיים הן דבר בלתי נמנע באינטראקציה בין-אישית, אולם כאשר זו נתפסת כפגיעה כואבת או בלתי מוסרית, נוצרת תחושה אברסיבית, שבתורה עלולה להתניע תגובות רגשיות והתנהגויות (Ma & Jiang, 2020; McCullough et al., 2006; Nouri et al., 2019). עם זאת, חשוב לציין כי לעיתים הצאצא המנוכר, גם בבגרותו, אינו מודע להיותו כזה (Harman & Birken, 2016). מכאן, שמטרת המחקר הנוכחי הייתה כפולה – (א) לבחון אם יש הבדלים בבגרות ברגישות לדחייה חברתית ובמוטיבציות כתגובה לעוולה חברתית בין מבוגרים החשים שחו ניכור הורי בילדות לבין כאלו שאינם חשים כך; (ב) לבחון את הקשר שבין תפיסת חוויית ניכור הורי בילדות לבין סגנונות מוטיבציה בתגובה לעוולה חברתית בבגרות, בתיווכו של המשתנה רגישות לדחייה. משתנה הרגישות לדחייה נמצא במתאם הן עם תחושת ניכור (Baker & Ben-Ami, 2011; Bently, 2019) והן עם סגנונות מוטיבציה (Chester & DeWall, 2017; Zimmer-Gembeck et al., 2016). ככול הידוע לנו, עד כה לא נבחן הקשר שבין ניכור הורי לבין סגנונות מוטיבציה, ובוודאי שלא נבדק הקשר ביניהם בתיווכו של המשתנה רגישות לדחייה. מכאן חידושו התאורטי של מחקר זה. הכרת המודל, אשר מציג פן נוסף של פגיעה ארוכת טווח ושל דרך היווצרותה, מאפשרת למטפלים להתמקד בבעיה ולצמצם את נזקה.

רגישות לדחייה

המונח "רגישות לדחייה" (rejection sensitivity) מתייחס לנטייה להסב קשב רב להתנהגות הסביבה, לצפות בחשש לדחייה חברתית, לתפוס בקלות את התנהגויות האחרים כדחייה ולהגיב לכך בעוצמה (Downey & Feldman, 1996; Premkumar & Kumari, 2022; Romero-Canyas et al., 2010). דווי ופלדמן טענו כי רגישות לדחייה נובעת מחוויות מוקדמות חוזרות ונשנות של דחייה מצד אחרים משמעותיים, כמו ההורים או קבוצת השווים. תחושת קבלה על ידי הסביבה היא מרכיב אנושי מהותי לאדם, וחווית הדחייה ללא ספק אינה נעימה ואף כואבת, ועל כן ישנו ניסיון להימנע ממנה. תחושת דחייה מייצרת אצל האדם תחושות מצוקה אשר עלולות לדחוק בו להגיב מבחינות רגשיות והתנהגויות באחת משתי הדרכים: החצנה ותוקפנות או הפנמה והימנעות (Downey & Feldman 1996). תגובות אלה מופעלות ללא הבחנה, דבר אשר בתורו עלול להיענות על ידי הסביבה בדחייה חוזרת (או בדחייה אמיתית, במקרה שמדובר בתחושת שווא), שהפרט הרגיש לדחייה מבקש להימנע

ממנה, ובכך לגרום לנבואה המגשימה את עצמה (Premkumar & Kumari, 2022; Zimmer-Gembeck et al., 2016).

כאמור, בתופעת הניכור ההורי, הילד הדוחה את הורה המטרה בהשפעת ההורה המנכר עלול לחוש כי הוא שנדחה על ידי הורה המטרה; תחושה זו קשורה לתוצאה המצערת של חוויה מוטעית שהורה המטרה ויתר על הקשר איתו, וכי הסיבה לכך היא היותו פגום או לא ראוי להיות נאהב (Baker, 2005; Warshak, 2015). יתרה מזו, מהספרות עולה כי חשיפה לניכור הורי קשורה לקשיים במערכות יחסים רומנטיות וחבריות בגיל ההתבגרות ובבגרות (Bentley, 2019). קשיים אלו נקשרים לתחושת בדידות. בחלק מהמקרים ההורה המנכר הוא שמבודד חברתית את הילד המנוכר, באופן מכוון (Bentley, 2019; Verhaar et al., 2022). כתוצאה מכך, ילד זה מתקשה להתערות בבני גילו וחסר כישורי הסתגלות חברתית עם סביבתו. לפיכך, ההשלכות השליליות של ניכור הורי על הילד משתרעות על רצף של קשיי הסתגלות חברתיים שהחלו בתפיסה כי הוא דחוי על ידי הורה המטרה, המשיכו בבידוד חברתי, ועלולים להוביל בבגרות לתחושת רגישות לדחייה.

לסיום, אנו סבורות שרגישות לדחייה קשורה בנטייה להגיב באחת משתי דרכי התגובה – תוקפנות או הימנעות. להלן נראה כיצד תגובות אלו נמצאו בהלימה לסגנונות המוטיבציה הבלתי מסתגלים בתגובה לעוולה חברתית, במצבים שהאדם חש כי הוא בסכנה להידחות שוב, וכן, כיצד רגישות זו עלולה להוביל למוטיבציה להגיב בנקמה או בהימנעות (Gao et al., 2021).

סגנונות מוטיבציה בתגובה לעוולה חברתית

מספרות המחקר עולה כי תגובות לעוולה חברתית משתרעות על פני שלוש מערכות מוטיבציה: מוטיבציה לנקמה, המונעת מרגשות כעס, מוטיבציה להימנעות, אשר מונעת מרגשות פחד ודאגה, ומוטיבציה לסליחה, המונעת מבחירה להשתחרר מהרגשות השליליים ומהבעת נדיבות וחמלה כלפי התוקף (Enright & Fitzgibbons, 1998; McCullough et al., 2015). מהספרות הרחבה בתחום זה עולה כי מוטיבציה לסליחה מצויה בקשר חיובי עם בריאות נפשית ובריאות פיזית של האדם הסולח (Kaleta & Mróz, 2018; Kankpog, 2020; Toussaint et al., 2019), בעוד שיתר סוגי המוטיבציה נקשרו להשלכות שליליות על האדם הנפגע (Barcaccia et al., 2020; da Silva et al., 2017; Guzmán-González et al., 2020).

נראה אפוא כי ישנו קשר בין תפיסה רטרופקטיבית של ניכור הורי בילדות לבין תחושת רגישות לדחייה בבגרות. חווית מערכות יחסים לקויות עם ההורים בילדות ובגיל ההתבגרות מהוות כר פורה להתפתחות קוגניטיבית-רגשית לקויה הן במהלך ההתבגרות והן בבגרות. אחת מהן עלולה להיות רגישות לדחייה (Butler et al., 2007). כמו כן, מספרות המחקר עולה כי ההשלכות השליליות של ניכור הורי משתרעות על הרצף של תפיסה עצמית שלילית, דרך בידוד חברתי ועד לבעייתיות במערכות יחסים רומנטיות ובחבריות בגיל ההתבגרות ובבגרות (Bentley, 2019). כמו כן קיים קשר בין רגישות לדחייה לבין סוגי המוטיבציה בתגובה לעוולה חברתית: סליחה, הימנעות

ונקמה (Chester & DeWall, 2017; Zimmer-Gembeck et al., 2016), שכן כאשר האדם הרגיש לדחייה חווה עוולה חברתית, הוא עלול לפרש זאת כדחייה ולחוות מצוקה נפשית. אי-לכך, הוא יתקשה להגיב בסלחנות ועלול לחוות מוטיבציה להימנעות או מוטיבציה לנקמה, שיבואו לידי ביטוי בתגובות המאפיינות רגישות לדחייה חברתית, התכנסות או תוקפנות (Butler et al., 2007; Gao et al., 2021; Jackson et al., 2019). על אף ממצאים אלו, הקשרים בין המשתנים השונים לא נבחנו עד כה. במחקרנו בחנו מודל תיווך לבחינת הקשר בין ניכור הורי לסגנונות מוטיבציה, בתגובה לעוולה חברתית בבגרות, בתיווך של תחושת רגישות לדחייה, ומכאן תרומתו העיקרית של מחקר זה לספרות התאורטית.

חויית הניכור ההורי נמדדה במחקר הנוכחי באמצעות שני מדדים: שאלון שבו נשאלו המשתתפים באופן בינארי ("כן" או "לא") אם הם חוו ניכור הורי, ושאלון נוסף, שאלון אסטרטגיית בייקר (BSQ), שאלון שבו המשתתף מתבקש לדווח אם חווה אסטרטגיות ספציפיות של ניכור הורי מאלו הנפוצות ביותר. בשאלון האחרון התבקשו המשתתפים להעריך את תפיסת השכיחות של התנהגויות ניכור אלה בקרב מבוגרים. להלן השערות המחקר.

השערות המחקר

- א. יימצאו הבדלים מובהקים ברגישות לדחייה חברתית ובמוטיבציות כתגובה לעוולה חברתית בבגרות בין מי שחשים כי חוו ניכור הורי בילדות לבין מי שחשים כי לא חוו ניכור כזה, באופן שהרגישות לדחייה חברתית של הראשונים וכן המוטיבציות לנקמה ולהימנעות בתגובה לעוולה חברתית יהיו גבוהות משל האחרים, ואילו המוטיבציה לסליחה של הראשונים תהיה נמוכה משל האחרים.
- ב. יימצא קשר חיובי בין תפיסה של מבוגרים בנוגע לניכור הורי בילדותם לבין רגישות לדחייה חברתית בבגרות.
- ג. יימצאו קשרים חיוביים בין תפיסה של ניכור הורי בילדות ורגישות לדחייה חברתית בבגרות לבין מוטיבציות לנקמה ולהימנעות בתגובה לעוולה חברתית נתפסת וקשרים שליליים ביניהם לבין מוטיבציה לסלחנות.
- ד. רגישות לדחייה חברתית בבגרות תתווך בין תפיסה רטרוספקטיבית של ניכור הורי בילדות לבין המוטיבציות לנקמה, להימנעות ולסליחה כתגובות לעוולה חברתית, באופן שככל שרמת הניכור ההורי תיתפס כגבוהה יותר, כך רמת הרגישות לדחייה חברתית תהיה גבוהה יותר, וכתוצאה מכך המוטיבציה לנקמה והמוטיבציה להימנעות יהיו גבוהות יותר והמוטיבציה לסלחנות נמוכה יותר.

שיטה

משתתפים

השתתפו במחקר 254 איש, 130 נשים (51.2%) ו-124 גברים (48.8%), בגילים 18 עד 40 שנה, כולם צאצאים להורים גרושים. לוח 1 מציג את מאפייני הרקע של המשתתפים. ממוצע גיליהם היה כ-30 שנה (ס"ת=5.76 שנים), ומרביתם היו ילידי ישראל. קרוב למחציתם היו רווקים (כ-47%), והשאר — בעיקר נשואים (כ-26%) או גרושים (כ-26%). לכ-43% מהם היו ילדים, בממוצע כ-2.5 ילדים (ס"ת=1.18 ילדים). מעל למחצית מן המשתתפים היו בעלי השכלה אקדמית (כ-55%), והשאר — בעיקר בעלי השכלה תיכונית (כ-21%) או על-תיכונית (כ-24%). כ-40% מן המשתתפים היו חילוניים, כ-30% מסורתיים וכ-30% נוספים דתיים.

לוח 1: מאפייני הרקע של משתתפי המחקר (N=254)

משתנה	n	%
מגדר	גבר	48.8
	אישה	51.2
ארץ לידה	ישראל	77.6
מצב משפחתי	רווק	47.2
	נשוי	26.4
	גרוש	25.6
	אלמן	0.8
ילדים	כן	42.9
השכלה	פחות מתיכונית	0.8
	תיכונית	20.9
	על-תיכונית	23.6
	אקדמית	54.7
מידת דתיות	חילוני	40.2
	מסורתי	29.5
	דתי	30.3
	M	SD
גיל,	טווח 18—40 שנה	29.66
מספר ילדים	טווח 1—6	2.53

כלים

שאלון דמוגרפי

השאלון כולל שאלות על פרטים אישיים, כגון: מין, גיל, מקום מגורים, רמת השכלה, מצב משפחתי, מספר ילדים ומידת דתיות. בנוסף, המשתתפים נשאלו אם לדעתם הם חוו ניכור הורי בילדות או בהתבגרות. התשובות לשאלה זו היו דיכוטומיות – 1 (כן) או 0 (לא).

שאלון אסטרטגיית בייקר – Baker Strategy Questionnaire (BSQ)
השאלון פותח על ידי בייקר וצ'מברס (Baker & Chambers, 2011). שאלון זה מכיל 19 פריטים, המתארים את אסטרטגיות הניכור ההורי הנפוצות ביותר (ערעור על סמכותו של ההורה השני, העברת מסרים כי הורה המטרה אינו אוהב את הילד ועוד), והוא מבקש להעריך את תפיסת השכיחות של התנהגויות ניכור אלה בקרב מבוגרים בילדותם. המשתתפים התבקשו לדרג כל פריט על סולם הנע מ-0 (לעולם לא) ל-4 (לעיתים תכופות). תשובות הפריטים מוצעו וחושב ציון כולל, כשציון גבוה יותר מייצג רמת חשיפה גבוהה יותר לאסטרטגיות ניכור הורי. בשאלון זה נעשה שימוש גם על ידי חוקרים נוספים (Baker & Verrocchio, 2015; Bentley & Matthewson, 2020; Bernet et al., 2015). על משתנה זה נערך מבחן מהימנות למדידת עקיבות פנימית, ונמצא כי מקדם האלפא קרונבך של השאלון הוא .95. על כל 19 פריטי השאלון. לצורך תרגום השאלון, תרגמנו את השאלון מאנגלית לעברית בשיטת "הלוך ושוב" (back translation). במחקרנו נמצאה עקיבות פנימית זהה: $\alpha=.95$

שאלון רגישות לדחייה בקרב מבוגרים – Adult Rejection Sensitivity (A-RSQ) Questionnaire

השאלון פותח על ידי דאוני ועמיתיו (Downey et al., 1998; Harper et al., 2006). שאלון זה מכיל תשעה מצבי דחייה חברתית אפשריים במקרים שונים, כמו: בקשה להלוואה כספית בעת משבר כלכלי אישי, בקשה לעזרה מהממונה בעבודה והזמנת ההורים או חבר קרוב לאירוע חשוב (לדוגמה: "אתה מבקש מחבר משפחה הלוואה כספית כדי לעזור לך בתקופת משבר כלכלי אישי"). בכל מקרה המשתתפים מתבקשים לדרג את רמת הדאגה או החרדה שלהם מהתוצאה האפשרית על גבי סולם שנע מ-1 (מאוד לא מודאג) ל-6 (מודאג מאוד). עבור מקרים אלו, ציון גבוה מייצג תחושת דאגה רבה וציפייה לדחייה, וציון נמוך מייצג תחושת רוגע וציפייה לקבלה מהאחר. לאחר מכן, המשתתפים מתבקשים לדרג את הסבירות שהאדם האחר יגיב בקבלה או בדחייה לאותו מצב שתואר לעיל, על גבי סולם שנע בין 1 (מאוד לא סביר) ל-6 (סביר מאוד). במקרים כאלו, ציון גבוה מייצג תחושת קבלה, וציון נמוך מייצג ציפיות גבוהות לדחייה. לצורך ציון הכלי נערך היפוך הפריטים המייצגים את תגובת הקבלה של האחר, והוגדרו מכפלות הדאגה עם תגובת האחר לכל אחד מתשעת המצבים (Harper et al., 2006). על משתנה זה נערך מבחן מהימנות למדידת עקיבות פנימית. נמצא כי מקדם אלפא קרונבך של השאלון הוא .82. על 18 פריטי השאלון. במחקרנו נמצאה עקיבות פנימית גבוהה: $\alpha=.83$

שאלון מוטיבציה לתגובה בין-אישית כתגובה לעוולה חברתית – (TRIM-18)

Transgression Related Interpersonal Motivations Inventory
 השאלון פותח על ידי מק'קולו ועמיתיו (McCullough et al., 2006). הוא מורכב מ-18 פריטים, המודדים מוטיבציה של הנבדקים להימנעות (לדוגמה: "הם לא קיימים מבחינתי"), לנקמה (לדוגמה: "אני אגרום להם לשלם על זה") ולסלחנות (לדוגמה: "אני רוצה להתפייס ולהמשיך את הקשר איתם") כלפי אלו הנתפסים כמי שפגעו בהם. המשתתפים מונחים לחשוב על תחושות פגיעה שחוו ולאחר מכן לדרג את מידת הסכמתם עם הפריטים על סולם הנע מ-1 (כלל לא מסכים) ל-5 (מסכים מאוד). תשובות הפריטים מוצעו, וחושב ציון כולל עבור כל אחד משלושת הממדים. שלושת הממדים מנותחים כמשתנים בלתי תלויים אחד באחר. ציונים גבוהים יותר מצביעים על מוטיבציה גבוהה יותר להימנע מהפוגע, מוטיבציה לחפש נקמה ומוטיבציה למחול. שאלון זה הציג עקיבות פנימית גבוהה של $\alpha=.85$ במקומות שונים בעולם (הולנד, ישראל ובמדינת איווה שבארצות הברית) (Besser & Zeigler-Hill, 2010; Gerlsma & Lugtmeier, 2018; Schultz et al., 2010). השאלון תורגם על ידינו מאנגלית לעברית בשיטת "הלוך ושוב". על משתנה זה נערך מבחן מהימנות למדידת עקיבות פנימית, ונמצא כי מקדם אלפא קרונבך של השאלון הוא .87. על כל 18 פריטי השאלון. במחקר הנוכחי נמצאו עקיבויות פנימיות גבוהות: מוטיבציה להימנעות $\alpha=.86$, מוטיבציה לנקמה $\alpha=.88$ ומוטיבציה לסלחנות $\alpha=.83$.

הליך

המחקר קיבל אישור של ועדת האתיקה המוסדית באוניברסיטת אריאל בשומרון (AU-SOC-YA – 20210823). המחקר הוא מחקר כמותי, והמשתתפים גויסו בשיטת מדגם "כדור השלג" ובהתנדבות דרך אתרי אינטרנט, לאחר שהוסברה להם מטרת המחקר. המשתתפים חתמו על טופס הסכמה מדעת, אשר הביא לידיעתם כי תשובותיהם אנונימיות, שהשאלון נועד לצורך מטרת המחקר בלבד, וכי הם יכולים להפסיק לענות על השאלון בכל עת. הובהר להם כי אין תשובות נכונות או לא נכונות, ושהם מתבקשים להביע את דעתם.

ממצאים**ממצאים תיאוריים**

פרק הממצאים פותח בתיאור משתני המחקר והמתאמים ביניהם, כמוצג להלן בלוח 2. מן הנתונים ניתן לראות כי תפיסת הניכור ההורי בינונית-נמוכה יחסית לטווח הסולם, ואילו הרגישות לדחייה חברתית נמוכה בממוצע. המוטיבציה להימנעות וכן המוטיבציה לסלחנות כתגובות לעוולה חברתית, הן בינוניות באופן ממוצע יחסית לטווח הסולם, ואילו המוטיבציה לנקמה היא בינונית-נמוכה יחסית.

לוח 2: ממוצעים וסטיות תקן עבור משתני המחקר ($N=254$)

טווח	<i>SD</i>	<i>M</i>	
4–0	1.02	1.57	תפיסת ניכור הורי
36–1	4.84	9.68	רגישות לדחייה חברתית
5–1	0.94	2.93	תגובה לעוולה חברתית – מוטיבציה להימנעות
5–1	1.09	2.34	תגובה לעוולה חברתית – מוטיבציה לנקמה
5–1	0.91	2.87	תגובה לעוולה חברתית – מוטיבציה לסלחנות

בבדיקת ההבדלים שנצפו בהשערה הראשונה נמצאו מתאמים מובהקים בין משתני המחקר. מתאמים חיוביים נמצאו בין תפיסת הניכור ההורי לבין רגישות לדחייה חברתית, ומוטיבציות להימנעות ולנקמה כתגובות לעוולה חברתית. ככל שנתפס ניכור הורי רב יותר, כך היו הרגישות לדחייה חברתית רבה יותר והמוטיבציות להימנעות ולנקמה כתגובות לעוולה חברתית גבוהות יותר. כמו כן, נמצאו מתאמים חיוביים בין רגישות לדחייה חברתית לבין מוטיבציה להימנעות ומוטיבציה לנקמה כתגובות לעוולה חברתית, ומתאם שלילי בין רגישות לדחייה חברתית ובין המוטיבציה לסלחנות. ככל שהרגישות לדחייה חברתית הייתה רבה יותר, כך המוטיבציות להימנעות ולנקמה כתגובות לעוולה חברתית היו גבוהות יותר והמוטיבציה לסלחנות נמוכה יותר.

לוח 3: מתאמים בין משתני המחקר ($N=254$)

5	4	3	2	1	
				1	1. תפיסת ניכור הורי
			1	.47***	2. רגישות לדחייה חברתית
		1	.26***	.20**	3. תגובה לעוולה חברתית – מוטיבציה להימנעות
	1	.42***	.47***	.58***	4. תגובה לעוולה חברתית – מוטיבציה לנקמה
1	-.01	-.17**	-.22***	.03	5. תגובה לעוולה חברתית – מוטיבציה לסלחנות

* $p<.05$, ** $p<.01$, *** $p<.001$

לצורך הזיהוי של משתני בקרה החיוניים לבחינת השערות המחקר, חושבו מתאמים וניתוחי t -test בין משתני המחקר לבין משתני רקע מרכזיים. נמצאו כמה הבדלים מובהקים: ראשית, מגדר המשיב נמצא משמעותי עבור רגישות לדחייה חברתית, כך שזו הייתה גבוהה יותר בקרב גברים ($M=10.37$, $SD=5.01$) מאשר בקרב נשים ($M=9.03$, $SD=4.59$) ($t(252)=2.21$, $p=.028$).

שנית, השכלה אקדמית נמצאה משמעותית עבור תפיסת הניכור ההורי, כך שתפיסה זו הייתה גבוהה יותר בקרב משתתפים בעלי השכלה אקדמית ($M=1.75$, $SD=1.02$) מאשר בקרב משתתפים בעלי השכלה נמוכה יותר ($M=1.36$, $SD=0.99$) ($t(252)=3.07$, $p=.002$).

שלישית, מידת הדתיות נמצאה משמעותית עבור המוטיבציה לסלחנות, כך שזו נמצאה גבוהה יותר בקרב משתתפים מסורתיים או דתיים ($M=3.01$, $SD=0.85$) מאשר בקרב משתתפים חילוניים ($M=2.78$, $SD=0.93$) ($t(252)=2.00$, $p=.047$). שאר ההבדלים והקשרים לא נמצאו מובהקים. לפיכך, השערות המחקר נבחנו תוך בקרה על מגדר המשיב (1 – גבר, 0 – אישה), רמת השכלה (0 – תיכונית ועל-תיכונית, 1 – אקדמית) ומידת דתיות (0 – מסורתי ודתי, 1 – חילוני).

בדיקת השערות המחקר

בבדיקת ההבדלים שנצפו בהשערה השנייה נמצא כי מחצית ממשתתפי המחקר דיווחו כי הם חשים שחווי ניכור הורי בילדות ($n=128$, 50.4%), והשאר דיווחו כי לא חוו ניכור הורי בילדות ($n=126$, 49.6%). הבדלים ברגישות לדחייה חברתית ובמוטיבציות כתגובה לעוולה חברתית בבגרות בין מבוגרים שחשו כי חוו ניכור הורי בילדות לבין מבוגרים שחשו כי לא חוו ניכור כזה, נבחנו בעזרת ניתוחי שונות, תוך בקרה על מגדר המשיב, רמת ההשכלה שלו ומידת דתיותו (ANCOVA), כמוצג להלן בלוח 4.

לוח 4: ממוצעים, סטיות תקן וערכי F עבור משתני המחקר לפי חוויית ניכור הורי בילדות ($N=254$)

חווי ניכור הורי בילדות $M (SD)$	לא חוו ניכור הורי בילדות $M (SD)$	$F(1, 249)$ (p) (η^2)	
11.08 (5.23)	8.26 (3.94)	19.32 ($p < .001$) ($\eta^2 = .072$)	רגישות לדחייה חברתית
3.07 (0.93)	2.79 (0.90)	5.31 ($p = .022$) ($\eta^2 = .021$)	תגובה לעוולה חברתית – מוטיבציה להימנעות
2.66 (1.14)	2.02 (0.94)	21.28 ($p < .001$) ($\eta^2 = .079$)	תגובה לעוולה חברתית – מוטיבציה לנקמה
2.89 (0.93)	2.85 (0.89)	0.53 ($p = .466$) ($\eta^2 = .002$)	תגובה לעוולה חברתית – מוטיבציה לסלחנות

מן הממצאים בלוח ניתן לראות כי נמצאו הבדלים מובהקים עבור רגישות לדחייה חברתית ועבור המוטיבציות להימנעות ולנקמה, כך שאלו גבוהות יותר בקרב מבוגרים שחשו כי חוו ניכור הורי בילדות מאשר בקרב מבוגרים שלא חשו זאת. לא נמצא הבדל מובהק עבור המוטיבציה לסלחנות, ומכאן שהשערת המחקר הראשונה אוששה במידה רבה.

בחינה של ההבדלים לפי האינטראקציה בין חוויית ניכור הורי בילדות לבין מגדר המשיב העלתה הבדל מובהק עבור המוטיבציה לנקמה ($F(1,248)=6.82$, $p=.010$, $\eta^2=.027$). פענוח האינטראקציה בעזרת ניתוח הממוצעים השוליים הראה כי ההבדל המגדרי מובהק עבור מי שחשו כי חוו ניכור הורי בילדות ($F(1,248)=7.38$, $p=.007$, $\eta^2=.029$) ואינו מובהק עבור מי שלא חשו כך ($F(1,248)=0.97$, $p=.326$, $\eta^2=.004$). כלומר, גברים שחשים כי חוו ניכור הורי בילדות מביעים מוטיבציה לנקמה ($M=2.87$, $SE=0.12$) יותר מאשר נשים שחשו כך ($M=2.37$, $SE=0.14$), ואילו בקרב משתתפים שחשים כי לא חוו ניכור הורי בילדות, אין הבדל מגדרי במוטיבציה לנקמה (גברים: $M=1.90$, $SE=0.15$; נשים: $M=2.09$, $SE=0.12$).

בנוסף, פענוח האינטראקציה הראה כי בקרב גברים קיים הבדל מובהק במוטיבציה לנקמה בין מי שחשו כי חוו ניכור הורי בילדות לבין מי שלא חשו כך ($F(1,248)=26.35$, $p<.001$, $\eta^2=.096$). בעוד שבקרב נשים ההבדל אינו מובהק ($F(1,248)=2.33$, $p=.128$, $\eta^2=.009$). כלומר, גברים שחשים כי חוו ניכור הורי בילדות מביעים מוטיבציה לנקמה ($M=2.87$, $SE=0.12$) יותר מאשר גברים שחשים כי לא חוו ניכור הורי בילדות ($M=1.90$, $SE=0.15$), ואילו בקרב נשים אין הבדל מובהק במוטיבציה לנקמה (נשים: $M=2.37$, $SE=0.14$; ונשים שחשות שלא חוו ניכור הורי: $M=2.09$, $SE=0.12$).

מודל המחקר נבחן בעזרת ניתוח נתיבים, באמצעות תוכנת AMOS גרסה 28. כמשתני בקרה שימשו מגדר, רמת השכלה ומידת דתיות. המודל אפשר מתאמים בין משתני הבקרה וכן מתאמים בין התגובות השונות לעוולה חברתית. התיווך נבחן כחלק מניתוח הנתיבים, עם שימוש ב-5000 מדגמים ורווח סמך של 95%. כלל המשתנים הבלתי תלויים והמנבאים תוקנו. לצורך בהירות ההצגה מוצגים באיור 1 הקשרים ללא משתני הבקרה.

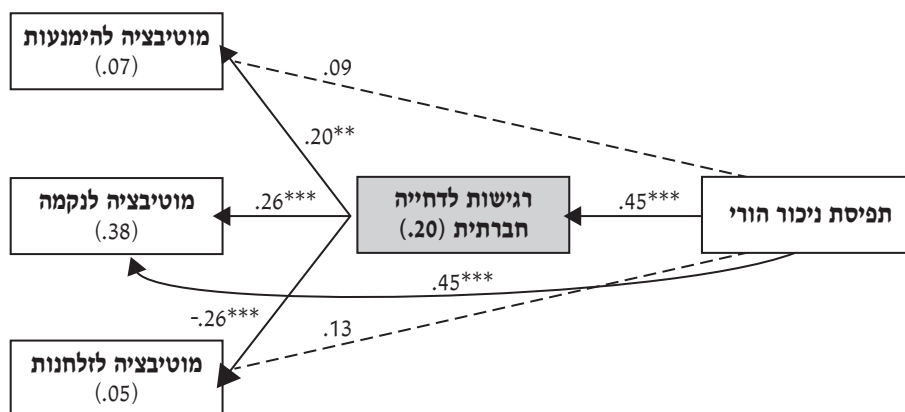
המודל נמצא בעל התאמה טובה לנתונים: $\chi^2(15)=19.13$, $p=.209$, $NFI=.932$, $NNFI=.970$, $CFI=.984$, $RMSEA=.033$ לוח 5 ואיור 1 מציגים את ממצאי ניתוח הנתיבים.

לוח 5: ניתוח נתיבים עבור תפיסה של ניכור הורי בילדות, רגישות לדחייה חברתית והמוטיבציות לתגובה לעוולה חברתית ($N=254$)

משתנה תלוי (R^2)	משתנה בלתי תלוי	β	p
רגישות לדחייה חברתית (.20)	תפיסת ניכור הורי	.45	< .001
תגובה לעוולה חברתית – מוטיבציה להימנעות (.07)	תפיסת ניכור הורי	.09	.185
	רגישות לדחייה חברתית	.20	.003
תגובה לעוולה חברתית – מוטיבציה לנקמה (.38)	תפיסת ניכור הורי	.45	< .001
	רגישות לדחייה חברתית	.26	< .001
תגובה לעוולה חברתית – מוטיבציה לסלחנות (.05)	תפיסת ניכור הורי	.13	.055
	רגישות לדחייה חברתית	-.26	< .001

בבדיקת ההבדלים שנצפו בהשערה השלישית ניתן לראות כי נמצא קשר חיובי בין תפיסת הניכור ההורי לבין רגישות לדחייה חברתית ולבין המוטיבציה לנקמה כתגובה לעוולה חברתית. כלומר, ככל שנתפס ניכור הורי רב יותר, כך הרגישות לדחייה חברתית הייתה רבה יותר, והמוטיבציה לנקמה כתגובה לעוולה חברתית הייתה גבוהה יותר. קשרים חיוביים נוספים נמצאו בין רגישות לדחייה חברתית לבין המוטיבציות להימנעות ולנקמה כתגובות לעוולה חברתית, וכן נמצא קשר שלילי עבור המוטיבציה לסלחנות. ככל שהרגישות לדחייה חברתית הייתה רבה יותר, כך היו המוטיבציות להימנעות ולנקמה כתגובה לעוולה חברתית גבוהות יותר והמוטיבציה לסלחנות נמוכה יותר. מספר קשרי תיווך נמצאו מובהקים במודל, כמוצג להלן בלוח 6.

איור 1: ניתוח נתיבים עבור תפיסה של ניכור הורי בילדות, רגישות לדחייה חברתית והמוטיבציות לתגובה לעוולה חברתית

R^2 – ערכים בתוך המלבנים. β – מקדמי הרגרסיה המתוקננים, ערכים בצמוד לחיצים.
 $*p < .05$, $**p < .01$, $***p < .001$

בבדיקת ההבדלים שנצפו בהשערה השלישית ניתן לראות כי נמצא קשר חיובי בין תפיסת הניכור ההורי לבין רגישות לדחייה חברתית ולבין המוטיבציה לנקמה כתגובה לעוולה חברתית. כלומר, ככל שנתפס ניכור הורי רב יותר, כך הרגישות לדחייה חברתית הייתה רבה יותר, והמוטיבציה לנקמה כתגובה לעוולה חברתית הייתה גבוהה יותר. קשרים חיוביים נוספים נמצאו בין רגישות לדחייה חברתית לבין המוטיבציות להימנעות ולנקמה כתגובות לעוולה חברתית, וכן נמצא קשר שלילי עבור המוטיבציה לסלחנות. ככל שהרגישות לדחייה חברתית הייתה רבה יותר, כך היו המוטיבציות להימנעות ולנקמה כתגובות לעוולה חברתית גבוהות יותר והמוטיבציה לסלחנות נמוכה יותר. מספר קשרי תיווך נמצאו מובהקים במודל, כמוצג להלן בלוח 6.

לוח 6: ערכי הקשרים העקיפים עבור תפיסה של ניכור הורי בילדות, רגישות לדחייה חברתית והמוטיבציות לתגובה לעוולה חברתית ($N=254$)

משתנה בלתי תלוי	משתנה מתווך	משתנה תלוי	מקדם הקשר העקיף	SE	p	95%CI
תפיסת ניכור הורי	רגישות לדחייה חברתית	תגובה לעוולה חברתית – מוטיבציה להימנעות	.09	.04	.009	.02, .17
תפיסת ניכור הורי	רגישות לדחייה חברתית	תגובה לעוולה חברתית – מוטיבציה לנקמה	.12	.04	< .001	.05, .19
תפיסת ניכור הורי	רגישות לדחייה חברתית	תגובה לעוולה חברתית – מוטיבציה לסלחנות	-.11	.04	.001	-.20, -.04

בבדיקת הממצאים בלוח ובהתייחס להשערה האחרונה, ניתן לראות כי שלושת קשרי התיווך מובהקים. מכאן שכלל שתפיסת הניכור ההורי הייתה גבוהה יותר, כך הייתה הרגישות לדחייה חברתית רבה יותר, אי-לכך, המוטיבציות להימנעות ולנקמה כתגובות לעוולה חברתית היו גבוהות יותר, והמוטיבציה לסלחנות נמוכה יותר. לפיכך מודל המחקר אושש.

דיון

הבדלים בין קבוצות המחקר

מחקרנו בחן מבוגרים אשר חוו גירושי הורים בילדותם. באמצעות שאלון בינארי נבחנו ההבדלים בין מבוגרים אשר דיווחו שחוו ניכור הורי בילדות לבין כאלו אשר דיווחו כי לא חוו זאת. תופעת הניכור ההורי מתייחסת למצב פסיכולוגי שבו הצאצא חובר להורה אחד ודוחה את ההורה השני (הורה המטרה), ללא כל הצדקה אובייקטיבית. מממצאי המחקר עולים, כפי ששוער, הבדלים מובהקים עבור רגישות לדחייה חברתית ועבור המוטיבציות להימנעות ולנקמה, באופן שאלו גבוהות יותר בקרב מבוגרים החשים כי חוו ניכור הורי בילדות מאשר בקרב מבוגרים החשים כי לא חוו זאת. לכאורה ניתן לראות כי הפגיעה בצאצאים המדווחים על ניכור בילדות היא קשה יותר מזו של אלו אשר אינם מדווחים על ניכור כזה. ההסבר לממצאים אלו נשען על הידע בספרות, אשר על פיו חוויה של ניכור הורי אינה מאפשרת לילד את הצמיחה בסביבה בריאה ההכרחית להסתגלות הפסיכו-חברתית שלו (פינקלשטיין וגרבולסקי-ליכטמן, 2021; Auersperg et al., 2019). כתוצאה מכך, ההשלכות השליליות של ניכור הורי מתבטאות בין היתר בקשיים בין-אישיים (Erozkan, 2015; Gao et al., 2021; Groh et al., 2017; Simpson & Rholes, 2017).

המודל המוצג הוא א-מגדרי ונכון הן לנשים והן לגברים אשר היו מנוכרים בילדותם. עם זאת, כאשר השווינו בין גברים לנשים, נמצא כי מגדר המשיב היה משמעותי עבור רגישות לדחייה חברתית, וזו הייתה גבוהה יותר בקרב גברים ($M=10.37$, $SD=5.01$).

מאשר בקרב נשים. כמו כן, גברים שחשו כי חוו ניכור הורי בילדות הביעו מוטיבציה לנקמה יותר מאשר נשים שחשו כי חוו זאת ומגברים שלא חוו ניכור בילדות. ממצאים אלו ביחס לרגישות לדחייה ולנקמות גבוהה של גברים נתמכת היטב בספרות (Miller et al., 2008; Rey & Extremera, 2016). נטען שנשים מונעות ממניעים של שימור מערכות יחסים, ואילו גברים מונעים ממוטיבציה לעשיית צדק (Rey & Extremera, 2016). כלומר, נשים ייטו להגיב על חוויה של עוולה חברתית תוך ניסיון לא לפגוע ביחסים, ואילו גברים יגיבו בנקמה, כדי להיפרע מאלו אשר פגעו בהם. כמו כן, מבחינה סוציאלית ניתן להבין ממצא זה כתוצאה של תהליך חברות מגדרי, שלפיו נשים לומדות להיות רגישות ולהגיב באיפוק, ואילו גברים לומדים להתמודד עם רגשותיהם על ידי תגובות מוחצנות ותוקפניות. הרצון של גברים לעשיית צדק, כמו גם התגובות המוחצנות והתוקפניות שלהם על רקע עוולה חברתית, יכולים לשמש הסבר גם להבדלים ברמת המוטיבציה לנקמות בין גברים שחוו ניכור הורי בילדות לבין גברים שלא חוו ניכור זה. ומנגד, החינוך הנשי לאיפוק (ויסבורד ואחרים, 2008) יכול לשמש אף הסבר לאי-מציאת הבדלים במוטיבציה לנקמה בין נשים אשר דיווחו על ניכור הורי בילדות לבין נשים שלא דיווחו עליו.

מודל תיווך: חוויית ניכור הורי – רגישות לדחייה – מוטיבציה לתגובה לעוולה חברתית

מטרת המחקר המרכזית הייתה לבחון את הקשר שבין תפיסת ניכור הורי בילדות לבין סגנונות מוטיבציה לתגובה לעוולה חברתית בבגרות, בתיווכו של המשתנה רגישות לדחייה חברתית. בהסתמך על ההבנה כי ייתכנו מצבים שבהם ילדים שהיו מנוכרים לא ידווחו גם בבגרותם כי חוו חוויה של ניכור הורי, בין אם בשל חוסר מודעות לכך או בשל הכחשת המצב (Verhaar et al., 2022), לא הסתפקו בשאלון בינארי, ונעזרו בשאלון נוסף, אשר בו המשתתף התבקש לדווח אם חווה אסטרטגיות ספציפיות של ניכור הורי, ובאיזו תדירות.

מודל המחקר אושש במידה רבה עבור הקשרים שבין תפיסת ניכור הורי, רגישות לדחייה חברתית והמוטיבציה לנקמה כתגובה לעוולה חברתית. באופן זה, שכלל שנתפס ניכור הורי רב יותר, כך הרגישות לדחייה חברתית הייתה רבה יותר, ובהתאם לכך המוטיבציה לנקמה כתגובה לעוולה חברתית הייתה גבוהה יותר. מהספרות עולה כי ישנם שלושה סוגי מוטיבציה מקובלים לתגובה: מוטיבציה לנקמה, המונעת מרגשות כעס, מוטיבציה להימנעות, אשר מונעת מרגשות פחד ודאגה, ומוטיבציה לסליחה, המונעת מבחירה להשתחרר מהרגשות השליליים ולהביע נדיבות וחמלה כלפי התוקף (Enright & Fitzgibbons, 2015; McCullough et al., 1998).

בניסיון להבין את ממצאי המחקר ולהסביר את קשר התיווך, יש לחזור ולהדגיש כי המשתנה המתווך, תחושת דחייה חברתית, מקורו בחוויות מוקדמות וחוזרות של דחייה על ידי דמויות משמעותיות, כמו ההורים (Feldman & Doweny, 1994), וכי לקשר עם ההורים יש תפקיד מרכזי בהתפתחות הילדים. חוויית הורות אוהבת ומקבלת בילדות קשורה במידה רבה להתפתחות פרו-חברתיות של הצאצאים, ובין

היתר לתחושה כללית של רווחה (צימרמן, 2010; Rohner, 2021). מנגד, חשיפה לניכור הורי קשורה לשלל חוויות שליליות, לרבות התניית אהבת ההורה המנכר לילד בכך שידחה את הורה המטרה (מגד, 2022; Bentley, 2019) ואובדן הקשר עם הורה המטרה (Baker & Ben-Ami, 2011; Baker & Verrocchio, 2015). ילדים מנוכרים לומדים מההורה המנכר כי הם אינם אהובים על ידי הורה המטרה ומבינים זאת בדרך האופיינית לילדים, כאילו אינם ראויים לאהבה (Baker & Verrocchio, 2015). היות שמערכות יחסים בילדות יוצרות מתווה למערכות היחסים הבאות בבגרות (Critchfield & Benjamin, 2008), תפיסה של ילד מנוכר היא כי הוא אינו ראוי לאהבה בלתי מותנית. הבנה זו עשויה להשתרש ולהוות בסיס לתחושת רגישות לדחייה בבגרות. זאת ועוד, בחלק מהמקרים ההורה המנכר הוא שמבודד חברתית את הילד המתנכר, באופן מכוון (Bentley, 2019; Verhaar et al., 2022). לפיכך, ההשלכות השליליות של ניכור הורי באות לידי ביטוי בין היתר בקשיים בין-אישיים, הקשורים לתחושת רגישות לדחייה חברתית (Erozkan, 2015; Gao et al., 2021; Groh et al., 2017; Simpson & Rholes, 2017), כפי שעולה במחקר הנוכחי.

ממצאי המחקר עולה, כאמור, כי מודל התיווך מתקיים רק עם המוטיבציה לנקמה כתגובה לעוולה חברתית. יתר שני הממדים (סליחה והימנעות) לא נמצאו כמתווכים את הקשר עם רגישות לדחייה חברתית, קרי, רגישות לדחייה חברתית אינה קשורה עם מוטיבציות להימנעות או לסליחה כתגובה לעוולה חברתית. ממצא זה בדבר קיומו של קשר עם משתנה הנקמה בלבד נתמך על ידי מחקרים שמצאו כי רמה גבוהה של רגישות לדחייה חברתית קשורה לנטייה גבוהה יותר של הפרט להגיב בהתנהגויות תוקפניות בעת שהוא תופס חוויה כתחושת דחייה (Ayduk et al., 2008; Zimmer-Gembeck et al., 2016). כמו כן, ממחקרים עולה כי הקשר שבין רגישות לדחייה חברתית ומוטיבציה לנקמה עקב עוולה חברתית מונע מתחושות כאב, פגיעות ואובדן שליטה; זאת בשל תחושת האיום על השליטה החברתית והצורך לשחזר המצב הנפשי שקדם לפגיעה, כמו גם הצורך בהשבת תחושת השליטה (Chester & DeWall, 2017; Premkumar & Kumari, 2022). ניכור הורי נתפס על ידי אנשי המחקר ואנשי הטיפול כהתעללות בילדים ואף הצאצאים שחוו ניכור הורי השתמשו במונחים הרווחים במקרי התעללות, על מנת לתאר חוויה זו (Bentley, 2019). ניתן לטעון אפוא כי ניכור הורי נחוה באופן כה קשה על ידי הצאצאים, עד שרק מוטיבציה לנקמה נמצאה כקשורה באופן מובהק עם תפיסה של ניכור הורי בילדות.

מגבלות המחקר והמלצות להמשך מחקר

על אף ממצאי המחקר הוא אינו חף מליקויים. המדגם במחקר זה הוא מדגם נוחות, וגודלו מצומצם יחסית לאוכלוסייה. נוסף על כך, חוויית הניכור ההורי נבחנה באמצעות דיווח עצמי בלבד. מומלץ על כך, במחקר המשך, להגדיל את כמות המשתתפים ולאמת את חוויית הניכור מול מקורות רשמיים (לדוגמה: מסמכים מהרווחה או מגורם מטפל). כמו כן, כדאי ללוותו גם בראיונות עומק עם המשתתפים.

תרומתו של המחקר והמלצות השלכות יישומיות

ישנה חשיבות רבה להרחבת המודעות על ההשלכות ארוכות הטווח כתוצאה מחוויה של ניכור הורי וכן לעידוד פיתוח של תוכניות מניעה ושיקום בעבור ילדים ומתבגרים במצבים של ניכור הורי. ייתכן כי כתוצאה מהמצוקה, מרבית המשאבים הקוגניטיביים שלהם מושקעים בתחושת הדחייה, והם אינם פנויים לתהליך המורכב הנדרש כדי לסלוח. כך הם גם מתקשים להגיב בסלחנות על עוולות חמורות (Fincham et al., 2005). מכאן עולה תרומת המחקר לשדה הטיפול – העלאת המודעות של אנשי טיפול בצורך לנסות ולהפחית את רגשות הנקמה, אשר עלולים לנהל את הבוגרים שחווי ניכור הורי בילדות, באמצעות הפחתת הרגישות הגבוהה לדחייה בקרבם. אנו משערים כי התערבות כזו, אשר תתמקד ברגישות לדחייה ובמוטיבציה לנקמה, תאפשר לבוגרים אלו לפתח כישורי הסתגלות חברתיים יעילים יותר, שיסיעו בהפחתת ההשלכות השליליות של הניכור ההורי.

יתרה מזו, מחקר זה תורם להעלאת המודעות הציבורית לכך שילד אשר עבר חווית ניכור הורי בילדותו נושא צלקות קשות המלוות אותו גם בבגרותו, וחשוב להדגיש כי צלקות אלו נגרמו לו על ידי ההורה שלו, ההורה המנכר. תוצאות אלו מבליטות את חשיבותם של אנשי הטיפול ועובדי הרווחה במניעת מקרי ניכור הורי וכן את הצורך לטפל בהורים ולהגביר את המודעות להשלכות הניכור ההורי על הילד, בטווחים המידי והארוך.

מקורות

- ויסברוד, נ', רוזנבאום, מ' ורונן, ת' (2008). הקשר בין רגישות לדחייה לבין תוקפנות בקרב מתבגרות ומתבגרים צעירים. **חברה ורווחה: רבעון לעבודה סוציאלית** 29(1), 107–131. <http://www.molsa.gov.il/CommunityInfo/Magazine/Documents/291NIRITW.pdf>
- מגד, א' (2022). האם ניכור הורי הוא התעללות: מאמר דעה. **מכון חרוב – נקודת מפגש**, 22, 14–17. <https://user-1723486.cld.bz/haruv-nekudat-mifgash-22/16/>
- פינקלשטיין, ע' וגרבולסקי-ליכטמן, צ' (2021). משבר הגירושין: הסתגלות רגשית וחברתית של מתבגרים להורים גרושים. **קשת – כתב עת למדעי החברה והרוח**, 3, 47–66.
- צימרמן, ש' (2010). **רווחה נפשית בראי הפסיכולוגיה החיובית**. אחר.
- Auersperg, F., Vlasak, T., Ponocny, I., & Barth, A. (2019). Long-term effects of parental divorce on mental health – A meta-analysis. *Journal of Psychiatric Research*, 119, 107–115. <https://doi.org/10.1016/j.jpsychires.2019.09.011>
- Ayduk, Ö., Gyurak, A., & Luerssen, A. (2008). Individual differences in the rejection-aggression link in the hot sauce paradigm: The case of rejection sensitivity. *Journal of Experimental Social Psychology*, 44(3), 775–782. <https://doi.org/10.1016/j.jesp.2007.07.004>
- Baker, A. J. (2005). The long-term effects of parental alienation on adult children: A qualitative research study. *The American Journal of Family Therapy*, 33(4), 289–302. <https://doi.org/10.1080/01926180590962129>

- Baker, A. J., & Ben-Ami, N. (2011). To turn a child against a parent is to turn a child against himself: The direct and indirect effects of exposure to parental alienation strategies on self-esteem and well-being. *Journal of Divorce & Remarriage*, 52(7), 472–489. <https://doi.org/10.1080/10502556.2011.609424>
- Baker, A. J., & Chambers, J. (2011). Adult recall of childhood exposure to parental conflict: Unpacking the black box of parental alienation. *Journal of Divorce & Remarriage*, 52, 55–76. <https://doi.org/10.1080/10502556.2011.534396>
- Baker, A. J. L., & Verrocchio, M. C. (2016). Exposure to parental alienation and subsequent anxiety and depression in Italian adults. *The American Journal of Family Therapy*, 44(5), 255–271.
- Baker, A. L., & Verrocchio, M. C. (2015). Parental bonding and parental alienation as correlates of psychological maltreatment in adults in intact and non-intact families. *Journal of Child and Family Studies*, 24, 3047–3057. <http://dx.doi.org/10.1007/s10826-014-0108-0>
- Barcaccia, B., Salvati, M., Pallini, S., Saliani, A. M., Baiocco, R., & Vecchio, G. M. (2020). The bitter taste of revenge: Negative affect, depression and anxiety. *Current Psychology*, 41, 1198–1203. <https://doi.org/10.1007/s12144-020-00643-1>
- Bentley, C., & Matthewson, M. (2020). The not-forgotten child: Alienated adult children's experience of parental alienation. *The American Journal of Family Therapy*, 48(5), 509–529. <https://doi.org/10.1080/01926187.2020.1775531>
- Bentley, C. A. R. (2019). *Parental alienation: A qualitative investigation of the experience of targeted adult children* [Unpublished doctoral dissertation]. University of Tasmania.
- Bernet, W., Baker, A. J., & Verrocchio, M. C. (2015). Symptom Checklist-90-Revised scores in adult children exposed to alienating behaviors: An Italian sample. *Journal of Forensic Sciences*, 60(2), 357–362. <https://doi.org/10.1111/1556-4029.12681>
- Besser, A., & Zeigler-Hill, V. (2010). The influence of pathological narcissism on emotional and motivational responses to negative events: The roles of visibility and concern about humiliation. *Journal of Research in Personality*, 44(4), 520–534. <https://doi.org/10.1016/j.jrp.2010.06.006>
- Butler, J. C., Doherty, M. S., & Potter, R. M. (2007). Social antecedents and consequences of interpersonal rejection sensitivity. *Personality and Individual Differences*, 43(6), 1376–1385. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2007.04.006>
- Chester, D. S., & DeWall, C. N. (2017). Combating the sting of rejection with the pleasure of revenge: A new look at how emotion shapes aggression. *Journal of Personality and Social Psychology*, 112(3), 413–430. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/pspi0000080>
- Childress, C. A. (2015). *An attachment-based model of parental alienation: Foundations*. Oaksong Press.
- Critchfield, K. L., & Benjamin, L. S. (2008). Repetition of early interpersonal experiences in adult relationships: A test of copy process theory in clinical and non-clinical settings. *Psychiatry*, 71(1), 72–93.
- da Silva, S. P., vanOyen Witvliet, C., & Riek, B. (2017). Self-forgiveness and forgiveness-seeking in response to rumination: Cardiac and emotional responses of transgressors.

- The Journal of Positive Psychology*, 12(4), 362–372. <https://doi.org/10.1080/17439760.2016.1187200>
- Downey, G., & Feldman, S. I. (1996). Implications of rejection sensitivity for intimate relationships. *Journal of Personality and Social Psychology*, 70(6), 1327–1343. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/0022-3514.70.6.1327>
- Downey, G., Lebolt, A., Rincón, C., & Freitas, A. L. (1998). Rejection sensitivity and children's interpersonal difficulties. *Child Development*, 69(4), 1074–1091.
- Enright, R. D., & Fitzgibbons, R. P. (2015). *Forgiveness therapy: An empirical guide for resolving anger and restoring hope*. American Psychological Association. <https://doi.org/10.1037/14526-000>
- Erozkan, A. (2015). The childhood trauma and late adolescent rejection sensitivity. *Anthropologist*, 19, 413–422. <https://doi.org/10.1080/09720073.2015.11891675>
- Feldman, S., & Downey, G. (1994). Rejection sensitivity as a mediator of the impact of childhood exposure to family violence on adult attachment behavior. *Development and Psychopathology*, 6, 231–247. <https://doi.org/10.1017/S0954579400005976>
- Fincham, F. D., Jackson, H., & Beach, S. R. (2005). Transgression severity and forgiveness: Different moderators for objective and subjective severity. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 24(6), 860–875. <https://doi.org/10.1521/jsocp.2005.24.6.860>
- Gao, S., Assink, M., Liu, T., Chan, K. L., & Ip, P. (2021). Associations between rejection sensitivity, aggression, and victimization: A meta-analytic review. *Trauma, Violence, & Abuse*, 22(1), 125–135. <https://doi.org/10.1177/1524838019833005>
- Gerlsma, C., & Lugtmeyer, V. (2018). Offense type as determinant of revenge and forgiveness after victimization: Adolescents' responses to injustice and aggression. *Journal of School Violence*, 17(1), 16–27. <https://doi.org/10.1080/15388220.2016.1193741>
- Groh, A. M., Fearon, R. P., van IJzendoorn, M. H., Bakermans-Kranenburg, M. J., & Roisman, G. I. (2017). Attachment in the early life course: Meta-analytic evidence for its role in socioemotional development. *Child Development Perspectives*, 11(1), 70–76. <https://doi.org/10.1111/cdep.12213>
- Guzmán-González, M., Contreras, P., & Casu, G. (2020). Romantic attachment, unforgiveness and relationship satisfaction in couples: A dyadic mediation analysis. *Journal of Social and Personal Relationships*, 37(10–11), 2822–2842. <https://doi.org/10.1177/0265407520940399>
- Harman, J. J., Bernet, W., & Harman, J. (2019). Parental alienation: The Blossoming of a field of study. *Current Directions in Psychological Science*, 28(2), 212–217. <https://doi.org/10.1177/0963721419827271>
- Harman, J. J., & Biringen, Z. (2016). *Parents acting badly: How institutions and societies promote the alienation of children from their loving families*. Colorado Parental Alienation Project.
- Harman, J. J., Kruk, E., & Hines, D. A. (2018). Parental alienating behaviors: An unacknowledged form of family violence. *Psychological Bulletin*, 144(12), 1275. <http://dx.doi.org/10.1037/bul0000175>

- Harper, M. S., Dickson, J. W., & Welsh, D. P. (2006). Self-silencing and rejection sensitivity in adolescent romantic relationships. *Journal of Youth and Adolescence*, 35(3), 435–443.
- Jackson, J. C., Choi, V. K., & Gelfand, M. J. (2019). Revenge: A multilevel review and synthesis. *Annual Review of Psychology*, 70, 319–345. <https://doi.org/10.1146/annurev-psych-010418-103305>
- Kaleta, K., & Mróz, J. (2018). Forgiveness and life satisfaction across different age groups in adults. *Personality and Individual Differences*, 120, 17–23. <http://dx.doi.org/10.1016/j.paid.2017.08.008>
- Kankpog, E. B. (2020). *Effects of process and reach models on forgiveness and anger among college students with hurts in the Upper West Region, Ghana* [Unpublished doctoral dissertation]. University of Cape Coast. <https://ir.ucc.edu.gh/xmlui>
- Ma, L., & Jiang, Y., (2020) Empathy mediates the relationship between motivations after transgression and forgiveness. *Frontiers in Psychology*, 11, 1466. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.01466>
- McCullough, M. E., Rachal, K. C., Sandage, S. J., Worthington Jr, E. L., Brown, S. W., & Hight, T. L. (1998). Interpersonal forgiving in close relationships: II. Theoretical elaboration and measurement. *Journal of Personality and Social Psychology*, 75(6), 1586–1603. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.75.6.1586>
- McCullough, M. E., Root, L. M., & Cohen, A. D. (2006). Writing about the benefits of an interpersonal transgression facilitates forgiveness. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 74, 887–897. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/0022-006X.74.5.887>
- Miller, A. J., Worthington Jr, E. L., & McDaniel, M. A. (2008). Gender and forgiveness: A meta-analytic review and research agenda. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 27(8), 843–876.
- Nouri, F. L., Lotfali, S., Sahranavard, S., Amiri, F., Fatideh, Z. A., & Fatideh, N. A. (2019). Measuring forgiveness among Iranian adolescents: Evaluation of psychometric properties of persian version of transgression-related interpersonal motivations inventory. *Current Psychology*, 40(4), 1968–1978. <https://doi.org/10.1007/s12144-019-0135-5>
- Premkumar, P., & Kumari, V. (2022). Rejection sensitivity and its relationship to schizotypy and aggression: Current status and future directions. *Current Opinion in Behavioral Sciences*, 44, art. 101110. <https://doi.org/10.1016/j.cobeha.2022.101110>
- Rey, L., & Extremera, N. (2016). Agreeableness and interpersonal forgiveness in young adults: The moderating role of gender. *Terapia Psicológica*, 34(2), 103–110. <https://doi.org/10.4067/S0718-48082016000200003>
- Rohner, R. P. (2021). Introduction to Interpersonal Acceptance-Rejection Theory (IPARTheory) and evidence. *Online Readings in Psychology and Culture*, 6(1). <https://doi.org/10.9707/2307-0919.1055>
- Romero-Canyas, R., Downey, G., Berenson, K., Ayduk, O., & Kang, N. J. (2010). Rejection sensitivity and the rejection–hostility link in romantic relationships. *Journal of Personality*, 78(1), 119–148. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.2009.00611.x>

- Schultz, J. M., Tallman, B. A., & Altmaier, E. M. (2010). Pathways to posttraumatic growth: The contributions of forgiveness and importance of religion and spirituality. *Psychology of Religion and Spirituality*, 2(2), 104–114. <https://doi.org/10.1037/a0018454>
- Simpson, J. A., & Rholes, W. S. (2017). Adult attachment, stress, and romantic relationships. *Current Opinion in Psychology*, 13, 19–24. <https://doi.org/10.1016%2Fj.copsyc.2016.04.006>
- Toussaint, L. L., Worthington, E. L., Williams, D. R., & Webb, J. R. (2019). Forgiveness and physical health. *Handbook of forgiveness* (pp. 178–187). Routledge.
- Verhaar, S., Matthewson, M. L., & Bentley, C. (2022). The impact of parental alienating behaviours on the mental health of adults alienated in childhood. *Children*, 9(4), 475. <https://doi.org/10.3390/children9040475>
- Verrocchio, M. C., Baker, A. J. L., & Bernet, W. (2016). Associations between exposure to parental alienating behaviors, anxiety, and depression in an Italian sample of adults. *Journal of Forensic Sciences*, 61, 692–698. <http://dx.doi.org/10.1111/1556-4029.13046>
- Verrocchio, M. C., Baker, A. J. L., & Marchetti, D. (2017). Adult report of childhood exposure to parental alienation at different developmental time periods. *Journal of Family Therapy*, 40, 602–618. <http://dx.doi.org/10.1111/1467-6427.12192>
- Verrocchio, M. C., Marchetti, D., Carrozzino, D., Compare, A., & Fulcheri, M. (2019). Depression and quality of life in adults perceiving exposure to parental alienation behaviors. *Health and Quality of Life Outcomes*, 17(1), 1–9. <https://doi.org/10.1186/s12955-019-1080-6>
- von Boch-Galhau, W. (2018). Parental alienation (syndrome) — A serious form of child psychological abuse. *Neuropsychiatrie*, 32, 133–148. <https://doi.org/10.1007/s40211-018-0267-0>
- Warshak, R. (2015). Parental alienation: Overview, management, intervention and practice tips. *Journal of the American Academy of Matrimonial Lawyers*, 28, 181–248.
- Zimmer-Gembeck, M. J., Nesdale, D., Webb, H. J., Khatibi, M., & Downey, G. (2016). A longitudinal rejection sensitivity model of depression and aggression: Unique roles of anxiety, anger, blame, withdrawal and retribution. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 44(7), 1291–1307. <https://doi.org/10.1007/s10802-016-0127-y>

תהליכי ההתמודדות של אימהות בדוויות לילדים עם צרכים מיוחדים: "אלוהים נתן לי את הילד הזה מתוך אהבתו הרבה אליי"

בלהה פריינטה ויעל ברק לוי

תקציר

התמודדותם של הורים לילדים עם צרכים מיוחדים היא תהליך מורכב, וישנה חשיבות בבחינת תהליך זה בקרב הורים מתרבויות שונות. מטרתנו הייתה לבחון את דרכי העיבוד הדתיות והרגשיות של אימהות בחברה הבדווית לילדים על הרצף האוטיסטי (ASD) או שיש להם מוגבלות שכלית התפתחותית (IDD). 40 אימהות השתתפו במחקר מעורב (איכותי וכמותי), שכלל ראיונות מובנים למחצה ושני שאלונים – שאלון דרכי התמודדות דתיות ושאלון נרקיסיזם (PNI). ניתוח הסטטיסטי אומנם נמצא מתאם מובהק ($r=.39$; $p=.01$) בין נרקיסיזם לאמונות דתיות שליליות, אך לא נמצא מתאם משמעותי בין נרקיסיזם לאמונות דתיות חיוביות. ניתוח התוכן חשף עיבוד דתי פסימי של מוגבלות הילד, שעל פיה האל נתפס כדמות מענישה, בוחנת ומכניעה, ומצד שני – עיבוד דתי אופטימי, שעל פיו הילד עם המוגבלות הוא מתנה מאת האל, עיבוד שכלל קבלה של הגורל ואת האמונה כי האל הוא סמכות מיטיבה. העיבוד הרגשי הפסימי בנוגע לאבחנת הילד התבטא בתחושות פחד, תדהמה ועצב, ואילו העיבוד הרגשי האופטימי התבטא בתחושות אהבה ודאגה כלפי הילד ובקבלה שלו. ממצאי המחקר חשפו את העובדה שאימהות בדוויות מתאפיינות בתהליכי התמודדות ייחודיים המתאימים הן לנקודת מבטן הדתית והן לזו הרגשית. חשוב שאנשי טיפול מלווים יהיו מודעים לגורמים אלו, כדי לערוך התאמה תרבותית להתערבות שהם מציעים להן.

מילות מפתח: עיבוד דתי ועיבוד רגשי של האבחנה, אימהות בדוויות לילדים עם צרכים מיוחדים, הדרכת הורים, שיטות מחקר איכותניות ומעורבות

הקדמה

התמודדותם של הורים לילדים עם צרכים מיוחדים היא תהליך מורכב, תהליך הכולל את האתגרים הטמונים בגידול הילד, התמודדות עם החברה ועם דעותיה ואינטראקציות עם גורמי טיפול וגורמי חינוך. קושי עיקרי טמון ברגע קבלת תוצאות האבחנה של הילד, רגע שבו מצבו של הילד משוים והאתגרים אשר לילו את המשפחה בהמשך הדרך עולים. נמצא כי ישנם הורים העלולים לחוות התנסות זו כטראומתית, חוויה שעלולה לפגוע בהערכתם העצמית, בתחושת המסוגלות שלהם ובמעמדם החברתי. הורים אשר אינם מגיעים להשלמה (resolution) עם אבחנת ילדיהם נמצאו ממוקדים בחוויות עבר, ולא בהווה או בהסתכלות לעתיד, והציגו דרכי התמודדות המותאמות לטראומה מתמשכת (Barak-Levy & Paryente, 2023). מחקר קודם בחן את ההתמודדות

של הורים בדווים עם גידול ילד עם צרכים מיוחדים (Al-Krenawi et al., 2013), אך הדגש של מחקר זה הושם על תפיסות המוגבלות, ההורות, ההתמודדות וההשלכות של גידול הילד על המשפחה הבדווית. כמו כן, מחקרים קודמים עסקו בהתמודדות של אימהות בדוויות עם גידול ילדיהם עם צרכים מיוחדים, ונמצא בהם כי אימהות אלו לקו בדיכאונות ובעיות סומטיות (Benatov et al., 2022; Manor-Binyamini et al., 2020; Manor-Binyamini, & Shoshana, 2018).

מחקרנו נועד לבחון את ההתמודדות של אימהות בדוויות עם קבלת האבחנה של ילדיהן עם הצרכים המיוחדים, תוך התמקדות באמונה דתית ורמת נרקיסיזם כמנגנונים המעורבים בהתמודדות טראומתית זו. מגוון משתנים נקשרו להתמודדות ולרווחה של הורים לילדים עם צרכים מיוחדים, ובהם רמות גבוהות של תמיכה חברתית, יחסי נישואין תקינים, רקע תרבותי דתי ואמונה באל (Heiman, 2002; Iacob et al., 2020). ואולם אנשים מאמינים עשויים לחוות את הדת כמקור כוח חיובי או ככוח שלילי ומעניש (Pargament et al., 1998).

אמונות דתיות בקרב הורים לילדים עם מוגבלויות

ניוטון ומקינטוש (Newton & McIntosh, 2010) סברו שאמונות דתיות יכולות לספק תחושת משמעות, תקווה ותמיכה חברתית, וכי תחושות אלו עשויות לתרום להורדת רמת המתח בקרב הורים לילדים עם מוגבלויות. עוד נמצא כי הורים עשויים לפנות לאמונתם לשם הדרכה ונחמה במצבי מתח, וכי פרקטיקות דתיות, כגון תפילה ומדיטציה, עשויות לשמש אותם כדרכי התמודדות (Callender et al., 2022; Loue, 2017; Marks & Dollahite, 2016). אמונות דתיות יכולות גם לסייע להורים לראות במצבו של הילד חלק מתוכנית אלוהית או מבחן לאמונתם (Chu et al., 2020). נקודת מבט זו עשויה להובילם לראות בילדם עם הצרכים המיוחדים הזדמנות ייחודית לצמיחה אישית ולהתפתחות רוחנית (Hebert & Koulouglioti, 2010). ואולם, כאמור, אמונות דתיות עשויות לשאת עימן לא רק נחמה ותמיכה; פרשנויות שליליות ואמונות מסוימות עלולות להציב אתגרים להתמודדות ההורים (Heiman, 2002). חוקרים מצאו כי אדיקות דתית קשורה ברמות גבוהות יותר של תחושת אשמה והאשמה עצמית (Dollahite et al., 2018), וכי הורים שראו במגבלה של ילדם עונש אלוהי חוו רמות גבוהות יותר של מתח ורמות פחותות של הסתגלות (Hebert & Koulouglioti, 2010). במחקר אחר נמצא כי מוסלמים הרבו להתבסס על אמונות דתיות בהתמודדות עם גורמי מתח. החברה הבדווית אדוקה ומסורתית במיוחד (Achour et al., 2016), ובעשורים האחרונים הדת מתחזקת בה (Yahel & Abu-Ajaj, 2021). האמונה המוסלמית מבוססת על סלחנות, תפילה, שינון הקוראן ושימת מבטחם של המאמינים באל, והיא שואפת לכך שהמאמין יפתח את יומו במחשבות חיוביות, בסבלנות ובהודיה לאל על נדיבותו ועל ברכתו. כל אלו נמצאו כדרכי התמודדות יעילות עם גורמי מתח (Callender et al., 2022). אם כן, סביר להניח קיום של קשר בין אמונות דתיות להתמודדות הורים. ואולם סקירת ספרות נרחבת חשפה חוסר במחקרים שעניינם קשר בין אמונותיהם הדתיות של הורים למידת הקבלה שלהם. זאת ועוד, לא נמצאו כל מחקרים שבחנו את תהליכים אלו בקרב אימהות בדוויות.

נרקיסזם והורות לילדים עם מוגבלויות

ישנם אנשים אשר יכולים להשתמש בתגובות נרקסיסטיות כמנגנוני הגנה במצבים טראומטיים. נרקיסזם, המאופיין בריכוז עצמי, בצורך בהערצה ובחוסר אמפתיה, יכול לשמש מגן פסיכולוגי לפרט לשם הגנה על עצמו מכאב מציף וממתח הנובע ממגוון גורמים. למעשה, הנרקיסזם משמש לשימור תחושת שליטה, כוח וערך עצמי אל מול חוויות טראומטיות (Alexander, 2019).

כמה מחקרים בחנו את היחסים שבין נרקיסזם להורות לילדים עם מוגבלויות. הם התמקדו בעיקר בטראומה הנרקסיסטית הנוצרת בפער שבין הציפיות למציאות ובכאב שבאובדן הפנטזיה על ילד בריא (Papagounou, 2018; Widdershoven, 2018). המחקר שעניינו קשרים שבין אמונות דתיות לנרקיסזם בקרב הורים לילדים עם צרכים מיוחדים מוגבל, אולם כמה מחקרים מצאו שהיבטים מסוימים של אמונות דתיות עשויים להיות קשורים בנטיות נרקסיסטיות בקרב אוכלוסייה זו.

קשר אפשרי אחד בין אמונות דתיות לנרקיסזם בקרב הורים לילדים עם צרכים מיוחדים הוא תפיסת ה"נרקיסזם הרוחני", מונח המתייחס לשימוש באמונות ובפרקטיקות דתיות למילוי צרכיו האישיים של הפרט, למשל כדי להשיג תשומת לב, הערצה ואישור מאחרים (Evans, 2023); לדוגמה, הורים המתאפיינים ברמה גבוהה של נרקיסזם עלולים להשתמש באמונותיהם הדתיות כדי לזכות בהערצה מצד חברי הקהילה שלהם בזכות ה"הקרבה" שלהם בטיפול בילד עם הצרכים המיוחדים או להסתמך על אמונות דתיות המקדמות את הרעיון שהאל בחר בהם להיות הורים לילדים עם צרכים מיוחדים, רעיון שטמונה בו תחושות עליונות וזכות להיות הורים לילדים עם צרכים מיוחדים, רעיונות אלו עשויים ליישב בין אישיות נרקסיסטית ובין הרעיון שמתקיים כוח חזק מאותו אדם, שילוב שאנשים המרוכזים בעצמם עלולים להתקשות להתמודד עימו, כיוון שהוא מחייב פיתוח עמדה חיובית כלפי כוח חזק מהם.

ההקשר החברתי של המחקר

הדת המוסלמית היא אחד המרכיבים הבסיסיים המעצבים את פניה של החברה הערבית. היא מהווה גורם מרכזי בקביעת הנורמות והערכים החברתיים, ויש לה חשיבות רבה בקביעת הסדר החברתי ובחלוקת התפקידים בין המינים (אבו רביעה-קוידר ווינר-לוי, 2013; זועבי ואנסון, 2017). המחקר הנוכחי נערך בקרב אימהות בדויות ערביות המתגוררות במרחבי הנגב בישראל.

קהילת הבדוים בנגב היא אחת מהקבוצות האתניות והתרבותיות הערביות המרכיבות את החברה הרב-תרבותית בישראל (Ben-Asher et al., 2019). לתרבות הערבית הבדוית יש מאפיינים ייחודיים, כגון שכיחות נישואים בין קרובי משפחה. המשפחה המורחבת, או החמולה, היא היחידה החברתית הבסיסית ביותר בקרב משפחות הבדוים, שהן בדרך כלל מרובות ילדים; חמולה מורכבת ממספר משפחות גרעיניות קרובות. כל חברי המשפחה מצופים להתנהג בהתאם למערכת הכללים, החוקים והנורמות של החברה שלהם. האם בחברה הבדוית היא האחראית על גידול הילדים וחינוכם, כולל ילדים עם לקויות התפתחותיות (Manor-Binyamini, 2011).

במחקרים קודמים שעסקו בקשיים שאיתם מתמודדות אימהות בדויות לילדים עם צרכים מיוחדים, נמצא כי האימהות דיווחו על תחושות דיכאון ומתח (Benatov et al., 2022). בנוסף, הן דיווחו על סטיגמטיזציה, חוסר תמיכה חברתית וחוסר גישה למידע על הלקות של הילד (אלהוזייל-אלאסד ואחרות, 2021).

מסגרת תאורטית, הנחות המחקר ושאלות המחקר

מחקר זה התבסס על המודל הטרנזקציונלי של לזרוס (Lazarus, 2006), זאת בהמשך למחקרים קודמים, אשר ראו בתהליך ההתמודדות עם קבלת האבחנה מצב טראומתי (למשל, Papagounou, 2018; Newton & McIntosh, 2010; Paryente & Barak-Levy, 2023). מודל זה מתאר שני מנגנונים עיקריים לעיבוד סיטואציה טראומטית: אסטרטגיות התמודדות ועיבוד רגשי של המצב. המודל יוצא מתוך נקודת מוצא כי אירוע בעל פוטנציאל לטראומה מעובד באופן דואלי וסובייקטיבי על ידי הסובייקט שחוה אירוע מעין זה. עם זאת, סקינר ואחרים (Skinner et al., 2001) מצאו כי הורים לילד עם צרכים מיוחדים דיווחו דווקא על תחושות משמעות לחיים וקבלת פרופורציות למה שחשוב בחיים. זאת ועוד, קנדל (2010) ציין שהורים בעלי אמונה דתית מקבלים את הילד עם הצרכים המיוחדים בזכות האמונה הדתית, ולכן הטיפול בילדים האחרים אינו נפגע. מכאן, שלצד כל הקשיים, קיימת גם ההזדמנות לצמיחה אישית, וחשוב להעביר את ההתמקדות של ההורים לילד עם אוטיזם מהסתגלות לצמיחה (Waizbard-Bartov et al., 2019). לכן, הגישות המחקריות העכשוויות מציעות להתמקד בכוחות ובהזדמנויות שיש להורים לילד עם מוגבלות לצמיחה אישית, למרות נסיבות החיים המורכבות (גור ואחרים, 2022). אי-לכך, ראינו במחקר זה באימהות הבדויות אשר מתמודדות עם ההורות לילד עם צרכים מיוחדים ומעבדות אותה סובייקטים אשר חוו אירוע עם פוטנציאל לטראומה מחד גיסא, וגם מי שעשויות לאמץ נקודות מבט אופטימיות על המצב, מאידך גיסא. בעקבות כך נבחנו גם העיבוד הרגשי וגם דרכי ההתמודדות של האימהות. כמו כן, נבדקו מקומם של האמונה הדתית בתהליך ההסתגלות ושל הנרקיסזם בעיבוד הרגשי. לפיכך, ניגשנו למחקר זה עם שתי שאלות ושתי השערות מחקר כמותיות. השאלות היו:

- א. איזה מתאם יימצא בין רמת הנרקיסזם לתפיסות הדתיות בקרב אימהות בדויות?
- ב. איזה מתאם יימצא בין רמות הנרקיסזם לתפיסות הדתיות החיוביות בקרב אימהות בדויות?

השערותינו היו:

- א. יימצא מתאם חיובי בין רמת הנרקיסזם של אימהות בדויות לתפיסות דתיות שליליות.
- ב. יימצא מתאם שלילי בין רמות הנרקיסזם של אימהות בדויות לתפיסות דתיות חיוביות.

כדי לעמוד על התפיסות החיוביות והשליליות שבאמונות הדתיות, נבחנה שאלה איכותנית כדלקמן:

אילו תגובות חיוביות ושליליות אימהות בדויות יתארו בהקשר של אבחנת הילד עם הצרכים המיוחדים?

שיטת המחקר

מחקר זה תוכנן כמחקר בשיטה משולבת (MMR – Mixed-Methods) – משולבות בו שיטות מחקר איכותניות וכמותיות (Dawadi et al., 2021; Tracey et al., 2023). אחד היתרונות שבשילוב בין שיטות מחקר שונות הוא שהשילוב מאפשר להבהיר את המסקנות הנובעות משיטת מחקר אחת באמצעות ממצאי השיטה האחרת, וכך לשרטט מסקנות מדויקות יותר. במחקר זה, ניתוח הראיונות מסייע להבהיר את הממצאים הכמותיים.

משתתפי המחקר

אוכלוסיית המחקר הייתה 40 אימהות לילדים עם צרכים מיוחדים שאובחנו על ידי נוירולוגים התפתחותיים כנמצאים על הרצף האוטיסטי או שיש להם מוגבלות שכלית התפתחותית (או שניהם גם יחד). גיל האימהות היה 23–50 שנים ($M=34.55$, $SD=6.94$) והשכלתן הייתה בטווח שבין היעדר השכלה פורמלית ל-17 שנות לימוד ($M=11.03$, $SD=3.71$). גיל הילדים היה 3–13 שנים ($M=6.88$, $SD=2.78$). בכל משפחה היו 1–11 ילדים ($M=3.13$, $SD=2.42$). גיל האבות היה 25–62 שנים ($M=38.33$, $SD=8.21$), והשכלתם הייתה בטווח שבין היעדר חינוך פורמלי ל-15 שנות לימוד ($M=10.54$, $SD=3.26$). כל המשתתפות היו בדויות ערביות מוסלמיות דתיות, המתגוררות במחוז הדרום בישראל. רמת הדתיות של האימהות נעה בין 2 ל-5 על סולם מדידה בן 5 דרגות ($M=4.25$, $SD=0.9$). רוב האימהות היו נשואות, שתיים היו אלמנות, ושתיים היו גרושות.

מוגבלות שכלית התפתחותית מוגדרת על פי מנת משכל (IQ) הנמוכה בשתי סטיות תקן לפחות מהממוצע או על בסיס הצגה של ליקויים בשניים לפחות מכישורי התפקוד האלה: הבנה שפתית, הבעה שפתית, הבנה קוגניטיבית או חזותית, מיומנויות של מוטוריקה גסה והתנהגות מסתגלת (Boyd et al., 2010).

הימצאות על הרצף האוטיסטי מוגדרת כלקוח קבועה בתקשורת החברתית וביחסים בין-אישיים. לקוח זו עשויה להתבטא בהיבטים הבאים: מגבלה ביחסים חברתיים-רגשיים הדדיים, קושי לקיים שיחה, יכולת מוגבלת לשתף ברגשות, חוסר יכולת לכוון יחסים חברתיים או להגיב לביטויים חברתיים של אחרים, תקשורת לא-מילולית לקויה במצבים חברתיים, לקוח בביסוס ובתחזוקה של יחסים רגשיים תואמי גיל, תחומי עניין, פעילויות והתנהגויות מוגבלים וחוזרים ותגובות יתר או תגובות חסר לגירוי חושי (American Psychiatric Association, 2013).

כלי המחקר

כלי מחקר כמותיים

א. **שאלון דמוגרפי** – השאלון כלל 13 פריטים ביחס למידע כללי על האימהות, בני זוגן וילדיהן. בתוכם נכללו שלושה פריטים אשר בחנו את רמת הדתיות של האימהות והתייחסו לאמונה ולקיום מצוות הדת בסולם מדידה בן חמש דרגות (1="במידה מועטה"; 5="במידה רבה").

ב. **אסטרטגיות ההתמודדות הדתיות** – אלו נמדדו באמצעות שאלון דרכי התמודדות דתית מקוצר (Pargament et al., 1998). השאלון כלל 14 פריטים: שבעה פריטים התייחסו לאסטרטגיות התמודדות דתית חיובית (לדוגמה: "ביקשתי עזרה מאלוהים להתמודד עם הכעס שלי"), ושבעה פריטים התייחסו לאסטרטגיות התמודדות דתית שלילית (לדוגמה: "תהיתי מה עשיתי שבגללו אלוהים העניש אותי"). המשתתפים התבקשו לדרג כל אחד מהפריטים על סולם בן ארבע דרגות (1="לא עשיתי זאת כלל"; 4="עשיתי זאת לעיתים קרובות מאוד"). הציון של כל משתתף נקבע לפי ממוצע תשובותיו בכל תת-הסולמות. ערכים גבוהים יותר בתת-הסולם "אסטרטגיות התמודדות דתית חיובית" מעידים על רמת שימוש גבוהה יותר באסטרטגיות התמודדות חיובית, וערכים גבוהים יותר בתת-הסולם "אסטרטגיות התמודדות דתית שלילית" מעידים על רמת שימוש גבוהה יותר בהתמודדות דתית שלילית. מפתחי השאלון דיווחו כי העקיבות הפנימית של תת-הסולם התמודדות חיובית דתית הייתה אלפא=9, וכי העקיבות הפנימית של תת-הסולם התמודדות שלילית דתית הייתה אלפא=81. (Pargament et al., 1998).

ג. **הנרקסיזם** נמדד באמצעות שאלון נרקסיזם (PNI – Pathological Narcissism Inventory). השאלון כלל 50 היגדים שתיארו דפוסי חשיבה נרקסיסטית, אשר נחלקו לשני אפיונים: האחד שיקף נטייה גרנדיוזית, ואילו האחר שיקף חשיבה המאפיינת פגיעות נרקסיסטיות. על המשיב היה לדרג עד כמה כל היגד מתאים לאישיותו ולתפיסת העצמי שלו, על סולם בן שש דרגות (1=כלל לא אני; 6=מאוד אני). הכלי בחן שבעה היבטים של נרקסיזם פתולוגי: ערך עצמי התלוי באחר, נטייה לניצול האחר, הקרבה עצמית והאדרה עצמית, הסוואה והסתרת צורכי העצמי, פנטזיות גרנדיוזיות, הפחתת העצמי ותחושות זעם מוצדקת. נמצא כי מהימנות השאלון הייתה אלפא=92. (Zeigler-Hill & Besser, 2013).

כלי מחקר איכותניים

ריאיון מובנה למחצה נבחר להיות כלי המחקר. לפי שקדי (Shkedi, 2010), ריאיון מובנה למחצה הוא כלי המחקר המתאים ביותר לתיעוד הסיפר (נרטיב) של משתתפי המחקר על חוויות משמעותיות שחוו.

כל הראיונות נמשכו 60–90 דקות והתבצעו בידי עוזרות מחקר שהכשרנו. הראיונות התקיימו בסדר אקראי, הוקלטו הקלטת שמע ואז תומללו. הראיונות התנהלו על פי 13

נושאים שהוגדרו מראש, תחילה שאלות כלליות על ההורות של המרואיינות, ובהמשך שאלות שעלו תוך כדי הריאיון:

- א. ספרי לי על המשפחה שלכם.
 - ב. ספרי לי על עצמך כאימא.
 - ג. ספרי לי על ההורות שלך.
 - ד. תוכלי להיזכר מתי לראשונה הבנת של[שם הילד] יש בעיה? ובן כמה הוא היה?
 - ה. מה את הרגשת כשגילית לראשונה של[שם הילד] יש קושי?
 - ו. תוכלי לתאר לי בבקשה, כמה שיותר במדויק, מה קרה כאשר גילית של[שם הילד] יש [שם הלקות של הילד]? מה חשבת והרגשת? מה עשית? איפה היית? מי היה איתך?
 - ז. האם הרגשות הללו שתיארת השתנו עם הזמן (מיום האבחנה עד היום)? כיצד הם השתנו?
 - ח. להורים לפעמים יש מחשבות או רעיונות בנוגע לסיבה שילדם הוא כפי שהוא. האם גם לך יש מחשבות כאלו? מהן?
 - ט. תוכלי בבקשה לתאר לי את הרגשות שאת חווה עם גידולו של [שם הילד]?
 - י. תוכלי בבקשה לספר לי על הדרכים שבהן את מתמודדת עם האתגרים בגידולו של [שם הילד]?
 - יא. תארי את האתגרים העיקריים שאת חווה בגידולו של [שם הילד].
 - יב. תארי לי בבקשה את תפקידך הייחודי כאימא ל[שם הילד].
 - יג. אם היית נפגשת היום עם הורה שהרגע קיבל את תוצאות האבחנה של ילדו המצביעות על [שם הלקות של הילד של המרואיינת], אילו עצות היית נותנת לו?
- לבסוף, האימהות נשאלו אם ברצונן להוסיף מידע הנוגע להורות לילד עם צרכים מיוחדים ולהתמודדות עימה.

הליך המחקר

המרואיינות גויסו למחקר באמצעות הודעה שפורסמה ברשת. ההודעה נכתבה בערבית ופורסמה בקבוצות רלוונטיות ברשתות החברתיות אינסטגרם ופייסבוק. המשך הגיוס נעשה בשיטת "כדור השלג", שלפיה משתתפת אחת במחקר מגייסת אליו משתתפות נוספות. כל המרואיינות שהשתתפו במחקר עשו כן באופן וולונטרי.

לאחר שהאימהות ביטאו את הסכמתן המודעת להשתתף במחקר, נקבע מועד בהתאם ללוח הזמנים שלהן ולנוחותן. עוזרות המחקר הסבירו לאימהות שמטרת המחקר העיקרית היא לנסות ללמוד על חוויותיהן האישיות עם קבלת האבחנה של ילדיהן כילדים עם צרכים מיוחדים. למשתתפות הובטחה אנונימיות בפרסום בכל הקשור לפרטים האישיים שלהן. לפיכך, שמות המרואיינות הוחלפו במספרים למשך כל תהליך ניתוח הנתונים. גיוס משתתפות המחקר היה כרוך בקושי לאתר אימהות לילדים עם צרכים מיוחדים בחברה הבדוית אשר יסכימו להתראיין, וזאת מתוך חשדנות וביישנות. לכן, גויסו והוכשרו עוזרות מחקר מהחברה הבדוית, אשר דוברות את השפה הערבית ומכירות את המוסכמות החברתיות של חברה זו, ואשר יכלו לפתח יחסי אמון עם האימהות ולשכנען להשתתף.

ניתוח הנתונים

בחלק האיכותני, הנתונים שהוצאו מהראיונות נותחו ניתוח תוכן. הנתונים נבחנו בחינה הוליסטית: אנו, החוקרות, ועימנו מומחית בניתוח תוכן קראנו את התמלולים כמה פעמים מתחילתם עד סופם, ורק לאחר מכן ביצענו ניתוח ממוקד ובחרנו ציטוטים רלוונטיים. ניתוח התוכן בוצע על פי ההנחיות והשלבים שניסח שקדי (Shkedi, 2003, 2010) כשיטה מוכרת ועקיבה (Lune & Berg, 2017): בשלב הראשון ("קידוד פתוח"), הנתונים נאספו ומוינו לפי תמות, כלומר לפי נושאים עיקריים שעלו כמה פעמים, לא פעם בהתאמה לשאלות שנשאלו בראיונות. בשלב השני ("מיפוי"), מדדים תפיסתיים חדשים שימשו לארגון המידע לקטגוריות. לאורך שלבי הניתוח, אפינו את הממצאים, השווינו ביניהם ודנו בהם עם המומחית. בשלב השלישי ("קידוד סלקטיבי"), הקטגוריות והתמות אורגנו בסדר היררכי כעץ ואז אורגנו לפי התפתחות הסיפר. במחקר זה, אנו, החוקרות, שתינו נשים ושתינו נשות טיפול מוסמכות, פסיכולוגיות, אימהות, ילידות ישראל ודוברות עברית כשפת אם, ניתחנו בכל שלב את הנתונים בנפרד זו מזו, ומהימנות בין בודקים הושגה באמצעות השוואה בין ממצאינו (90%). מהימנות זו תרמה לתוקף של פרשנויותינו.

לבחינת השערות המחקר הכמותיות נערכו חישובים של מתאמי פירסון לבדיקת הקשר בין רמת הנרקיסים שהציגו האימהות לבין רמת האמונה הדתית שלהן. מתאמי פירסון מציגים קשר בין משתנים ללא התייחסות לכיוונית הקשר (McCluskey & Lalkhen, 2007).

אתיקה במחקר

התחייבנו לשמור על האנונימיות של משתתפות המחקר (השמות המופיעים במחקר בדויים). שלסקי ואלפרט (2007) קבעו שכל תיעוד כתוב וכן כל אבחנה בנוגע לתופעה קשורים בהכרח – באופן מודע או שאינו מודע – בנטיית האתיות, הפוליטיות והמוסריות של המאבחן. מחקר איכותני, במהותו, מנסה להבנות מחדש את המציאות הנצפית. במחקר זה נעשו מאמצים רבים להשמיע את קולותיהן של המשתתפות באופן המהימן ביותר. כמו כן, את המחקר אישרה ועדת האתיקה המוסדית של המוסד האקדמי שאנו מועסקות בו (אישור מס' 0076),¹ וכל משתתפות המחקר חתמו על טופסי הסכמה מדעת להשתתף במחקר ולפרסם פרטים מתוך הראיונות. הן עשו כן לאחר שקיבלו הסבר מפורט על המחקר ועל זכויותיהן. לפני שהחל הראיון, הנחינו את עוזרות המחקר לאפשר למשתתפות לשקול את הסכמתן להשתתף במחקר ולומר להן שבאפשרותן לפרוש ממנו בכל שלב. עוזרות המחקר הונחו גם לנהוג באימהות ברגישות המרבית ולבטא אמפתיה כלפיהן. מפעם לפעם פנינו למשתתפות המחקר לאחר הראיונות כדי לבדוק כיצד חוו אותם.

1 מחקר זה בוצע בהתאם לעקרונות ועדת הלסינקי. ועדת האתיקה של המוסד האקדמי נתנה לו את אישורה (נובמבר 2021, אישור מס' 0076).

ממצאים

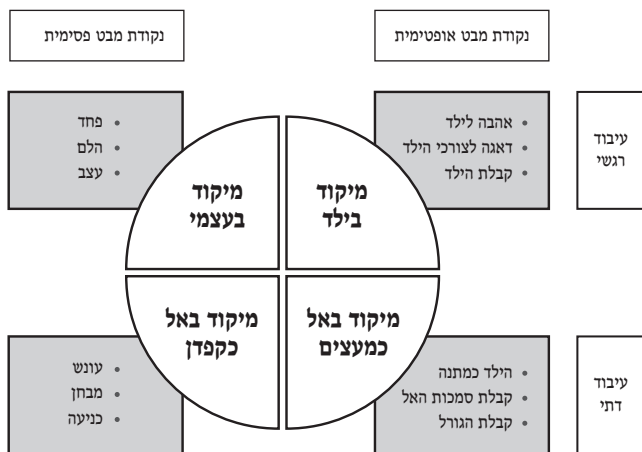
חלק א: בחינת השערות המחקר – החלק הכמותי

לבחינת ההשערות בנוגע לקשר שבין אמונה דתית לנרקסיזם, שלפיהן יימצאו מתאם חיובי מובהק בין רמת הנרקסיזם של האימהות ובין אמונה דתית שלילית ומתאם שלילי מובהק בין רמת הנרקסיזם שלהן ובין אמונה דתית חיובית, נערכו ניתוחים של מתאמי פירסון. נמצא כי ככל שהאימהות הציגו רמת נרקסיזם גבוהה יותר, הן נטו יותר לדרך התמודדות דתית שלילית ($r=.39, p<.001$). לא נמצא קשר מובהק בין רמת הנרקסיזם לאמונה דתית חיובית.

שלב ב: בחינת שאלות המחקר – החלק האיכותני

לבחינת שאלות המחקר האיכותניות נערכו ניתוחי תוכן תמטיים תלת-שלביים ל-40 הראיונות שבוצעו עם אימהות מוסלמיות ממוצא בדווי. הניתוח העלה כי הן מעבדות את קבלת האבחנה וההתמודדות עם ילדיהן עם המגבלה בשני מישורים: במישור העיבוד הרגשי ובמישור העיבוד הדתי, וכי בכל אחד מהן משולבת הן נקודת מבט פסימית – ראיית הקשיים שבתהליך, והן נקודת מבט אופטימית – ראיית הטוב שבן. לפרטי התמות והקטגוריות שעלו, ראו איור 1.

איור 1: פירוט התמות והקטגוריות שהעלו האימהות

עיבוד רגשי

לדברי האימהות, העיבוד הרגשי של האבחנה השתנה במשך התהליך. סמוך לקבלת האבחנה הן היו ממוקדות בעיקר ברגשות שליליים כלפי עצמן, אך לאחר זמן-מה החלו להתמקד ברגשות חיוביים כלפי הילד ולקבל את האבחנה.

נקודת מבט פסימית

כאמור, האימהות סיפרו כי תחילת תהליך העיבוד הרגשי שהן עברו התאפיינה בנקודת מבט פסימית, שכללה שלושה רכיבים:

פחד מפני העתיד: תחושה זו עלתה בראיונות עם 30 אימהות, בעיקר בנוגע לעתידם של הילדים. נאיפה (25), למשל, שיתפה שפחדה שבתה תתקשה להינשא ולהקים משפחה: "בהתחלה פחדתי מאוד. שאלתי את עצמי מה יקרה לה בעתיד, מה מחכה לה, איך תתחתן, איך תלד?" מאיסה (30) הזכירה פחד שילדים אחרים יתנכלו לבנה בשל הלקות: "הפחד שלי היה בהתחלה שכאשר הילד יגדל הוא יחווה הרבה בריונות". ראזן (33) ציינה פחד שבנה לא יוכל לעבוד, להשתכר ולהיות עצמאי מבחינה כלכלית: "פחדתי ממה שיקרה בעתיד, כיצד יתפרנס ויסתדר לבד".

הלם: 25 מהאימהות סיפרו שהיכה בהן הלם. הן חשו שהן נשברות וחוות טראומה. כך למשל סיפרה מלאק (28): "כשידענו לראשונה שיש לו עיכוב התפתחותי, זה היה אירוע טראומתי בשבילי, לאבא שלו ולכל המשפחה, דבר ששבר את כל המשפחה. זאת הייתה הפעם הראשונה שאני נשברת, הייתי בהלם". גם שהירה (24) דיברה על הקושי ועל ההפתעה בקבלת האבחנה: "זה היה מאוד קשה. אף פעם לא חשבתי שיהיה לי ילד עם אוטיזם. זה היה הלם גדול עבורי".

לצד השבר והטראומה הזכירו אימהות כי ההלם הביא אותן גם ללמידה, כפי שסיפרה וויסל (32): "קיבלתי שוק. הילד הראשון שלי יש לו אוטיזם. והשוק הזה לימד אותי הרבה ונתן לי הרבה דברים, כמו להיות סבלנית ולסמוך על עצמי ולתת כל דבר בחיים לילדים שלי ו[ש]אין שום דבר חשוב יותר מהילדים שלי כמובן".

עצב: 23 אימהות שיתפו שחשו עצב עם קבלת האבחנה. רימאן (44), למשל, אמרה: "הייתי שבורה בהתחלה. ממש עצובה. לא ידעתי איך לעזור לו". אימאן (48): "הייתי כל כך עצובה לשמוע את האבחנה. ממש התחשק לי רק לבכות ולבכות". בדומה להן אמרה ראג'ד (33): "עם קבלת האבחנה ירד עליי עצב נוראי. פשוט לא יכולתי להיות שמחה יותר באותה תקופה".

נקודת מבט אופטימית

נקודת מבט אחרת שהשתקפה בעיבוד הרגשי היא נקודת מבט אופטימית. לדברי המרואיינות, נקודת מבט זו הופיעה בשלב מאוחר ומתקדם יותר בתהליך עיבוד קבלת האבחנה.

אהבת הילד: 22 אימהות שיתפו שהן חשות תחושת אהבה עזה כלפי ילדיהן המאובחנים. כך, למשל, שיתפה זינב (32): "אני אוהבת אותו הכי הרבה משאר אחים שלו, לא יודעת למה [...] יכול להיות בגלל שעברתי דרך קשה מאוד בגידולו ובהפנמת

האבחנה שלו". גם ראזאן (44) סיפרה: "דורש המון אנרגיות, ומצד שני אני אוהבת את יסוֹף מאוד, יש לו חלק מיוחד בלב שלי, הוא מאוד מיוחד בעיניי". וועד (46): "מוחמד הוא אהבת חיי, כל כך מיוחד, אחר וכובש לב".

דאגה לילד: מתוך האהבה והראייה החיובית והאופטימית, האימהות הביעו גם דאגה כלפי ילדיהן המאובחנים. רנדה (38): "הרגשות של הדאגה בטח לא השתנו, אני אימא, והדאגה לא השתנתה. למרות האהבה ולצד הקבלה, אני גם דואגת לו כל הזמן". בדומה לכך אמרה איה (30): "אני דואגת לו הרבה, אוהבת ודואגת. שיתקדם, שישמח, שישתלב". ואימאן (46) קבעה: "הוא הפך לדאגה היחידה שיש לי בחיי, איך להציל אותו, איך להתנהג איתו, איך להתמודד איתו".

קבלה של הילד: 21 אימהות הזכירו קבלה של ילדיהן ושל אבחנותיהם. כולן ציינו שהן הגיעו לקבלה רק לאחר פרק זמן מסוים. שהירה (37): "אחרי שעיקלתי ועבר זמן שהתרגלתי, אמרתי לעצמי, זה הילד שלי, אני מקבלת אותו כפי שהוא". אימאן (44): "עבר זמן, נשמתי עמוק, והבנתי שזה הילד שלי, ואם אני לא אקבל אותו, מי יקבל אותו?" כך גם סוהא (29): "הבנתי אחרי שהזמן עבר שאני כאימא שלו חייבת לקבל אותו. הוא שלי לעד".

עִיבוד דתי

כאמור, האימהות היו כולן דתיות מוסלמיות, והן עסקו בראיונות בהרחבה ברובד של ההתמודדות הדתית עם קבלת האבחנה, אף שלא נשאלו על כך מפורשות. שני ההיבטים של ההתמודדות הדתית – הפסימי והאופטימי – באו לידי ביטוי בראיונות באופנים שהאימהות ראו את מקומו של האל ואת זיקתו אליהן. הזווית הפסימית באה לידי ביטוי באפיון האל כקפדן כלפיהן, והזווית האופטימית באה לידי ביטוי בתיאור האל כדמות מעצימה.

נקודת מבט פסימית

האל הקפדן. ציר אחד שאפיין את תהליך ההתמודדות עם האבחנה מתוך העיבוד הדתי הפסימי היה תפיסת האל כקפדן ותפיסת ההתמודדות שהזדמנה לאימהות כביטוי של תכונתו זו. מהממצאים עלה כי תפיסה זו התבטאה בכמה אופנים: כמבחן שהאל זימן לאימהות, כעונש שהאל הטיל עליהן וככניעה בפני רצון האל.

א. **מבחן:** 33 אימהות תיארו את האבחנה של הילד כבחנה מצד אל קפדן להן ולמשפחותיהן. כך, למשל, אמרה מאיסה (48):

זאת נקודת מפנה בחיים קשה וחדשה, ובזה אלוהים בוחן את אמונתנו בדת ובילדים. לכן את צריכה לקבל את זה ולפעול למען הילד ולעשות כמה שאפשר בשבילם. זה מה שיגרום לך לזכות בעולם הבא בגן עדן. ולא לשכוח שזה בסוף הילד שלך, שהוא חלק ממך.

גם יסמין (36) שיתפה: "אלוהים בחן אותי אם אני יכולה לגדל ילדים או לא", וכמותה גם סומייה (42): "הייתה לי אמונה חזקה מאוד, כמו שאומרים – 'אלוהים בוחן בן אדם שאוהב אותו' – מה שאומר שאלוהים נותן לנו דבר קשה, אך גם באותו זמן נותן לנו גם סבלנות. אני מאמינה באלוהים, והוא בוחן אותי".

ב. **המוגבלות כעונש:** 28 אימהות ראו בלידת ילד עם צרכים מיוחדים ובאבחנתו עונש מהאל. כך למשל סיפרה שהירה (33): "האם עשיתי חטא שאלוהים מעניש אותי עליו? הייתי פונה לבעלי ובוכה". גם וויסל (45) שיתפה: "שאלתי את עצמי אם עשיתי דברים לא טובים בחיי שאלוהים מעניש אותי עליהם". ראזאן (30) ראתה באבחנת ילדה עונש על היותה אם ובת לא טובה דייה: "הרגשתי שאני אימא לא טובה, ואלוהים נותן לי עונש. הרגשתי שזה עונש, כי אני גם מתנתקת מההורים שלי".

ג. **כניעה:** היבט שלישי שעלה בקרב 25 מהאימהות ברובד ההתמודדות הדתית מהזווית של האל הקפדן היה כניעה לרצונו של האל – קבלה דתית כנועה של המצב. כך, למשל, סיפרה זינב (36): "היה קשה לנו לקבל את המצב, אך זה רצונו של האל, אין מה לעשות – נכנענו לרצון זה". גם סחר (49) שיתפה: "בסוף אנחנו צריכים לקבל מה שאלוהים נותן לנו ולהשלים עם המציאות. מה אפשר לעשות חוץ מלהגיד 'תודה לאל'? כך החיים הולכים. הייתה חוויה מאוד קשה. אי-אפשר להתנגד לרצון האלוהים. במצב זה יש פשוט להיכנע".

נקודת מבט אופטימית

האל המעצים. הציר האחר של העיבוד הדתי עם קבלת האבחנה של הילד עם הצרכים המיוחדים מתוך נקודת מבט אופטימית עבר דרך תפיסת האל כמעצים. לפי האימהות, האל העניק להן מתנה, והן גילו אהבה כלפיה, מתוך אמונה שהאל הועיד להן את הילד וכי הוא מנהל את גורלן.

א. **מתנת האל:** 26 מהאימהות דיברו על הילד עם האבחנה כמתנה שקיבלו מהאל. לדבריהן, האם ומשפחתה נבחרו לקבל את המתנה. כך, למשל, סיפרה קטרין (32):

ואני אומרת השבח לאל שאלוהים בחר בי לעבור את החוויה הזאת, כי יש לי אנרגייה וסיבולת לקבל ממנו את המתנה הזאת [...] מה שעושה אותי סבלנית הוא שאלוהים בחר בי לחוויה הזאת, תודה לאל. והדבר הטוב הוא שאני עובדת, כי קשה להיות כל הזמן בבית, ויש לי זמן פנוי לחשוב על הדברים האלה. אני תמיד אומרת שאלוהים לא ברא שום דבר לשווא, כלומר אם אחמד לא היה כזה, זה היה קשה יותר. יש משהו טוב בדבר הזה, ואנו לא יודעים איך זה פותח לך את אחד משערי השמיים, אז אתה חייב להיות מרוצה במה שנכתב לך. בלי אמונה, הדבר הזה הרבה יותר קשה.

סומיאי (39) אמרה דברים דומים:

אני אומרת לך, אלוהים נתן לי אותו כדי להתעסק בו ושאוכל להמשיך את חיי, מתנה מאלוהים. יש אנשים שאומרים שזה אסון. אני אומרת להם: "להפך – בני סולטאן בא כמתנה מאלוהים לפצות אותי, כדי שאוכל להמשיך, לחשוב כל הזמן איך לקדם אותו".

וכך אמרה וורוד (48):

בהיריון לא עשיתי בדיקות. הייתי בטוחה ברצונו של האל. תמיד אני אומרת שאנחנו צריכים תמיד לסמוך על רצונו של האל, והינה הגיעה המתנה ממנו. זאת מתנה מאלוהים שנתן

לנו, ועלינו לשמור עליה. עלינו לא לחשוב באופן שלילי. עלינו להבין שלכל ילד יש לו את הצרכים שלו, כל אחד שונה מהאחר, ודורש תשומת לב והשקעה.

ב. **קבלת הגורל:** 20 אימהות תיארו קבלה של הגורל – אמונה שהאל החליט מראש כי הילד ייוולד עם אבחנה זו – מעין גזרה שנגזרה. כך, למשל, סיפרה ראזאן (44):

כאשר הרופא אמר לי שיש לו אוטיזם, אמרתי "כן, אני יודעת". הוא שאל אותי: "איך את יודעת?" אמרתי לו שזה השני, ואני יודעת מה זה אוטיזם. הוא אמר לי "ואת בסדר?" אמרתי לו: "כן, תודה לאל, אני מודה לו". אני יכולה לסבול. נכון, קשה, אך אני צריכה להתמודד. מה שכתוב – זה הגורל.

גם אימאן (37) ציינה כי מדובר בגורל שכבר נקבע: "זה הגורל, זה מה שכתוב לי. תודה לאל, אני מאוד גאה בו". נורה (29) חידדה: "לא היו לי מחשבות כאלה. זה מאלוהים, זה מה שכתב לנו אלוהים. אף אחד מהמשפחה לא הייתה לו בעיה דומה. בני הוא הילד היחיד שסובל מהבעיות. היה כן מוזר, ורציתי שזה ישתנה, אבל זה הגורל. הכול מהאל".

ג. **האל כסמכות מיטיבה:** 22 אימהות הסבירו כי אהבתו של אלוהים אליהן היא שזיכתה אותן בילד עם צרכים מיוחדים. עזיזה (34):

תקשיבי, אני אישה שמאמינה במה שכתב לי אלוהים, ואין אפשרות לשנות את מה שכתוב. לכן אף פעם לא עלו לי בראש מחשבות למה נולד לי ילד כזה, כי אני יודעת שהכול מאלוהים, ואלוהים אוהב אותי [ו]נתן לי קושי להתמודד אותו.

גם מאיסה סיפרה: "אלוהים נתן לי את הילד הזה מתוך אהבתו הרבה אליי ואל משפחתי. לכן גם אני למדתי לתת לילד הזה את אהבתי".

דיון

מחקר זה נועד לבחון את תהליך ההתמודדות של אימהות בדויות עם קבלת תוצאות האבחנה הקובעת שלילדיהן יש צרכים מיוחדים ואת ההתמודדות עם צרכים אלה ועם גידול הילדים. המחקר התמקד במנגנונים של אמונה דתית ורמת נרקיסיזם ובמעורבותן בהתמודדות טראומטית זו ושילוב אופטימיות בתוכה. החידוש של המחקר הנוכחי טמון בפיתוח המודל לעיבוד טראומה של לזרוס (Lazarus, 2006), על ידי הכללת ההיבט של אמונה דתית כאסטרטגיית התמודדות בחברה בדויות מוסלמית כדוגמה לחברה מסורתית המהווה קבוצת מיעוט. כמו כן במודל נשזר גם המרכיב של העיבוד הרגשי וכן שולבה נקודת מבט אופטימית, אשר מגיעה מגישה של צמיחה בעקבות טראומה (Waizbard-Bartov et al., 2019). הבחירה לשלב בין ההיבטים נובעת מההבנה שנדרשת רגישות תרבותית טיפולית כדי להבין את התהליך שעוברים הורים מקהילות דתיות או מסורתיות וכדי לסייע להם באופן מותאם ומתוך ראיית מורכבות התהליך. נושאים אלו נבחנו במחקר בשיטות מעורבות – כמותיות ואיכותניות, וניתוח התוכן האיכותני סייע להעמיק בתכנים שעלו מן הנתונים הכמותיים.

עיון בממצאים הכמותיים מעלה כי כשרמת הנרקיסיזם של האימהות הייתה גבוהה, התמודדותן הדתית נטתה לכיוון השלילי. הנרקיסיזם התבטא בהתכנסות של

האם בעצמה ובהיעדר פניות מצידה לראות את ילדה. היא ראתה בילד עונש מאת האל וחשה חסרת אונים מול האל הקפדן. נראה כי רמת הנרקסיזם הגבוהה גרמה לאימהות להעמיד את עצמן במוקד ההתמודדות והקשתה עליהן לפנות מקום לאחרים, ועל כן הן תיארו את האל כמקטין וכמחליש.

מעניין היה להיווכח כי השערת המחקר השנייה לא אוששה – רמות נרקסיזם נמוכות לא נמצאו קשורות בתפיסות חיוביות (או שליליות) של אמונה דתית. נראה כי רמת נרקסיזם נמוכה אינה מתקשרת לאמונה דתית מכל סוג שהוא, אלא רק רמות נרקסיזם גבוהות מהרגיל. במחקרים קודמים נמצא כי רמות נרקסיזם גבוהות עשויות להתקשר עם תפיסות דתיות קיצוניות ועם "נרקסיזם רוחני" (Evans, 2023).

עיון בממצאים האיכותניים מעלה כי האימהות הזכירו בראיונות ביוזמתן נושאים הקשורים לאמונה דתית ותפיסות שניתן להבין כנובעות מראייה נרקסיסטית. אפשר להסיק כי נושאים אלו חשובים להן בתהליכי ההתמודדות והעיבוד הרגשי הכרוכים בקבלת האבחנות של ילדיהן עם הצרכים המיוחדים. ממצאים אלו מבהירים עד כמה הדת היא חלק בלתי נפרד מתפיסת העולם של האימהות הבדויות, ועל כן נכללת באופן כמעט גורף בתיאוריהן את חוויות ההורות שלהן. בעוד שהעיבוד הדתי טבוע בדברי רובן הגדול של האימהות הבדויות, לא כולן תופסות את הדת באותו האופן. את התמודדותן הדתית הן תיארו מתוך שתי נקודות מבט: נקודת מבט פסימית, שלפיה האל מעניש, בוחן ומכניע, ונקודת מבט אופטימית, שלפיה האל מעצים, מעניק ילד ייחודי במתנה וקובע גורלות באופן מושכל.

ניתוח הקטגוריות שעלו בנוגע לעיבוד הרגשי של האימהות מעלה כי עיבוד זה השתנה במשך הזמן – בתחילה האימהות התאפיינו ברמה גבוהה של נרקסיזם – התמקדו בעצמן וברגשות העצב והקושי שחשו. רק לאחר תהליך עיבוד השתנתה נקודת המבט שלהן, והן יכלו לעסוק באחרים, ובעיקר בילדיהן – באהבה אליהם, בדאגה להם ובקבלה שלהם ושל האבחנות שקיבלו.

התמודדות דתית בקבלת האבחנה של הילד עם הצרכים המיוחדים

בהמשך למסגרת התאורטית של לזרוס (Lazarus, 2006) לעיבוד מצבי טראומה, עלה מניתוח הממצאים כי הדת היא אסטרטגיית ההתמודדות העיקרית של האימהות הבדויות, זאת אף שכאמור, הן לא נשאלו על דת בראיונות. ממחקרים קודמים שהתבססו על מסגרת מושגית זו עלה כי הדת היא אסטרטגיה מרכזית להתמודדות עם מצבי לחץ ועם אתגרים בהקשרים נוספים בקרב קבוצות תרבות שונות, כמו חרדים (Kalagy, 2020) וקבוצות פליטים בגרמניה (Maier et al., 2022). החברה הבדווית נחשבת דתית במיוחד (Yahel & Abu-Ajaj, 2021), וחבריה מאמינים באסלאם. על כן אין זה מפתיע כי מרבית האימהות התייחסו לנושא הדת בתיאור התמודדותן עם האבחנה של ילדיהן עם הצרכים המיוחדים.

הממצא שלפיו האימהות השתמשו בדת כאסטרטגיית התמודדות עם טראומה תואם ממצאי מחקרים קודמים (Newton & McIntosh, 2010). עוד עלה כי עבור המשתתפות במחקר זה, הדת הייתה עשויה לפעול כאסטרטגיה חיובית ומחזקת (Loue, 2017;).

(Marks & Dollahite, 2016) ועבור חלקן – כאסטרטגיית התמודדות פסימית ומחלישה (Dollahite et al., 2018; Hebert & Kouloughlioti, 2010; Heiman, 2002). במחקר קודם בקרב אימהות חרדיות נמצא כי האמונה החיובית באל והרוחניות היוו מקדמי חוסן בתהליך ההתמודדות ומניעת השחיקה ההורית בגידול ילדיהן עם צרכים מיוחדים (Findling et al., 2023). מניתוחי התוכן של הממצאים האיכותניים הנוכחיים עולה כי רבות מן האימהות הבדויות הציגו תפיסות חיוביות של הדת ונעזרו בה כאסטרטגיה מחזקת וכגורם מחסן בתהליך ההתמודדות. ההסתכלות הדתית האופטימית סייעה להן לתפוס את הילד עם הצרכים המיוחדים כמתנה שקיבלו ולקבל אותו ואת האבחנה באהבה. ואולם כאשר נקודת מבטן הדתית הייתה פסימית, היא התקשרה עם תחושת הלחץ וחווית הטרדומה וגרמה להן לחוש שהן נכשלו במבחן ונענשו בידי אל כפדן על כך שחטאו בהתנהגות שאינה הולמת את ערכי הדת הנוקשים. ממצאים אלו מדגישים כי אמונה דתית כשלעצמה אינה יכולה להיחשב כגורם חוסן המעניק כוחות בתהליכי התמודדות עם טראומה, אלא החוזק שלה תלוי באופן שבו האדם תופס את הכוח והתפקיד האלוהיים. חשוב, אם כן, כי אנשי טיפול הנעזרים באמונה דתית בתהליכי התמיכה באימהות לילדים עם צרכים מיוחדים, ידעו לכוון לתפיסה דתית חיובית, המדגישה את העוצמות שהן יכולות לשאוב ממצב שכזה.

הנרקסיזם בתהליך ההתמודדות עם קבלת האבחנה של הילד

מחקרים קודמים שבחנו את הקשר שבין נרקסיזם להורות לילדים עם מוגבלויות התמקדו בעיקר בטרדומה הנרקסיסטית הנגרמת מהפער שבין ציפיות למציאות ומהכאב על אובדן הפנטזיה לילד בריא (Papagounou, 2018; Widdershoven, 2018). המחקר בנושא הקשרים שבין אמונות דתיות לנרקסיזם בקרב הורים לילדים עם צרכים מיוחדים מוגבל, אולם במחקר קודם החוקרים סברו שהיבטים מסוימים של אמונה דתית עשויים להיות קשורים בנטיות נרקסיסטיות באוכלוסייה זו (Widdershoven, 2018).

מתוך ממצאי מחקרנו ניתן להסיק כי רמת הנרקסיזם מהותית לתהליך ההתמודדות של הורים לילדים עם צרכים מיוחדים בכל חברה, וכי בחברה מסורתית יש להביא בחשבון את האינטראקציה בינה ובין התמודדות דתית. ניתן לזהות בממצאים כי מייד לאחר קבלת האבחנה, אימהות מפתחות נרקסיזם בריא, תכונה הדרושה להן לשם עיבוד רגשי ראשוני של האבחנה. ככל שהתהליך מתקדם, הנרקסיזם מפנה את מקומו לראיית הילד כולו, על חוזקותיו וחולשותיו, ולתפיסת האבחנה כחלק ממנו. ממצא כמותי שנמצא במחקר זה, ואשר לפיו רמת נרקסיזם גבוהה הייתה קשורה בהתמודדות דתית שלילית – בתפיסת האל כפדן וכמעניש, מדגיש כי כאשר רמת הנרקסיזם גבוהה מהרגיל ואינה מאפשרת לאם להתקדם לקראת ראייה הוליסטית של הילד, הדבר מקשה עליה להיעזר בעיבוד דתי מועיל ומעצים בתהליך הסתגלותה.

למעשה, ניתן להסיק מתוך ממצאי המחקר הנוכחי כי כאשר רמת הנרקסיזם גבוהה, אדם (במקרה זה האם) מתקשה לראות בגורם אחר, עליון, מרכיב חשוב בזירת

ההסתגלות. בחברה דתית, שבה הדת היא תמיד מרכיב חשוב בהתמודדות עם מצבים טראומטיים, רמת נרקיסיזם גבוהה היא דווקא גורם לחץ. כשרמת הנרקיסיזם של האם נמוכה, הרכיב הדתי יכול לסייע לה בהתמודדותה ובהשלמה עם האבחנה של ילדה.

מגבלות המחקר והמלצות מחקריות ויישומיות לעתיד

למחקר זה היו כמה מגבלות. ראשית, משתתפות המחקר היו אימהות לילדים שאובחנו כנמצאים על הרצף האוטיסטי או שיש להם מגבלה שכלית התפתחותית. מיקוד באוכלוסיית הורים מצומצמת יותר עשוי להגביר את דיוק הממצאים. כמו כן, במחקר השתתפו אימהות בלבד. יש לעודד את השתתפותם של אבות במחקרים מסוג זה, כדי להגיע לממצאים מאוזנים מבחינה מגדרית. לבסוף, מעניין לחקור גם אימהות יהודיות ולהשוות ביניהן ובין האימהות הבדויות-מוסלמיות בדרכי ההתמודדות הדתיות.

שתינו, החוקרות המרכזיות במחקר זה, יהודיות ישראליות, ואילו כל משתתפות המחקר היו בדויות מוסלמיות ישראליות. פער זה היה עשוי להקשות עלינו להבין את עולמן הרוחני והרגשי של המשתתפות. כדי להתגבר עליו גויסה עוזרת מחקר ישראלית ערבייה, הדוברת את השפה הערבית, מכירה את התרבות המוסלמית לעומקה ומעורבת בחברה זו. עוזרת המחקר סייעה בעריכת הראיונות, בניתוח הממצאים ובהבנת ההמשגות שלהם, מתוך היכרות קרובה עם החברה הבדוית בישראל.

כדי להשיג תמונה מפורטת ומעמיקה יותר של התמודדות האימהות בהקשר של קבלת האבחנה של ילדיהן על סמך דרכי התמודדות דתיות ועיבוד רגשי נרקיסיסטי, רצוי לערוך מחקרי המשך ולבחון בהם באופן משווה בין דרכי ההתמודדות של אימהות בדויות, יהודיות ונוצריות לילדים עם צרכים מיוחדים. כמו כן, ממצאי מחקר יכולים לשמש לעיצוב תוכניות הדרכה לחברי צוותים העוסקים בעבודה טיפולית עם אוכלוסיית ההורים הבדוים לילדים עם צרכים מיוחדים. זאת, בשאיפה לשפר את השותפות בין הורים לאנשי צוות.

מהגישה רגישת התרבות וממצאי המחקר עולה כי ישנה חשיבות רבה לבניית תהליכי הכשרה מותאמים לאנשי מקצוע המסייעים לאימהות בחברה הבדוית בפרט ובחברות מסורתיות ודתיות אחרות בכלל. על אנשי המקצוע המלווים להביא בחשבון שתהליך ההסתגלות לקבלת האבחנה של הילד עובר בהדרגה מהתמקדות פסימית של האם בעצמה, ובכלל זה תחושות כעס, להתמקדות חיובית בילד ובאבחנה ולקבלה אוהבת, מתוך תפיסה שהילד הוא מתנת האל. מודעות מצד המטפלים לתהליך שהאימהות עוברות יאפשר להם ללוות אותן בהתאמה לצורכיהן הדתיים והרגשיים (Al-Krenawi et al., 2013; Callender et al., 2022; Zoabi & Savaya, 2016); זאת תוך אמפתיה לעובדה כי תהליך ההסתגלות הוא דו-שלבי, הן מבחינת העיבוד הרגשי והן מבחינת רמות הנרקיסיזם וההתמודדות הדתית, והכלתה של עובדה זו. על כן, יש לתת בשלבים הראשוניים מקום לאם, לפחדיה ולכעסיה ולנרמל את הצורך שלה להתכנס ברגשותיה שלה. כך היא תוכל לעבד את רגשותיה ולעבור לשלב של התמקדות חיובית בילד ובאבחנתו.

זועבי וסויה (2010; Zoabi & Savaya, 2016) אפינו ארבעה מרכיבים בתרבות הערבית שקשורים לזהותו התרבותית של המטפל ואשר עשויים להשפיע על הצלחת ההתערבות הטיפולית: קולקטיביות, מידת דתיות, אמונה בחלוקת תפקידים מגדרית לא שוויונית ומתירנות מינית. לפיכך, מומלץ לתת את הדעת לא רק על אופן הליווי של האימהות המתמודדות עם גידולם של ילדים עם צרכים מיוחדים, אלא גם על אמונותיהם וזהותם של המטפלים המלווים, ולהשתמש בהם במסגרת ההמלצות על ליווי וטיפול רגיש תרבותית עבורן.

לסיום, יש לתת מקום לסוגיה הדתית, שהיא מרכזית בתהליך ההתמודדות של האימהות. ייתכן שכדאי לצוותים הטיפולים לערב גורמי דת מקומיים, אשר יהיו שותפים בתהליך הטיפולי ויסייעו לאימהות לעבד את תהליכי ההתמודדות שלהן באמצעות היבטים דתיים חיוביים ואופטימיים, ובכך יסייעו להן לעבור לתהליך של צמיחה (Waizbard-Bartov et al., 2019).

מקורות

- אבו רביעה-קוידר, ס' ווינר-לוי, נ' (2013). המרחב הפלסטיני, הישראלי והעצמי: מבט מחודש של זירות התמודדות של נשים פלסטיניות בישראל. **המשפט, טז**, 375–398.
- אלהוזייל-אלאסד, נ', לוינגר, מ' ושוורץ, א' (2021). "איתי אף אחד לא מדבר": נשים בדואיות חרשות מספרות על בדידות איומה. **ספירלה**. <https://spirala.sapir.ac.il/27913>.
- גור, א', צ'פניק, ד', זייפמן, א' וסימנובסקי, א' (2022). צמיחה אישית בקרב הורים לילדים עם מוגבלויות: תפקידה של התקווה. **חברה ורווחה, מב**, 7–29.
- זועבי, ח' ואנסון, י' (2017). מיקוח פטריארכלי. תפיסת הפוריות בקרב נשים ערביות משכילות בישראל. **סוציולוגיה ישראלית, יט**, 67–91.
- זועבי, ח' וסויה, ר' (2010). אסטרטגיות התערבות תרבותית ערבית. **מפגש לעבודה חינוכית-סוציאלית, 32**, 53–73.
- קנדל, י' (2010). יחסה ועמדותיה של החברה החרדית במדינת ישראל כלפי הילד החרגי. בתוך מ' רחימי (עורך), **ספר עמדות, כרך ב: וחי אחיך עמך** (עמ' 195–204). מכללת אורות ישראל.
- שלסקי, ש' ואלפרט, ב' (2007). **דרכים בכתיבת מחקר איכותני: מפירוק המציאות להבניית כטקסט**. מכון מופ"ת.
- Achour, M., Bensaid, B., & Nor, M. R. B. M. (2016). An Islamic perspective on coping with life stressors. *Applied Research in Quality of Life*, 11, 663–685.
- Alexander, A. (2019). *The influence of trauma, locus of control, and health-related quality of life on a child's self-worth*. Nova Southeastern University.
- Al-Krenawi, A., Graham, J. R., Maimon, I., Hallaq, E., & Merrick, J. (2013). Parenting a child with an intellectual disability in Bedouin families. In J. Merrick, A. AL-Krenawi, & S. Elbedour (Eds.), *Bedouin health: Perspectives from Israel* (pp. 219–230). Nova Science Publishers.
- American Psychiatric Association (2013). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (DSM)* (5th ed.). APA.
- Barak-Levy, Y., & Paryente, B. (2023). Diving into the resolution process: Parent's reactions to child's diagnosis. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 20, 3295.

- Ben-Asher, S., Sabar Ben-Yehoshua, N., & Elbedour, A. (2019). "Neither here nor there" — Flattening, omission, and silencing, in the constructing of identity of Islamic girls who attend a Jewish school. *Israel Affairs*, 26, 132–149. <https://doi.org/10.1080/13537121.2020.1697071>
- Benatov, J., Manor-Binyamini, I., & Abu-Kaf, S. (2022). Coping strategies and depression among Bedouin mothers raising an adolescent with a developmental disability. *Archives of Women's Mental Health*, 25(1), 147–156. <https://doi.org/10.1007/s00737-022-01203-1>
- Bernier, A. S., & McCrimmon, A. W. (2022). Attitudes and perceptions of Muslim parents toward their children with autism: A systematic review. *Review Journal of Autism and Developmental Disorders*, 9, 1–14. <https://doi.org/10.1007/s40489-021-00256-9>
- Boyd, B. A., Baranek, G. T., Sideris, J., Poe, M. D., Watson, L. R., Patten, E., & Miller, H. (2010). Sensory features and repetitive behaviors in children with autism and developmental delays. *Autism Research*, 3(2), 78–87.
- Callender, K. A., Ong, L. Z., & Othman, E. H. (2022). Prayers and mindfulness in relation to mental health among first-generation immigrant and refugee Muslim women in the USA: An exploratory study. *Journal of Religion and Health*, 61, 3637–3654. <https://doi.org/10.1007/s10943-022-01600-x>
- Chu, S. Y., Park, H., Lee, J., Shaharuddin, K. K. B., & Gan, C. H. (2020). Self-stigma and its associations with stress and quality of life among Malaysian parents of children with autism. *Child: Care, Health and Development*, 46(4), 485–494. <https://doi.org/10.1111/cch.12771>
- Dawadi, S., Shrestha, S., & Giri, R. A. (2021). Mixed-methods research: A discussion on its types, challenges, and criticisms. *Online Submission*, 2(2), 25–36. <https://doi.org/10.46809/jpse.v2i2.20>
- Dollahite, D. C., Marks, L. D., & Dalton, H. (2018). Why religion helps and harms families: A conceptual model of a system of dualities at the nexus of faith and family life. *Journal of Family Theory & Review*, 10(1), 219–241. <http://dx.doi.org/10.1111/jftr.12242>
- Evans, J. (2023). "More evolved than you": Evolutionary spirituality as a cultural frame for psychedelic experiences. *Frontiers in Psychology*, 14, 949.
- Findling, Y., Barnoy, S., & Itzhaki, M. (2023). "God gave you a special child because you are special": Difficulties, coping strategies, and parental burnout of Jewish mothers — a qualitative study. *Frontiers in Psychology*, 14, 1259670
- Hebert, E. B., & Koulouglioti, C. (2010). Parental beliefs about cause and course of their child's autism and outcomes of their beliefs: A review of the literature. *Issues in Comprehensive Pediatric Nursing*, 33(3), 149–163. <https://doi.org/10.3109/01460862.2010.498331>
- Heiman, T. (2002). Parents of children with disabilities: Resilience, coping, and future expectations. *Journal of Developmental and Physical Disabilities*, 14(2), 159–171. <https://doi.org/10.1023/A:1015219514621>

- Iacob, C. I., Avram, E., Cojocaru, D., & Podina, I. R. (2020). Resilience in familial caregivers of children with developmental disabilities: A meta-analysis. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 50(11), 4053–4068. <http://dx.doi.org/10.1007/s10803-020-04473-9>
- Kalagy, T. (2020). “Enclave in transition”: Ways of coping of academics from ultra-orthodox (haredim) minority group with challenges of integration into the workforce. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(7), 2373.
- Lazarus, R. S. (2006). Emotions and interpersonal relationships: Toward a person-centered conceptualization of emotions and coping. *Journal of Personality*, 74, 9–46. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.2005.00368.x>
- Loue, S. (2017). *Handbook of religion and spirituality in social work practice and research*. Springer. https://doi.org/10.1007/978-1-4939-7039-1_11
- Lune, H., & Berg, B. (2017). *Qualitative research methods for the social science*. Pearson.
- Maier, K., Konaszewski, K., Skalski, S. B., Büssing, A., & Surzykiewicz, J. (2022). Spiritual needs, religious coping and mental wellbeing: A cross-sectional study among migrants and refugees in Germany *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(6), 3415
- Manor-Binyamini, I. (2011). Mothers of children with developmental disorders in the Bedouin community in Israel: Family functioning, caregiver burden, and coping abilities. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 41(5), 610–617. <https://link.springer.com/article/10.1007/s10803-010-1080-1>
- Manor-Binyamini, I., Benatov, J., & Abu-Kaf, S. (2020). Social support, depression, and somatisation among Bedouin mothers of adolescents with or without developmental disabilities. *Journal of Intellectual & Developmental Disability*, 45(3), 245–253. <https://doi.org/10.3109/13668250.2019>.
- Manor-Binyamini, I., & Shoshana, A. (2018). Listening to Bedouin mothers of children with autism. *Culture, Medicine, and Psychiatry*, 42, 401–418.
- Marks, L. D., & Dollahite, D. C. (2016). *Religion and families: An introduction*. Taylor & Francis.
- McCluskey, A., & Lalkhen, A. G. (2007). Statistics I: Data and correlations. *Continuing Education in Anaesthesia, Critical Care & Pain*, 7(3), 95–99.
- Newton, A. T., & McIntosh, D. N. (2010). Specific religious beliefs in a cognitive appraisal model of stress and coping. *International Journal for the Psychology of Religion*, 20(1), 39–58. <https://doi.org/10.1080/10508610903418129>
- Papagounou, M. (2018). The disabled child’s siblings and parents: Their predicaments. In B. Maciejewska, K. Skrzypek, & Z. Stadnicka-Dmitriew (Eds.), *Siblings* (pp. 91–100). Routledge.
- Pargament, K. I., Smith, B. W., Koenig, H. G., & Perez, L. (1998). Patterns of positive and negative religious coping with major life stressors. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 37(4), 710–724. <http://dx.doi.org/10.2307/1388152>
- Paryente, B., & Barak-Levy, Y. (2023). Parents’ reactions to their child’s placement in special-education kindergartens: A grounded theory study in Israel. *International*

- Journal of Early Years Education*, 31(1), 200–215. <https://doi.org/10.1080/09669760.2022.2163883>
- Salkas, K., Magaña, S., Marques, I., & Mirza, M. (2016). Spirituality in Latino families of children with autism spectrum disorder. *Journal of Family Social Work*, 19(1), 38–55. <https://doi.org/10.1080/10522158.2015.1114060>
- Shkedi, A. (2003). *Words that reach out: Qualitative research — Theories and applications*. Ramot.
- Shkedi, A. (2010). *Multiple case narratives: A qualitative approach to studying multiple populations*. John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/sin.7>
- Skinner, D. G., Correa, V., Skinner, M., & Bailey, D. B. (2001). The role of religion in the lives of Latino families of young children with developmental delays. *American Journal of Mental Retardation*, 106(4), 297–313.
- Tracey, E., Wilson, J., Abshire Saylor, M., Donohue, P., Stakias, A., Garibaldi, B., & Needham, D. (2023). TIMS: A mixed methods evaluation of the impact of a novel chaplain facilitated recorded interview placed in the medical chart for the medical staff in an ICU During the COVID-19 pandemic. *Journal of Religion and Health*, 62(3), 1–14. <http://dx.doi.org/10.1007/s10943-023-01800-z>
- Waizbard-Bartov, E., Yehonatan-Schori, M., & Golan, O. (2019). Personal growth experiences of parents to children with autism spectrum disorder. *Journal of Autism and Developmental Disorder*, 49, 1330–1341. <https://doi.org/10.1007/s10803-018-3784-6>
- Widdershoven, M. A. (2018). The disabled child's siblings and parents: Dealing with the impact of the birth of a disabled sibling: A case study. In B. Maciejewska, K. Skrzypek, & Z. Stadnicka-Dmitriew (Eds.), *Siblings* (pp. 75–82). Routledge.
- Yahel, H., & Abu-Ajjaj, A. (2021). Tribalism, religion, and state in Bedouin society in the Negev: Between preservation and change. *A Multidisciplinary Journal on National Security*, 24(2), 55–71.
- Zeigler-Hill, V., & Besser, A. (2013). A glimpse behind the mask: Facets of narcissism and feelings of self-worth. *Journal of Personality Assessment*, 95, 249–260. <https://doi.org/10.1080/00223891.2012.717150>
- Zoabi, Kh., & Savaya, R. (2016). Culture, identity, and intervention strategies among Arab social workers in Israel. *The British Journal of Social Work*, 47(2), 392–408.

שביעות רצון מעבודה בקרב נשים אקדמאיות ערביות וערביות-בדוויות: תפקידם של משאבים אישיים, משפחתיים, קהילתיים וארגוניים

סמאח עוסמאן וסארה אבו-כף

תקציר

בשנים האחרונות מתחוללים שינויים מרחיקי לכת בחברה הערבית, ושניים עיקריים הם אקדמיזציה והשתלבות של הנשים הערביות והערביות-בדוויות בשוק העבודה הישראלי. המחקר שעליו מתבסס מאמר זה בוחן את המשאבים העומדים לרשותן של נשים ערביות אקדמאיות בהשוואה לנשים ערביות-בדוויות אקדמאיות, ואת תרומתם של משאבים אלו לשביעות רצון מהעבודה. במחקר השתתפו 254 נשים אקדמאיות המאיישות מגוון של תפקידים בארגונים, מהן 105 נשים מהחברה הערבית-בדווית ו-149 נשים מהחברה הערבית שאינה בדווית. המשתתפות ענו על שישא שאלונים הבוחנים את הקוהרנטיות האישית, הקוהרנטיות הקהילתית, שביעות רצון מהמשפחה, ניהול מכליל ושביעות רצון מהעבודה. נמצאו הבדלים מובהקים בין קבוצות הנשים האקדמאיות הערביות והערביות-בדוויות במשאב קוהרנטיות קהילתית ובשביעות רצון מהמשפחה. נמצאו קשרים חיוביים בין מגוון המשאבים לבין רמות שביעות הרצון מהעבודה. כמו כן נמצא כי שביעות הרצון מעבודה קשורה לרמת הכנסה, קוהרנטיות אישית ופרקטיקות של ניהול מכליל. מבין כלל המשאבים נמצא כי משאבים ארגוניים ומשאבים אישיים, קרי ניהול מכליל וקוהרנטיות אישית, עשויים לקדם השתלבות מיטבית ולתרום לשביעות רצון מהעבודה.

מילות מפתח: נשים אקדמאיות ערביות, ערביות-בדוויות, שביעות רצון מעבודה, תעסוקה, משאבים

מבוא

בשנים האחרונות ניכרת מגמה של עלייה במספר הנשים הערביות בישראל, לרבות נשים בדוויות, הפונות להשכלה גבוהה ולתעסוקה מחוץ לקהילות שלהן. על פי ניתוחי מחקרים קודמים, שיעור התעסוקה בקרב נשים בחברה הערבית עלה מ-35% בשנת 2014 ל-45% בשנת 2023 (חדאד חאג'-יחיא ואחרים, 2021; משרד העבודה, 2023). בהתאם לכך, גם שיעור התעסוקה של נשים אקדמאיות ערביות וערביות-בדוויות גבוה יותר מאשר בעבר, והוא עלה מ-15% בשנת 2012 ל-33% בשנת 2018 (תירוש ואחרים, 2023; Abu-Kaf et al., 2019). מאמר זה בוחן באופן השוואתי את המשאבים והגורמים המסייעים לנשים ערביות אקדמאיות המועסקות בשוק העבודה הישראלי בהשתלבות מיטבית, ותורמים לשביעות רצוןן בשוק העבודה, תוך שימת דגש מיוחד על תת-הקבוצה של נשים אקדמאיות ערביות-בדוויות.

בספרות המחקרית זוהו משאבים חשובים להשתלבותן של נשים אקדמאיות ממיעוטים בשוק העבודה ולשביעות רצונן מהעבודה: קוהרנטיות אישית, שביעות רצון מהמשפחה, קוהרנטיות קהילתית וניהול מכליל. תרומתם של משאבים אלו לשביעות רצון מהעבודה נבחנה בקרב נשים אקדמאיות ערביות וערביות-בדויות (Abu-Kaf et al., 2023; Braun-Lewensohn et al., 2023). הבחירה להתמקד בנשים המשתייכות לקהילות מיעוט נובעת מכך שהן מסמנות תהליכי שינוי משפחתיים, חברתיים וכלכליים המתחוללים כיום בחברה הערבית, ומכך שהשתלבותן בשוק העבודה משפיעה על מצבן הכלכלי של משפחותיהן וקהילותיהן. ממצאי המחקר יכולים לסייע בפיתוח תוכניות לקידום השתלבות מיטבית של נשים ערביות אקדמאיות בשוק העבודה הישראלי ובהעלאת שביעות רצונן מהעבודה, מה שבתורו יביא לתשואה גבוהה בחברה הערבית ובמשק הישראלי כולו.

החברה הערבית בישראל

החברה הערבית בישראל מהווה כ-21% מאוכלוסיית ישראל (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2021). קבוצה ייחודית בחברה הערבית היא החברה הערבית-בדוית בדרום הארץ, המהווה כ-17% מהחברה הערבית הכללית במדינה (חדאד חאג'-יחיא ואחרים, 2021; הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2021). בני המיעוט הערבי בישראל הם ברובם מוסלמים, לצד קהילות קטנות יותר של נוצרים ודרוזים, ובניגוד לפלסטינים המתגוררים בגדה המערבית ובעזה, הם מחזיקים באזרחות ישראלית. רובם מתגוררים בערים ובכפרים ערביים, בעוד כ-8% מתגוררים בערים מעורבות יהודיות-ערביות (A'li, 2019).

החברה הערבית בישראל מאופיינת באופייה המסורתי והקולקטיביסטי יחסית (Haj-Yahia et al., 2019; Khatib et al., 2024). הערכים הקולקטיביסטיים באים לידי ביטוי בתפקידה החשוב של הקבוצה החברתית, בשמירת ההרמוניה ביחסים חברתיים ובסיפוק האינטרסים והקבוצות החברתיים על פני ההעדפות האישיות (Haj-Yahia et al., 2019). אולם למרות הדבקות בנורמות פטריארכליות וסמכותיות, החברה הערבית עוברת בשנים האחרונות שינויים תרבותיים וחברתיים, שכוללים אימוץ של ערכי תרבות אינדיבידואליסטיים. שינויים אלה כוללים עלייה בשיעור ההשכלה הגבוהה ומספר גדל והולך של נשים המשתלבות בשוק העבודה (Abu-Asbah et al., 2014; A'li & Da'as, 2016; Haj-Yahia et al., 2019).

החברה הערבית נתקלת בחסמים רבים בדרכה להשתלבות. חסמים אלו קשורים למצב התשתיות הפיזיות בתוך היישובים, כגון: תשתית תחבורה, מחסור באזורי תעסוקה מקומיים, פריפריאליות של היישובים וריחוקם ממוקדי התעסוקה (Greve & Salaf, 2005; Lewin-Epstein & Semyonov, 1994). חסמים ייחודיים נוספים הם חוסר שליטה בשפה העברית, היעדר מיומנויות דיגיטליות והיעדר מיומנויות "רכות" (תמיר ונוימן, 2007). משום כך, יש חשיבות רבה להבנת המשאבים המסייעים לנשים הערביות בהתמודדות עם חסמים אלו ובהשתלבות מיטבית בעבודה (חדאד חאג'-יחיא ואחרים, 2021; Levi & Suchi, 2018).

החברה הערבית-בדווית

בשנת 2023 חיו בנגב 301,308 אזרחים ערבים-בדווים, שהם 14% מהאוכלוסייה הערבית בישראל (רשות האוכלוסין וההגירה, 2023) (ישנם גם בדווים החיים במחוזות אחרים, אך הם לא נכללו במחקר). החברה הערבית-בדווית מהווה תת-קבוצה ומיעוט ייחודי בתוך החברה הערבית הכללית בישראל, מבחינות היסטוריות, תרבותיות, דמוגרפיות וכלכליות. חברה זו מאופיינת כאוכלוסייה צעירה (יותר מ-50% מהבדווים בישראל הם מתחת לגיל 18) וברמות עוני גבוהות (חדאד חאג'-יחיא ואחרים, 2021; Center for Bedouin Studies and Development, 2010).

החברה הערבית-בדווית היא חברה קולקטיביסטית ומסורתית אף יותר מהחברה הערבית הכללית (Abu-Kaf & Shahar, 2017), אך בשנים האחרונות ניכרות בה מגמות של שינוי חברתי ותרבותי: יותר ויותר משפחות מתנתקות בהדרגה מקשרי המחויבות למשפחה המורחבת, והן פועלות על פי מניעים משפחתיים וחברתיים מצומצמים (Abu-Kaf et al., 2022). הדור הצעיר של הנשים הערביות-הבדוויות הוא דור משכיל יותר. כך לדוגמה, מספר הנשים הערביות-הבדוויות שנרשמו ללימודים במוסדות להשכלה גבוהה בשנת 2018 היה גבוה ב-50% מזה שהיה עשור קודם לכן (אבו-סעד, 2004; וייס ופוקס, 2018; Abu-Kaf & Braun-Lewensohn, 2015; Abu-Kaf, 2019). ההשכלה מאפשרת להן להיכנס לשוק העבודה הישראלי, להגדיל את הכנסותיהן ולהעלות את מעמדן החברתי (Braun-Lewensohn et al., 2019). ואכן, נמצא כי נשים ערביות-בדוויות בעלות תואר אקדמי מועסקות בשיעור גבוה יותר מנשים שלא רכשו השכלה גבוהה (וייס ופוקס, 2018).

למרות העלייה במספר הנשים הערביות והערביות-בדוויות שמשתלבות בשוק העבודה, לא נחקרו המשאבים המסייעים להן להשתלב בסביבות החדשות. המחקר הנוכחי מילא חסר זה ובחן את הגורמים שעשויים לסייע בתהליך ההשתלבות של נשים אלו בשוק העבודה.

נשים ערביות והשתלבותן בתעסוקה

מספר הנשים הערביות הרוכשות כיום השכלה גבוהה ומשתלבות בשוק העבודה נמצא בעלייה (שבע, 2023). כתוצאה מכך חל גם שינוי במעמדן ובמקום שהן ממלאות במשפחה המצומצמת ובמשפחה המורחבת בחיי היום-יום, אף שהן עדיין אחראיות לתפקידים מסורתיים בבית ובמרחב המשפחתי (Haj-Yahia et al., 2019).

בשנת 2019, מתוך אוכלוסייה כוללת של כתשעה מיליון אזרחים, חיו בישראל 708,000 נשים ערביות בגילי 15 ומעלה (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2020). רוב הנשים בגילי 25 ומעלה היו נשואות, עם שיא של 83.6% בגילי 35–39 (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2021א). שינוי נוסף הוא ירידה בשיעור הפיריון של נשים ערביות, העומד כיום על 2.82 לידות בממוצע לאישה, בהשוואה לשלוש לידות בקרב נשים יהודיות (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2022). למרות זאת, נשים ערביות עדיין מתחתנות בגיל צעיר יותר ומקימות משפחה מסורתית, כ-50% מהן הן אימהות לילדים

מתחת לגיל 17 (בהשוואה ל-35% מהנשים היהודיות), ורק כ-7% מהן עומדות בראש משפחות חד-הוריות.

השינויים החברתיים שהתחוללו בחברה הערבית השפיעו על מבנה המשפחה המסורתית ופתחו אפיקים חדשים להשכלה הגבוהה ולהשתלבות בתעסוקה (Abu-Kaf, 2019; Haj-Yahia et al., 2019). עם השנים, יציאת הנשים לשוק העבודה הפכה להיות למודל לדורות הבאים, תוך הדגשת ערכים של השכלה והתפתחות אישית (קסיר ואחרים, 2019). כמו כן, נמצא ששיעור התעסוקה בקרב צעירות שאימותיהן עבדו במשך שנים רבות, ללא קשר לסוג העבודה, גבוה בהשוואה לשיעורו בקרב צעירות שאימותיהן עבדו רק מספר מועט של שנים, וגבוה עוד יותר מזה של אלה שאימותיהן לא עבדו כלל. עוד נתון מעניין הוא כי נשים ערביות אקדמאיות נישאות מאוחר יותר ויולדות בגיל מבוגר יותר, כך שלאורך השנים הייתה ירידה משמעותית בשיעור הפריור בקרב קבוצה זו (קינג ואחרים, 2009).

על פי הדוח של אגודת הגליל (The Galilee Society, 2022), כ-51% מהנשים הערביות בגילי 18–35 משולבות בתעסוקה – 18.5% מהן עובדות במשרה חלקית, ו-26% עובדות במשרה מלאה. 12% מקבוצת הנשים בגילים אלו הן בעלות משלח יד אקדמי, 13% עובדות בתחום החינוך ו-6% עובדות במערכת שירותי הבריאות. 32% מהן עובדות כשכירות במגזר הציבורי ו-37.6% הן שכירות במגזר הערבי הפרטי. כ-14% מהנשים העובדות הן עצמאיות.

עם זאת, שיעור הנשים המשכילות ושיעור המועסקות בחברה הערבית עדיין נמוך יחסית לחברה היהודית (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2021). הסיבה לכך היא שהשתתפות הנשים הערביות בכוח העבודה היא עניין מורכב, משום שיש חסמים רבים הניצבים בפניהן בבואן להשתלב בתעסוקה. חסמים אלו קשורים במאפיינים החברתיים של החברה הערבית, אך גם במצבו של שוק העבודה הישראלי באופן כללי. דוח מבקר המדינה (2016) קבע כי למדיניות הממשלה תפקיד מרכזי בהסרת החסמים האובייקטיביים ובהשפעה על המרחב הציבורי בכל הנוגע לתחום התעסוקה וההשכלה. כל זה מוביל לכך שהחברה הערבית בכלל, והנשים במיוחד, מתמודדים באופן יום-יומי עם אתגרים בהשתלבות ובהתקדמות בשוק העבודה, גם כמועסקים וגם כמעסיקים. ולכן חשוב לבחון את מידת שביעת רצונן של הנשים מעבודה בתפקידים שבהם השתלבו, ואיזה משאבים יכולים לסייע להן ליהנות מרמות שביעות רצון גבוהות יותר.

האישה הערבייה-הבדווית והשתלבותה בתעסוקה

הנשים הבדוויות הן בעלות רקע תרבותי מסורתי יותר ונחשפות לערכים מודרניים פחות מאשר שאר הנשים הערביות בישראל (Abu-Kaf, 2019). מעמד הנשים הערביות-בדוויות עובר כל הזמן שינויים, והדור הצעיר שלהן הוא דור משכיל יותר. לדוגמה, מספר הנשים הערביות-בדוויות שנרשמו ללימודים במוסדות להשכלה גבוהה בשנת 2018 היה גבוה ב-50% מכפי שהיה עשור קודם לכן (וייס ופוקס, 2018; Abu-Kaf, 2019). הדבר תורם רבות גם לעלייה במספר הנשים המשתלבות בשוק העבודה, שכן נשים ערביות-בדוויות בעלות תואר אקדמי מועסקות בשיעור גבוה יותר מנשים שלא רכשו השכלה גבוהה (וייס ופוקס, 2018).

לפי מחקר משנת 2022, חוסר השוויון בשוק העבודה הישראלי מהווה ביטוי למעמדה החברתי השולי של החברה הערבית הבדוית בדרום (אלמו-קפיטל, 2022). קבוצת מיעוט זו מתמודדת עם אפליה ועם היעדר פתרונות ממשלתיים מותאמים למאפיינים התרבותיים-חברתיים הייחודיים לה (Abu-Kaf, 2019). לפיכך, הנשים הערביות-בדויות מתמודדות עם חסמים משמעותיים בדרכן לשוק העבודה, הכוללים היעדר פיתוח תשתיות חינוכיות ביישוביהן, מחסור באזורי תעסוקה מקומיים וריחוק גאוגרפי ממוקדי תעסוקה מרכזיים (Greve & Salaf, 2005). חסמים נוספים לשילובן של נשים בדויות הם רמות השכלה נמוכות, אי-החזקה ברישיון נהיגה והיעדר מסגרות טיפול לילדים בגיל הרך (תירוש ואחרים, 2023). חסמים אלו משפיעים על יכולת השתלבותן בשוק העבודה. לכן יש חשיבות בבחינת מידת שביעות רצון מהעבודה בתפקידים שבהם השתלבו וכן בזיהוי משאבים היכולים לסייע להן להגיע לרמות גבוהות יותר של שביעות רצון.

סקירת הספרות

המחקר מתבסס על שילוב בין שתי תאוריות – התאוריה הסלוטוגנית והמודל האקולוגי – ובין הידע הקיים בספרות על משאבי התמודדות ברמות אישית, קהילתית וארגונית. מסגרות תאורטיות אלה מסייעות להבין מהם האתגרים הניצבים בפני הנשים בעולם התעסוקה, ומהם משאבי ההתמודדות העומדים לרשותן במעגלים השונים. המודל האקולוגי הוא תאוריה מקיפה, המתחשבת בתחומים השונים בחייה של האישה הערבייה ובגורמים הקיימים בכל מעגל שייכות ואשר עשויים להקל על השתלבותה במקום העבודה ולתרום לשביעות רצונה בו. התאוריה הסלוטוגנית מתייחסת לזיהוי גורמים המקלים על שילוב של נשים אלו ומקדמים אותו ולדרך ניהולם.

לפי התאוריה הסלוטוגנית, לאנשים יש משאבי חוסן כלליים (GRRs), שיכולים לעזור להם להמשיג את העולם כמאורגן (קוהרנטי), מובן ומשמעותי (Antonovsky, 1979, 1993). משאבים אלו מייצגים את המוטיבציה ואת המשאבים הפנימיים והחיצוניים שבהם ניתן להשתמש כדי להתמודד עם גורמי לחץ, והם ממלאים תפקיד חשוב באופן שבו האדם תופס אתגרים לאורך החיים. ההנחה הבסיסית של התאוריה היא כי תנאי החיים הבסיסיים הם מקור ללחץ, וכי הם חלק טבעי ונורמלי מהחיים. משום כך צריך להבין מהם המקורות והמשאבים המאפשרים לחיות חיים בריאים למרות הלחץ (Kalagy et al., 2021).

לבחינת שני משאבים משמעותיים הנגזרים ממסגרת תאורטית זו – תחושת קוהרנטיות אישית (SOC) ותחושת קוהרנטיות קהילתית – ישנה חשיבות רבה מבחינת הנשים הערביות; זאת במיוחד כדי לבדוק כיצד משאבים אלו מסייעים להן להתמודד עם אתגרי הסביבה הארגונית והחברתית שאליה הן נכנסות.

המודל האקולוגי מציין כי תהליך החברות והפיתוח האישי משתנים תחת השפעה של מספר מעגלים שאליהם האדם משתייך. זהו מתווה תאורטי המתייחס למשאבים הנמצאים בסביבת האדם – משפחתו, קהילתו, סביבת העבודה שלו ועוד. התאוריה רואה בפרט שחקן פעיל בכל מעגל שבו הוא נמצא, אך בו-זמנית גם מושפע ממנו.

לכן הוא לומד להשתלב בכל אחד מהם על פי חוקיו, תנאיו ומגבלותיו. המעגלים השונים – המיקרו-סיסטם, המזו-סיסטם, האקסו-סיסטם והמקרו-סיסטם – מקיימים אינטראקציה זה עם זה, כאשר המאפיינים האישיים נמצאים בבסיס המודל ובמרכזו, וכל המעגלים – מסביבו (Bronfenbrenner, 1979). מעגלים אלו עשויים לסייע לאנשים להתמודד עם קונפליקטים במקום העבודה ולהשתלב בו, ועל כן המודל האקולוגי יכול לשמש כלי חשוב בבחינת אינטגרציה מיטבית של נשים ממיעוטים תרבותיים בשוק העבודה. באופן ספציפי, בחרנו לבחון משתנים משפחתיים, קהילתיים ותעסוקתיים כמשתני הסבר פוטנציאליים של שביעות רצון בעבודה בקרב נשים ערביות וערביות-בדוויות.

משתני המחקר

שביעות רצון מהעבודה

שביעות רצון מהעבודה היא תופעה רב-ממדית, המושפעת ממספר גורמים פנימיים וחיצוניים – מערכיו של הפרט, מעקרונות אישיים ומציפיות וכן מאופי התפקיד ומההזדמנויות בעבודה (Belias & Koustelios, 2014). שביעות רצון מעבודה מוגדרת כמצב רגשי חיובי הנובע מהערכת התפקיד או מחוויות של הפרט במקום עבודתו (Tessema et al., 2013). עובדים שחווים רמה גבוהה של שביעות רצון בעבודה הם פוריים יותר, מאושרים יותר ונעדרים פחות מהעבודה, נוטים פחות לעזוב את הארגון ומרוצים יותר מחייהם (Kwok et al., 2015). כמו כן הם סובלים פחות משחיקה בעבודה. שביעות הרצון משפיעה על התנהגות העובדים, על הביצועים בעבודה ועל חיי השגרה במקום העבודה (Belias & Koustelios, 2014).

משאבי התמודדות במעגלים השונים

מעגל משאבים אישיים – קוהרנטיות אישית

תחושת קוהרנטיות לפי אנטונובסקי (Antonovsky, 1933) היא אחד ממקורות החוסן של האדם. היא משפיעה על דרכי התמודדות שלו, על התנהגותו ועל היחסים בינו לבין מעגלי השייכות השונים. תחושת הקוהרנטיות מתייחסת לשאלות, כגון: האם אנו מבינים את הדברים שקורים לנו? האם אנו מאמינים שיש לנו המשאבים והכישורים הדרושים לניהול מצבים אלה? האם יש משמעות ומטרה לדברים? בכך היא מגדירה למעשה כיצד אנו תופסים אירועים מלחיצים שונים, וכיצד אנו מתמודדים עימם. התאוריה הסלוטוגנית טוענת שאדם עם תחושת קוהרנטיות חזקה לא ירגיש מאוים גם מאירועים קיצוניים (Braun-Lewensohn & Sagy, 2011). תחושת הקוהרנטיות משפיעה גם על האופן שבו הפרט מתמודד עם גורמי לחץ בעבודה ותופס את דרישות התפקיד. ממחקרים עולה כי מרכיבי תחושת הקוהרנטיות מסבירים כ-28% מהסיפוק שהאדם חש בעבודה (Derbis & Jasiński, 2018). כמו כן היא קשורה להסתגלות למקום העבודה ולשביעות הרצון מהעבודה, והיא גורם מגן מפני גורמי

לחץ הנובעים מסביבת העבודה ומקושי לאזן בין העבודה לחיים (Antonovsky, 1993; Gómez-Salgado et al., 2020). מחקרים קודמים, אשר בדקו את תחושת הקוהרנטיות בהקשרים מזרחיים-קולקטיביסטיים, המאפיינים גם את המיעוט הערבי במדינת ישראל, חשפו שני ממצאים חשובים: רמות נמוכות יחסית של תחושת קוהרנטיות בקרב המיעוט הערבי (Abu-Kaf et al., 2017) ושינויים לאורך זמן ברמות תחושת הקוהרנטיות (רמות גבוהות יותר). אי-לכך, תחושה זו הפכה למנבא טוב מאוד של תגובות לחץ (Abu-Kaf & Braun-Lewensohn, 2019). מחקרנו נועד לבחון כיצד קוהרנטיות אישית קשורה לשביעות רצון מעבודה של הנשים האקדמאיות מהחברה הערבית.

מעגל משאבים משפחתיים – שביעות הרצון מהמשפחה

שביעות רצון ממשפחה היא מדד לאופן שבו אנשים מסופקים ומאושרים מתפקידם במשפחה ומאיכות חייה של המשפחה (Amah, 2021; Hu et al., 2011). קונפליקטים בין משפחה ועבודה נוצרים כאשר אין איזון בין תפקידיו של הפרט בעבודה לבין תפקידיו מחוץ לעבודה (כלומר במשפחה) (Greenhaus & Beutell, 1985). אף שמחקרים רבים בחנו את ההשפעות של קונפליקטים בין משפחה לעבודה על שביעות רצון מהעבודה, מספר מחקרים התמקדו בזווית אחרת, דהיינו כיצד משאבים משפחתיים עוזרים ליחידים להגיע לביצועים טובים יותר בעבודה ולהגביר בכך את תחושת הסיפוק ממקום העבודה (Chan et al., 2016).

רפאלי (2021) זיהתה במחקרה שני משאבים שיכולים להיות מקור תמיכה לצעירות המבקשות להשתלב בעבודה. אחד מהם הוא ליווי ותמיכה אישיים. משתתפות המחקר ציינו כי ליווי ותמיכה משפחתיים יפחיתו את חששותיהן מן הכניסה לתעסוקה וישרו עליהן תחושה כי אינן לבד. משאב אחר שרפאלי זיהתה הוא חיזוק האמונה והביטחון בעצמי. הוריהן ומשפחותיהן של הנשים יכולים לסייע להן בחיזוק ביטחונן העצמי, כדי שלא יוותרו, ולגרום להן להאמין בעצמן ואף לשאוף ליעדים גבוהים בעבודה. במסגרת המשפחה יש לציין במיוחד את חשיבותה של התמיכה מבן הזוג. מקדונלד ואחרים (McDonald et al., 2007) מצאו כי בן הזוג עשוי לתפקד כיועץ ומדריך בתהליך המורכב והחשוב של הכניסה לעולם התעסוקה.

אחד מהאתגרים שניצבים בפני נשים בשוק העבודה הוא ההתמודדות עם אימהות והורות במקביל להתמודדות במקום העבודה (בוורס ופוקס, 2016). חוקרים בתחום התעסוקה סבורים כי הקושי העיקרי בשילוב השוויוני של נשים בשוק העבודה טמון בקושי לשלב בין צורכי העבודה וצורכי המשפחה. לכן נדרשת מדיניות המצמצמת את הקונפליקט בין שני הצדדים ומתאימה את שוק העבודה לחיי ההורות (מזרחי סימון, 2015). הנשים הערביות חוות קונפליקט עצום בין שני התפקידים האלו, משום שלפי החינוך המסורתי שקיבלו, עליהן להיות רעיות ואימהות טובות ולהציב את המשפחה ואת הבעל מעל לכול, לרבות מעל עצמן, רצונותיהן ושאיפותיהן (Braun-Lewensohn et al., 2019). חדאד חאג'-יחיא ואחרים (Hadad Haj-Yahya et al., 2018) אפיינו חמש דרכים שבהן נשים ערביות צעירות

מתמודדות עם הלחצים המופעלים עליהן מהמשפחה והסביבה הקרובה, ואחת מהן היא סירוב להיכנע לתכתיבי העולם הפטריארכלי. נשים אלו העידו במקרים אחדים כי הן בחרו לוותר על נישואין ומשפחה במטרה לקדם את הקריירה שלהן. במחקרה, אבו-כף הציגה ממצאים המצביעים על חשיבותם של יחסים משפחתיים חיוביים שבהם הנשים הבדויות חוו תמיכה מבני זוגן וממשפחתן, מה שאפשר להן להצליח בקידום התא המשפחתי ובהגשמת עצמן גם יחד (Abu-Kaf et al., 2022).

מחקרים מצאו כי ככל שהפרט נהנה מתמיכה רבה יותר מבני המשפחה, כך הוא מצליח להתמודד טוב יותר עם דרישות המשפחה ודרישות העבודה, ומתעוררים קונפליקטים מעטים יותר בין חיי המשפחה וחיי העבודה (Amah, 2021). המחקר הנוכחי השתמש במודל האקולוגי כדי לבחון כיצד המשאב המרכזי של איכות החיים המשפחתית, השייך למעגל המיקרו, קשור למשאבי הקהילה ולמשאבי העבודה, במטרה להבין את יכולתו הפוטנציאלית לשפר את שביעות הרצון מהעבודה של הנשים האקדמאיות מהחברה הערבית.

מעגל משאבים קהילתיים – קוהרנטיות קהילתית

תחושת הקוהרנטיות הקהילתית (SOCC) כוללת את תפיסת הקהילה ביחס לשלושת המרכיבים של מושג תחושת הקוהרנטיות של אנטונובסקי (Antonovsky, 1993): מובנות (comprehensibility), שהיא מידת היכולת להבין את מה שעתיד להתרחש או לצפות לו, יכולת ניהול, כלומר משאבים שיכולים לסייע לאנשים בעיתות משבר, ומשמעויות, המתייחסת למשאבים המאפשרים לאנשים להביע ולממש את עצמם ולהרגיש סיפוק (Abu-Kaf et al., 2021; Elfassi et al., 2016). תחושת הקוהרנטיות הקהילתית יכולה להיחשב כמגן פוטנציאלי וגורם חוסן מפני מתח בכל התרבויות (Antonovsky, 1993). לפי ברונפנברנר (Bronfenbrenner, 1979) היא מסמלת את המזו-סיסטם. נמצא שאנשים שחיים בקהילות כפריות וקהילתיות, המספקות לפרט תחושת קוהרנטיות קהילתית גבוהה, מצליחים להתמודד טוב יותר עם גורמי לחץ (Braun-Lewensohn & Sagy, 2011). בהקשר של החברה הערבית, נמצא שלתחושת הקוהרנטיות הקהילתית בקרב החברה הערבית ישנו תפקיד חשוב במצבי משבר (Kalagy et al., 2021). עוד נמצא שתחושת קוהרנטיות קהילתית יכולה לתרום לשביעות רצון רבה יותר בעבודה וקשורה גם לרווחה סובייקטיבית טובה יותר (Braun-Lewensohn, 2015; Braun-Lewensohn & Bar, 2017). בהסתמך על המודל האקולוגי והתאוריה הסלוטוגנית, המחקר הנוכחי בחן את תפקידה של תחושת הקוהרנטיות הקהילתית בהתייחסות לגורמים נוספים בסביבת העבודה (תפיסות שונות) אשר יכולים להסביר את שביעות הרצון של הנשים האקדמיות הערביות מעבודתן.

מעגל משאבים ארגוניים

תפיסת ניהול מכליל. ניהול מכליל מושג על ידי יצירת סביבה נוחה לעבודה, סיוע לעובדים והבעת תמיכה בהם ובדעותיהם (Nishii, 2013). מעסיקים מיישמים שגרה של הכללה באמצעות נקיטת צעדים, החלטות ושיטות עבודה מכלילה, כגון הקצאת זמן

בתחילת יום העבודה להתבטאות חברי הקבוצה בנוגע לדברים שהם מעריכים בעבודה (Randel et al., 2018). מודעות, הקשבה, דיונים ורעיונות חדשים, הזדמנויות חדשות ופעולה הוגנת כלפי העובדים וצורכיהם הם מרכיבים חשובים נוספים של מנהיגות מכילה, וסביר שהעובדים יפתחו תחושת ביטחון להביע את עצמם בסביבת העבודה (Carmeli et al., 2010; Nembhard & Edmondson, 2006).

ממחקרים גם עולה שעובדים שתופסים את מקומות העבודה שלהם כדינמיים ויזמיים יותר, בעלי יחסים טובים ומעוטי קונפליקטים, מגלים תחושת סיפוק גדולה יותר מתפקידיהם (Ordu, 2016). כמו כן, נמצא שהמנהיג המכיל תורם לשביעות רצון העובדים ולרווחתם בעבודה (Choi et al., 2017). המחקר הנוכחי בדק כיצד העובדות האקדמאיות מהחברה הערבית תפסו את הניהול של מרחב העבודה שלהן מבחינה סובייקטיבית, וכיצד תפיסותיהן לניהול המכליל תרמו לרמת שביעות רצוןן מהעבודה.

הכנסה. אחד המשאבים החשובים שנמצא כתורם משמעותי וחיוני לשביעות רצון בעבודה הוא הכנסה גבוהה (Abu-Kaf et al., 2023; Dolan et al., 2008). מחקרים קודמים מדגישים את החשיבות של רמת ההכנסה כגורם משפיע על שביעות רצון בעבודה, אך מצביעים על כך שההכנסה היא רק אחד ממספר גורמים משמעותיים. לצד השכר, ישנה חשיבות גם לאקלים הארגוני ולניהול מכליל. נוכח המצב הכלכלי המאתגר בחברה הערבית בכלל ובחברה הערבית הבדווית בפרט (חדאד חאג'–יחיא ואחרים, 2021; משרד העבודה, 2023; Abu-Kaf et al., 2023), ישנה חשיבות רבה למשאב ההכנסה עבור נשים אקדמאיות אלו.

במחקר הנוכחי ביקשנו לבחון נשים אקדמאיות מקבוצות מיעוט ייחודיות – ערביות וערביות-בדוויות – ואת האופן שבו המשתנים האישיים, המשפחתיים, הקהילתיים והארגוניים ממעגלים אקולוגיים שונים תורמים לשביעות רצוןן בעבודה. זיהוי המשאבים האלו יכול לסייע גם לנשים המועסקות וגם למעסיקים בשילוב יעיל ומיטבי שלהן בעבודה. לשם כך בחנו את הרמות של המשאבים העומדים לרשותן של נשים אקדמאיות שעוסקות במגוון תחומים, תוך השוואה בין נשים אקדמאיות ערביות לנשים אקדמאיות ערביות-בדוויות.

השערות המחקר

- א. קיימים הבדלים ברמות תחושת קוהרנטיות אישית, שביעות רצון מהמשפחה, תחושת קוהרנטיות קהילתית וניהול מכליל בין נשים ערביות אקדמאיות מהחברה הכללית ובין נשים אקדמאיות ערביות-בדוויות. רמות המשאבים של נשים אקדמאיות ערביות גבוהות יותר מאלה של נשים אקדמאיות ערביות-בדוויות.
- ב. קיימים קשרים חיוביים בין המשאבים השונים לבין רמת שביעות הרצון מהעבודה, הן בקרב נשים אקדמאיות ערביות והן בקרב נשים אקדמאיות ערביות-בדוויות:
 1. קיים קשר חיובי בין קוהרנטיות אישית לבין רמת שביעות רצון מעבודה.
 2. קיים קשר חיובי בין רמת שביעות רצון ממשפחה לבין רמת שביעות רצון מעבודה.
 3. קיים קשר חיובי בין תחושת קוהרנטיות קהילתית לבין רמת שביעות רצון מעבודה.

4. קיים קשר חיובי בין רמת ניהול מכליל לבין רמת שביעת רצון מעבודה.
- ג. קיימת תרומה מובהקת למשתנה הדמוגרפי רמת ההכנסה ולרמות המשאבים תחושת קוהרנטיות אישית, שביעות רצון מהמשפחה, תחושת קוהרנטיות קהילתית וניהול מכליל.

שיטה

משתתפי המחקר

במחקר השתתפו 254 נשים אקדמאיות מכל החברה הערבית המועסקות בשוק העבודה הישראלי בארגונים ומשרות שונים וממלאות מגוון של תפקידים בדרגות ניהול שונות. מבין הנשים שהשתתפו, 105 היו מהחברה הערבית-בדווית בדרום ו-149 נשים מהחברה הערבית הכללית (חשוב לציין שגם באזור הצפון יש נשים בדוויות, אך הן לא נכללו בקבוצת המחקר). טווח הגילים שלהן היה 19–55. ממוצע הגיל של הנשים האקדמאיות הערביות (המשתתפות) היה 26.6 שנה (סטיית תקן – 6.1). ממוצע הגיל של הנשים הערביות-בדוויות (המשתתפות) היה 30.38 שנה (סטיית תקן – 7.84). ממוצע שנות הוותק של הנשים הערביות היה 2.5 שנים (סטיית תקן – 3.06) וממוצע שנות הוותק של הנשים הערביות-בדוויות היה 4 שנים (סטיית תקן – 6.12) (לוח 1). לאחר ניתוח נתוני הרקע האקדמי (השכלה) של המשתתפות במחקר, נמצא כי 83% מהאקדמאיות מהחברה הערבית הכללית היו בעלות תואר ראשון, 79% מהאקדמאיות הערביות הבדוויות היו גם הן בעלות תואר ראשון. 23% מהנשים האקדמאיות מהחברה הערבית-בדוויות הגיעו מתחום הרפואה והפרה-רפואה, בהשוואה ל-44% מהחברה הערבית הכללית. בנוסף, 27% מהמשתתפות מהחברה הערבית-בדוויות עסקו בתחום החינוך, לעומת 25% מהחברה הערבית הכללית. תחום נוסף שבלט היה כלכלה וניהול, שבו עסקו 24% מהנשים האקדמאיות מהחברה הערבית-בדווית, בהשוואה ל-13% מהחברה הערבית הכללית.

לוח 1: תיאור המשתתפים הדמוגרפיים של המדגם

משתתפים	נשים ערביות		נשים ערביות-בדוויות		Chi-Square
	M/n	שיעור מכלל הנשים SD/(%)	M/n	שיעור מכלל הנשים SD/(%)	χ^2/T
גיל	26.60	6.10	30.38	7.84	-4.15***
מצב משפחתי					27.14***
רווקה	101	67.80	38	36.20	
נשואה ללא ילדים	11	7.40	11	10.50	
נשואה עם ילדים	33	22.10	52	49.50	
אלמנה	1	0.70	0	0	
גרשה	3	2	4	3.80	

משתנים	נשים ערביות		נשים ערביות-בדויות		Chi-Square
	M/n	שיעור מכלל הנשים (%)	M/n	שיעור מכלל הנשים (%)	χ^2/T
רמת דתיות					26.72***
לא דתייה	23	15.40	1	1	
דתייה ברמה מועטה	52	34.90	24	22.90	
דתייה במידה רבה	62	41.60	74	70.50	
דתייה במידה רבה מאוד	12	8.10	6	5.70	
השכלה					5.74
תואר ראשון	112	75.20	75	71.40	
תואר שני	26	17.40	22	21	
תואר שלישי	3	2	1	1	
תעודת הוראה	3	2	0	0	
הנדסה	1	0.70	3	2.90	
חשבונאות	1	0.70	2	1.90	
אחר	3	2	2	1.90	
רמת ההכנסה					3.26
הרבה מתחת לממוצע	67	45	38	41.30	
פחות מהממוצע	38	25.40	29	26.40	
דומה לממוצע	11	7.40	12	9.10	
מעל הממוצע	25	16.80	22	18.50	
הרבה מעל הממוצע	8	5.40	4	4.70	
האם מקום העבודה תואם לתחום ההשכלה?					0.80
כן	89	59.70	68	64.80	
באופן חלקי	30	20.20	17	16.20	
לא	30	20.10	20	19	
אופי מקום העבודה					1.88
כולם ערבים	27	18.10	14	13.30	
הרוב מהחברה הערבית	20	13.40	14	13.30	
חלק ערבי וחלק יהודי	69	46.30	49	46.70	
הרוב אינו ערבי	25	16.80	19	18.10	
אני העובדת הערבייה/ הערבייה-בדויות היחידה	8	5.40	9	8.60	
ותק בעבודה					-3.90***
	2.50	3.06	4.72	6.12	

*** $p < .001$

כלים

כל משתתפת השיבה על שישה שאלונים: שאלון דמוגרפי, שאלון תחושת קוהרנטיות אישית, שאלון שביעות רצון מהמשפחה, שאלון תחושת קוהרנטיות קהילתית, שאלון ניהול מכליל ושאלון שביעות רצון מהעבודה.

א. **שאלון דמוגרפי** – השאלון כלל שאלות על גיל, מצב משפחתי, השכלה, רמת הכנסה, רמת דתיות, התאמה בין העבודה ותחום ההשכלה, אופי מקום העבודה וותק בעבודה.

ב. **שאלון תחושת קוהרנטיות אישית (Sense of Self Coherence)** (Antonovsky, 1993) – סדרה של 13 פריטים המתייחסים לשלושת המרכיבים של תחושת הקוהרנטיות: מובנת, ניהולית ומשמעותית. התשובות הן בסולם בן שבע דרגות (1 – לעיתים קרובות; 7 – לעיתים רחוקות או אף פעם לא) – ככל שהציון גבוה יותר, הוא מבטא תחושת קוהרנטיות אישית חזקה יותר. דוגמה לפריטים בשאלון: "האם יש לך הרגשה שלא אכפת לך מה הולך סביבך?" "האם קרה לך שאנשים שבטחת בהם אכזבו אותך?" הכלי נמצא תקף ומהימן; במחקר קודם נמדדה מהימנות הכלי, והתקבלה תוצאה של אלפא קרונבך הנעה בין 0.70 ל-0.91 (Abu-Kaf et al., 2023; Braun-Lewensohn, 2019). במחקר הנוכחי מהימנות העקיבות הפנימית הכוללת עבור הסולם הייתה טובה (אלפא קרונבך עבור הנשים הערביות=0.78. ועבור הנשים הערביות-בדויות=0.76). ציון תחושת הקוהרנטיות האישית חושב כממוצע הדירוגים של 13 הפריטים.

ג. **שאלון שביעות רצון מהמשפחה (The Family Quality of Life Scale)** (Hu et al., 2011) – השאלון מתמקד בשביעות הרצון של חברי המשפחה מהיבטים שונים בחייה של המשפחה. השאלון כולל 25 פריטים, והתשובות להם נעות בסולם בן חמש דרגות (1 – כלל לא מרוצה; 5 – מרוצה מאוד). ככל שהציון גבוה יותר כך הוא מבטא שביעות רצון גבוהה יותר מאיכות חיי המשפחה. הסולם כולל פריטים, כגון: "עד כמה את מרוצה ממידת הפתיחות שבה בני משפחתך מדברים זה עם זה?" ו"כמה את מרוצה מהזמן שמשפחתך מבלה ביחד?" הכלי נמצא תקף ומהימן; במחקרים קודמים נבדקה מהימנותו, ונמצאו מקדמי אלפא קרונבך בטווח של 0.88 עד 0.94 (Abu-Kaf et al., 2023; Kalagy et al., 2022). מהימנות העקיבות הפנימית הכוללת עבור הסולם הייתה טובה (אלפא קרונבך עבור הנשים הערביות=0.96. ועבור הנשים הערביות-בדויות=0.95). ציון תחושת שביעת הרצון ממשפחה חושב כממוצע הדירוגים של 25 הפריטים.

ד. **שאלון תחושת קוהרנטיות קהילתית (Sense of Community Coherence)** (Davidson & Cotter, 1986) – שאלון המבוסס על שאלון קוהרנטיות קהילתית (Braun-Lewensohn & Sagy, 2011). הנשים התבקשו להתייחס לקהילה שאלה הן משתייכות. תחושת הקוהרנטיות הקהילתית נמדדה באמצעות 15 פריטים שהתשובות להם הן בסולם בן שבע דרגות (1 – לעיתים רחוקות או במידה מועטה; 7 – לעיתים קרובות או במידה רבה). ככל שהציון גבוה יותר תחושת הקוהרנטיות הקהילתית חזקה יותר. פריטים לדוגמה: "לחיות בקהילה שלך נותן לחיך משמעות שאין להרבה

אנשים בקהילות אחרות"; "עד כמה את מרגישה מסוגלת להשפיע על מה שקורה בקהילה שלך?" הכלי נמצא תקף ומהימן; במחקרים קודמים נבדקה מהימנותו, ונמצאו מקדמי אלפא קרונבך בטווח של 76. עד 88. (Abu-Kaf et al., 2023). במחקר הנוכחי מהימנות העקיבות הפנימית הכוללת עבור הסולם הייתה טובה (אלפא קרונבך עבור הנשים הערביות=80. ועבור הנשים הערביות-בדויות=82.). ציון תחושת קוהרנטיות קהילתית חושב כממוצע הדירוגים של 15 הפריטים.

ה. **שאלון ניהול מכליל (Inclusive Leadership Scale)** (Hollander, 2007) – השאלון נועד להעריך את יחסי המנהל והמנוהל במסגרת הארגונית. העובד מתבקש לתת ציון בכל אחד מהפריטים על המידה שבה הוא חווה התנהגויות מסוימות מצד המנהל. השאלון כולל 16 פריטים. כל פריט מדורג בסולם בן חמש דרגות (1 – אף פעם; 5 – תמיד). ככל שהציון גבוה יותר, יחסי המנהל והמנוהל מכילים יותר. הסולם כולל פריטים, כגון: "המנהל שלי נותן לי הכרה על תרומתי לעבודה" ו"המנהל שלי מבקש ממני רעיונות בתחום שלי". הכלי נמצא תקף ומהימן; במחקרים קודמים נבדקה מהימנותו, ונמצאו מקדמי אלפא קרונבך בטווח של 76. עד 89. (Abu-Kaf et al., 2023; Kalagy et al., 2022). במחקר הנוכחי מהימנות העקיבות הפנימית הכוללת עבור הסולם הייתה טובה (אלפא קרונבך עבור הנשים הערביות=92. ועבור הנשים הערביות-בדויות=90.). ציון המשתנה ניהול מכליל חושב כממוצע הדירוגים של 16 הפריטים.

ו. **שאלון שביעות רצון מעבודה (Employee Satisfaction Inventory)** (Koustelios & Bagiatas, 1997) – שאלון בן 24 פריטים הבוחן מספר היבטים של שביעות רצון מתנאי עבודה. הפריטים מדורגים על סולם בן ארבע דרגות (1 – מסכים בהחלט; 4 – לא מסכים כלל). ככל שהציון גבוה יותר, כך שביעות הרצון ממקום העבודה גבוהה יותר. הסולם כולל פריטים, כגון: "העבודה שלי שגרתית ומשעממת מאוד"; "האם הרגשת שאת לא מסוגלת לקבל החלטות בעניינייך?" הכלי נמצא תקף ומהימן; במחקרים קודמים נבדקה מהימנותו, ונמצאו מקדמי אלפא קרונבך בטווח של 73. עד 86. (Abu-Kaf et al., 2023; Kalagy et al., 2022). במחקר הנוכחי מהימנות העקיבות הפנימית הכוללת עבור הסולם הייתה טובה (אלפא של קרונבך עבור הנשים הערביות=91. ועבור הנשים הערביות-בדויות=90.). ציון שביעת רצון מעבודה חושב כממוצע הדירוגים של 24 הפריטים.

הליך המחקר

גיוס המשתתפות ואיסוף השאלונים החל לאחר קבלת אישור של ועדת האתיקה של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב. במחקר זה השתמשנו במדגמי נוחות. שלב איסוף הנתונים במחקר בוצע באמצעות שאלונים בגרסת גוגל פורמס למילוי עצמי, אשר פורסמו והופצו באינטרנט דרך הרשתות החברתיות (Facebook ודומיו). בטרם החלו הנבדקות לענות על השאלון הן קיבלו הסבר קצר על מטרת המחקר ומהלכו, בתוספת פירוט קצר על השאלונים ואופן המענה עליהם. הובהר למשתתפות כי השאלון הוא אנונימי ומשמש למטרות מחקר בלבד, וכי התשובות אינן גלויות לאף אחד מלבדנו.

ניתוח הממצאים

תשובות המשתתפות והמאפיינים הדמוגרפיים של המדגם קודדו ונותחו בתוכנת SPSS גרסה 26 של חברת IBM. נערכו מבחני חי-בריבוע לאי-תלות, על מנת לבדוק את ההבדלים בין שני המדגמים בנוגע למשתנים הדמוגרפיים (לדוגמה מצב משפחתי, השכלה והכנסה). לאחר מכן נערך t -test למדגמים בלתי תלויים, על מנת לבחון את ההבדלים בין שתי קבוצות הנשים בנוגע למשאבים השונים ורמת שביעות רצון מהעבודה. כדי לבחון את הקשרים בין המשאבים השונים ומדדי ההשתלבות, חושבו מקדמי קשר של פירסון. לבחינת התרומה של משתנים דמוגרפיים והמשאבים השונים בניבוי רמת שביעות רצון מהעבודה, השתמשנו ברגרסיה היררכית מרובת משתנים.

ממצאים

הבדלים בין נשים אקדמאיות מהחברה הערבית לבין נשים אקדמאיות מהחברה הערבית-בדווית במשתנים דמוגרפיים

כדי לבחון אם יש הבדלים בין נשים אקדמאיות ערביות לנשים אקדמאיות ערביות-בדוויות במשתנים הדמוגרפיים, השתמשנו במבחני t -test למדגמים בלתי תלויים ובמבחני חי בריבוע. מניתוח זה עולה כי היו הבדלים מובהקים בין שתי הקבוצות במשתנה הגיל ($t=4.15, p<.001$), הוותק, המצב המשפחתי ורמת דתיות. כלומר, הנשים האקדמאיות הערביות שהשתתפו במחקר היו צעירות יותר מאשר הנשים האקדמאיות הערביות-הבדוויות ובעלות ותק מועט מזה שלהן. כמו כן, רובן של הנשים הערביות האקדמאיות היו רווקות (67.8%), לעומת רק כמחצית מהנשים הערביות-בדוויות.

בנוגע לרמת דתיות – כמחצית מהנשים הערביות האקדמאיות דיווחו שהן לא דתיות או דתיות במידה מועטה (מקיימות חלק קטן מהמצוות הדתיות), לעומת זאת, מרביתן של הנשים הערביות-הבדוויות דיווחו שהן דתיות במידה רבה או במידה רבה מאוד.

לעומת ההבדלים לעיל, נמצא דמיון בשאר המשתנים הדמוגרפיים בין שתי הקבוצות. רובן המכריע של המשתתפות הערביות והערביות-בדוויות היו בעלות הכנסה משפחתית פחותה מהממוצע (15,000 ש"ח) או פחותה בהרבה מהממוצע. כמו כן, רובן המכריע של הנשים משתי הקבוצות היו בעלות תואר. מיעוטן של הנשים משתי הקבוצות הועסק בתחום שאינו תואם את תחום לימודיהן. בנוסף לכך, כמחצית הנשים הערביות והערביות-בדוויות עבדו במקומות עבודה מעורבים. תיאור מלא של המאפיינים הדמוגרפיים של שתי קבוצות המחקר מופיע בלוח 1.

הבדלים בין נשים אקדמאיות מהחברה הערבית לבין נשים אקדמאיות מהחברה הערבית-בדויות במשתני המחקר השונים

שאלת המחקר הראשונה בחנה הבדלים במשתני המחקר השונים בין נשים אקדמאיות מהחברה הערבית הכללית לנשים אקדמאיות מהחברה הערבית-בדויות. המשתנים שנבדקו: תחושת קוהרנטיות אישית, שביעות רצון מהמשפחה, תחושת קוהרנטיות קהילתית, ניהול מכליל ושיעור רצון מהעבודה. תוצאות מבחן t לבחינת ההבדל בין שתי הקבוצות מוצגות בלוח 2 להלן. מבין המשאבים השונים נמצא הבדל מובהק ($p < .001$) בקוהרנטיות הקהילתית, שהיא גבוהה יותר בקרב קבוצת הנשים הערביות-בדויות, ובשיעור הרצון מהמשפחה, שהיא גבוהה יותר בקרב קבוצת הנשים הערביות.

לוח 2: תוצאות מבחן t לבחינת הבדלים במשתני המחקר בין נשים אקדמאיות מהחברה הערבית לבין נשים אקדמאיות מהחברה הערבית-בדויות

t -value	נשים ערביות-בדויות ($n=105$)		נשים ערביות ($n=149$)		משתנה (טווח)
	SD	M	SD	M	
-1.01	0.82	4.70	0.90	4.60	קוהרנטיות אישית (7-1)
-3.80***	0.88	4.02	0.80	3.61	קוהרנטיות קהילתית (7-1)
2.50*	0.83	3.60	0.75	3.84	שביעות רצון ממשפחה (5-1)
-0.90	0.80	3.93	0.80	3.84	ניהול מכליל (5-1)
-1.15	0.51	3.53	0.55	3.50	שביעות רצון מהעבודה (4-1)

* $p < .05$; *** $p < .001$

הקשרים בין המשאבים לבין שביעות הרצון מהעבודה בקרב נשים אקדמאיות ערביות ונשים אקדמאיות ערביות-בדויות

שאלת המחקר השנייה התייחסה לקשרים שבין המשתנים לבין תחושת שביעות רצון מהעבודה בקרב כל קבוצה לחוד. היו צפויים קשרים חיוביים בין תחושת קוהרנטיות אישית, שביעות רצון מהמשפחה, תחושת קוהרנטיות קהילתית וניהול מכליל לבין רמת שביעות הרצון מהעבודה הן בקרב אקדמאיות ערביות והן בקרב אקדמאיות ערביות-בדויות. מחישוב מקדמי הקשר של פירסון עולה כי השערה זו אושרה באופן מלא (לוחות 3 ו-4) – בקרב שתי הקבוצות של הנשים האקדמאיות נמצאו קשרים חיוביים בין רמת קוהרנטיות אישית, שביעות רצון ממשפחה, קוהרנטיות קהילתית וניהול מכליל ובין רמת שביעות רצון מהעבודה. כלומר, ככל שרמות המשאבים השונים שהנשים האקדמאיות דיווחו עליהן היו גבוהות יותר, כך רמות שביעות הרצון מהעבודה שעליהן דיווחו היו גבוהות יותר. קשר חזק במיוחד נמצא בין תחושת קוהרנטיות אישית לבין שביעות רצון מהעבודה בקרב שני המדגמים.

לוח 3: תוצאות מבחן פירסון לבחינת הקשר בין קוהרנטיות אישית, שביעות רצון ממשפחה, קוהרנטיות קהילתית וניהול מכליל לתחושת שביעות רצון מעבודה בקרב נשים אקדמיות ערביות-בדויות (n=105)

משתנים	1	2	3	4	5
1. קוהרנטיות אישית	—				
2. שביעות רצון ממשפחה	.40***	—			
3. קוהרנטיות קהילתית	.41***	.60***	—		
4. ניהול מכליל	.40***	.18	.30**	—	
5. שביעות רצון מעבודה	.52***	.24*	.40***	.81***	—

*p<.05; **p<.01; ***p<.001

לוח 4: תוצאות מבחן פירסון לבחינת הקשר בין קוהרנטיות אישית, שביעות רצון ממשפחה, קוהרנטיות קהילתית וניהול מכליל לתחושת שביעות רצון מעבודה בקרב נשים אקדמיות ערביות (n=149)

משתנים	1	2	3	4	5
1. קוהרנטיות אישית	—				
2. שביעות רצון ממשפחה	.26**	—			
3. קוהרנטיות קהילתית	.43***	.39***	—		
4. ניהול מכליל	.46***	.20*	.20*	—	
5. שביעות רצון מעבודה	.51***	.30***	.30**	.82***	—

*p<.05; **p<.01; ***p<.001

ניבוי רמות של שביעות הרצון מהעבודה על ידי משתנים דמוגרפיים, קוהרנטיות אישית, קוהרנטיות קהילתית, שביעות רצון ממשפחה וניהול מכליל

שאלת המחקר השלישית נגעה לתרומה הייחודית של משתנים דמוגרפיים ושל המשאבים במעגלים האישי, המשפחתי, הקהילתי והארגוני לניבוי תחושת שביעות רצון מעבודה של נשים מהחברה הערבית. ברגרסיה היררכית מרובת משתנים לניבוי שביעות רצון מהעבודה נכללו בצעד ראשון המאפיינים הדמוגרפיים הבאים: קבוצה, שעבר קידוד דמה (נשים ערביות אקדמאיות לא מהדרום=1), רמת דתיות, גיל ורמת ההכנסה. בצעד השני הוכנס גם המעגל האישי, אשר כלל את הקוהרנטיות האישית. בצעד השלישי הוספו משתני המעגל המשפחתי (ושביעות רצון ממשפחה) והמעגל של התמיכה הקהילתית (קוהרנטיות קהילתית). בצעד הרביעי והאחרון הוכנסו משתני המעגל הארגוני (ניהול מכליל). תוצאות מבחן הרגרסיה לניבוי שביעות רצון מעבודה מוצגות בלוח 5.

מודל הרגרסיה מסביר 75% מהשונות של משתנה שביעות הרצון מהעבודה. המשתנים הדמוגרפיים מסבירים 13% מהשונות במשתנה זה. בצעד זה, למשתנה הדמוגרפי רמת הכנסה יש תרומה חיובית מובהקת לתחושת שביעות רצון מעבודה

($\beta=.34, p<.001$), כלומר הנשים שדיווחו על רמת הכנסה גבוהה נטו לדווח על רמה גבוהה של שביעות רצון מעבודה. הצעד השני מסביר 20% מהשונות המוסברת של המשתנה שביעות רצון מעבודה. למשאב קוהרנטיות אישית יש תרומה חיובית מובהקת לניבוי המשתנה תחושת שביעות רצון מהעבודה ($\beta=.32, p<.001$), כלומר ככל שרמת הקוהרנטיות האישית גבוהה יותר, כך גם תחושת שביעות הרצון מהעבודה גבוהה יותר. חשוב לציין כי אף שרמת הכנסה ורמת תחושת קוהרנטיות אישית נמצאו כגורמים מנבאים מובהקים של שביעות רצון מהעבודה בצעד זה, הכנסת המשאב ניהול מכליל הובילה לרמת ניבוי נמוכה יותר של משתנים אלו.

הצעד השלישי מסביר 2% מהשונות המוסברת. נמצא כי למשאבים של המעגל המשפחתי והמעגל הקהילתי אין תרומה מובהקת לניבוי תחושת שביעות רצון מהעבודה. הצעד הרביעי מוסיף 39% להסבר השונות של משתנה תחושת שביעות רצון מהעבודה. נמצא כי למשאב ניהול מכליל יש תרומה חיובית מובהקת לניבוי שביעות הרצון מהעבודה ($\beta=.49, p<.001$), כלומר תחושת שביעות הרצון מהעבודה עולה ככל שמנהל העבודה נתפס כמשתמש בתכיפות רבה יותר בפרקטיקות של ניהול מכליל. חשוב לציין כי המשתנה ניהול מכליל היה בעל התרומה הגבוהה ביותר לניבוי שביעות רצון מהעבודה בקרב הנשים.

הצעד החמישי והאחרון מסביר 1% מהשונות המוסברת של תחושת שביעות רצון מהעבודה. נמצא כי לכלל האינטראקציות של המשאבים עם קבוצה (נשים ערביות לעומת נשים ערביות-בדוויות) אין תרומה מובהקת לניבוי תחושת שביעות רצון מהעבודה.

לסיכום, נמצאו הבדלים בין הנשים מהחברה הערבית הכללית לבין נשים מהחברה הערבית-בדווית בדרום בחלק מהמשאבים שנכללו במחקר זה. על פי ממצאי המחקר, נשים אקדמאיות מהחברה הערבית דיווחו על רמות גבוהות של שביעות רצון מהמשפחה, ולעומת זאת נשים מהחברה הערבית-בדווית דיווחו על רמות גבוהות של תחושת קוהרנטיות קהילתית. אצל שתי הקבוצות נמצאו קשרים מובהקים חיוביים בין תחושת קוהרנטיות אישית, רמת שביעות רצון ממשפחה, תחושת קוהרנטיות קהילתית וניהול מכליל לבין רמת שביעות רצון מהעבודה. המשתנים שנמצאו בעלי תרומה רבה לניבוי שביעות רצון מהעבודה היו רמת ההכנסה, קוהרנטיות אישית וניהול מכליל.

לוח 5: תוצאות מבחן רגרסיה היררכית מרובת משתנים לניבוי רמות שביעות רצון מהעבודה של הנשים המועסקות

תחושת שביעות רצון מעבודה					
R^2	B	β	SE	t	
.13					צעד ראשון
	.060	.05	.070	0.87	קבוצה
	.010	.01	.050	.200	רמת דתיות
	-0	-.03	.010	-0.05	גיל
.140		.34***	.030	5.04***	רמת הכנסה

תחושת שביעות רצון מעבודה					
<i>R</i> ²	<i>B</i>	β	<i>SE</i>	<i>t</i>	
.20					צעד שני
	.060	.05	.060	.910	קבוצה
	-0.02	-.03	.040	-0.48	רמת דתיות
	-0.01	-.07	.010	-1.15	גיל
	.110	.23***	.030	4.13***	רמת הכנסה
	.300	.32***	.030	8.60***	קוהרנטיות אישית
.02					צעד שלישי
	.060	.05	.070	.870	קבוצה
	-0.03	-.04	.040	-0.62	רמת דתיות
	-0.01	-.07	.010	-1.04	גיל
	.110	.27***	.030	4.45***	רמת הכנסה
	.050	.39***	.040	6.50***	קוהרנטיות אישית
	.060	.09	.040	1.29	קוהרנטיות קהילתית
	.070	.11	.040	1.80	שביעות רצון ממשפחה
.39					צעד רביעי
	0	0	.040	0.02	קבוצה
	-0.01	-.01	.030	-0.24	רמת דתיות
	0.01	.09	0	2.20	גיל
	.070	.15**	.020	4.04**	רמת הכנסה
	.080	.13**	.030	3.21**	קוהרנטיות אישית
	.020	.03	.030	0.40	קוהרנטיות קהילתית
	.060	.09	.030	2.30	שביעות רצון ממשפחה
	.490	.73***	.030	14.87***	ניהול מכליל
.01					צעד חמישי
	.750	.08	.040	.060	קבוצה X קוהרנטיות אישית
	.920	.09	0.08	.080	קבוצה X קוהרנטיות קהילתית
	-1.08	.08	-0.06	-0.09	קבוצה X שביעות רצון ממשפחה
	1.0	.10	.060	-0.10	קבוצה X ניהול מכליל

p*<.05; *p*<.01; ****p*<.001

דיון

מחקר זה בחן את המשאבים במעגלים האישיים, המשפחתיים, הקהילתיים והארגוניים שעשויים לתרום להשתלבות מיטבית של נשים בשוק העבודה הישראלי, תוך שימת דגש על שתי קבוצות – נשים אקדמאיות ערביות ונשים אקדמאיות ערביות-בדויות – ובחינת ההבדלים ביניהן. בפרק זה יידונו ממצאי המחקר, בהתאם לשאלות המחקר שהוצגו לעיל.

השערת המחקר הראשונה הייתה שקיימים הבדלים בין שתי הקבוצות מבחינת משאבי ההתמודדות שלהן. נמצא כי יש הבדלים מובהקים בין שתי הקבוצות בנוגע למשתנים תחושת קוהרנטיות קהילתית ורמת שביעות רצון מהמשפחה. רמת הקוהרנטיות הקהילתית נמצאה גבוהה יותר בקרב קבוצת הנשים הערביות-בדויות, ומשאב שביעות רצון מהמשפחה נמצא גבוה יותר בקרב הנשים הערביות. בשאר המשתנים לא נמצאו הבדלים מובהקים.

כשרמת הקוהרנטיות הקהילתית גבוהה, לחצי הסביבה נתפסים על ידי האישה כמאתגרים, ולא כמאיימים, והאירועים נתפסים על ידיה כניתנים להסבר ולניהול, שכן עומדים לרשותה משאבים מספיקים בקהילה שיכולים לסייע לה (Antonovsky, 1979). הסבר אפשרי להבדל ברמת הקוהרנטיות הקהילתית הוא שהחברה הערבית-בדויות היא חברה מסורתית וקולקטיביסטית יותר מאשר החברה הערבית הכללית. בחברה הערבית-בדויות הקהילה מורכבת מבני המשפחה המורחבת, והיא ממלאת תפקיד חשוב בחיים החברתיים של הנשים. כל אחד מבני המשפחה תורם את חלקו למען שיפור מעמדה ותנאי מחייתה של המשפחה. המשפחה גם מסייעת לנשים להתמודד עם לחצים וקשיים (חאג' יחיא-אבו אחמד, 2006). שמירה על שורשים תרבותיים והיסטוריים, מילוי הצרכים דרך הרשת החברתית של המשפחה המורחבת והעדפת התנהגות קולקטיבית על פני אינדיוידואליות – כל אלו הם ערכים מסורתיים חשובים ומהותיים בחברה הערבית בכלל ובקרב נשים ערביות-בדויות בפרט (Abu-Kaf, 2019; Haj-Yahia et al., 2019). עם זאת, מחקרים עדכניים מראים כי תמורות חברתיות-תרבותיות בחברה הערבית והיחלשות הקולקטיביות גרמו להיחלשות תחושת הקהילתיות בחברה זו (Kalagy et al., 2021) אך תמורות אלה כנראה עדיין אינן משפיעות בצורה בולטת על החברה הערבית-בדויות.

הבדל נוסף שנמצא הוא בשביעות רצון מהמשפחה, אשר רמתה גבוהה יותר בקרב אקדמאיות ערביות מאשר בקרב אקדמאיות ערביות-בדויות. הסבר אפשרי לכך הוא השינוי במעמד ובתפקיד של המשפחה בחברה הערבית. החברה הערבית עוברת מאורח חיים קולקטיביסטי לאורח חיים אינדיוידואליסטי. מעבר זה בא לידי ביטוי למשל בשינוי דפוסי המשפחה – מעבר מהמשפחה המורחבת למשפחה הגרעינית, ערעור מרכזיות המשפחה המורחבת ושינוי סגנון החיים. כיום, יותר מאשר בעבר, המשפחה הגרעינית אחראית במידה רבה לקביעת מטרותיה ודרך ניהול החיים שלה (Arar et al., 2013; Haj-Yahia et al., 2019). בתרבות הבדויות, הנשים מצופות לשמור על כללים תרבותיים ומשפחתיים מוגדרים, ועליהן להתאים את התנהגותן גם

לתפקיד המשפחתי וגם לרצון לפתח קריירה (אבו רביעה-קוידר, 2008). במחקרה של אלאעס (2023), נשים בדויות שיתפו בקושי שלהן באיזון בין תפקידיהן המקצועיים ותפקידיהן החברתיים. חלק מהמשתתפות במחקר חוו את משפחותיהן כתומכות פחות בעקבות השתלבותן והשקעת זמן בעבודה, כך שייתכן שהסביבה החברתית עלולה להתערב ולמתוח ביקורת על עיסוקיהן ועל תפקודן כאמהות, או אפילו "להעניש" אותן חברתית. חוויות המשפחה עשויות לתרום לרמות נמוכות יותר של שביעות רצון משפחתית. עבור נשים בדויות, הסביבה המשפחתית השמרנית ומעוררת הלחץ, אשר מציבה מגבלות ודרישות רבות, עשויה לצמצם את שביעות רצוןן במסגרתה (Abu-Kaf et al., 2023; Haj-Yahia et al., 2019).

המודל האקולוגי גורס שהתפתחות הפרט מושפעת ממעגלי הסביבה שבהם הוא מתנהל ועימם הוא מתקשר (Bronfenbrenner, 1979). לעומת ההבדל במשאבים הקיימים אצל הנשים הערביות והנשים הערביות-בדויות, שתי קבוצות הנשים גם יחד מצביעות דרך המשאבים השונים על השינויים החברתיים שקהילותיהן חוות, ואשר עשויות להיות להן השלכות על ההשתלבות שלהן בסביבת עבודה חדשה ועל היבטי חייהן השונים.

בבדיקת השערת המחקר השנייה, נמצאו קשרים בין תחושת קוהרנטיות אישית, תחושת קוהרנטיות קהילתית, רמת שביעות רצון מהמשפחה וניהול מכליל לבין רמות שביעות רצון מהעבודה. לפי השערת המחקר, תחושת הסיפוק מהעבודה תהיה קשורה חיובית למשתנים אלו. השערה זו אוששה במלואה. מבין כלל המשתנים, המשאב שנמצא בקשר חזק ביותר עם תחושת שביעות רצון מהעבודה הוא המשאב האישי תחושת קוהרנטיות אישית (Antonovsky, 1979, 1993; Braun-Lewensohn, 2015).

לפי הספרות, למשאב המשפחתי תפקיד חשוב מאוד ביכולת של הנשים להשיג את מטרותיהן (Abu-Kaf et al., 2022). נשים שמקבלות ממשפחתן תמיכה והכוונה יכלו מלכתחילה לצאת ללימודים ולהשתלב בשוק העבודה. גורמים בין-אישיים ומשפחתיים שפירט כתאנה (2007), למשל העמדות, התפיסות ותרבות המוצא של המשפחה והבעל וכן התמיכה המשפחתית ביציאת הנשים לעבודה, הם רכיבים חשובים בהתמודדות עם אתגרי התעסוקה. התמיכה מאפשרת לנשים לזהות הזדמנויות מתאימות ומתגמלות ולהתקדם, תוך ביטחון כי סביבתן המשפחתית והחברתית עומדת מאחוריהן.

התאוריה הסלוטוגנית והמודל האקולוגי מתכתבים זה עם זה ויחד תומכים בממצאים ונתמכים על ידם. ראשית, שניהם מכירים בהשפעה של מעגלי הסביבה על התנהגות בריאה. שנית, בשניהם דרכי המניעה הן חשובות, ויש להטמיען בקרב כל הגורמים הרלוונטיים בכל אחד ממעגלי הפרט (Antonovsky, 1979, 1993; Bronfenbrenner, 1979). ניתן לראות שכל המשאבים שבדקנו, השייכים למעגלים השונים ולמערכות השונות בחיי הפרט, תלויים וקשורים זה בזה וקשורים למדדי ההשתלבות של הנשים בשוק העבודה הישראלי.

שאלת המחקר השלישית הייתה לאיזה מבין המשתנים הדמוגרפיים והמשאבים השונים יש תרומה לניבוי רמת שביעות רצון מהעבודה. ההשערה הייתה כי רמת ההכנסה, קוהרנטיות אישית (מהמעגל האישי) וניהול מכליל (מהמעגל הארגוני) יהיו

קשורים לרמת שביעות רצון של הנשים. הממצאים מלמדים על תרומה מובהקת של שלושת המשתנים הללו לניבוי רמת שביעות רצון מהעבודה. המשתנים המנבאים הסבירו אחוז נכבד (כ-74%) מהשונות של שביעות רצון מהעבודה בקרב כלל הנשים. למשתנה רמת הכנסה הייתה תרומה מובהקת חיובית בניבוי רמת שביעות הרצון, כלומר עם העלייה ברמת ההכנסה, עלתה גם שביעות הרצון מהעבודה. ממצא זה תואם לממצאי מחקרים קודמים שמעידים על קשר חיובי בין רמת ההכנסה לבין שביעות רצון מהעבודה (לף ואחרים, 2021; Tessema et al., 2013).

נמצאה תרומה של משאב תחושת קוהרנטיות אישית לניבוי שביעות הרצון מהעבודה. ממצא זה תומך במחקרים קודמים, אשר מצאו כי קוהרנטיות אישית גבוהה יותר קשורה ליחסים טובים יותר עם עמיתים וליכולת גבוהה יותר להסתגל לשגרה ולמשימות עבודה, כמו גם לרמות גבוהות של מעורבות בעבודה (Abu-Kaf et al., 2023).

נמצא כי תחושת קוהרנטיות אישית היא מנבא משמעותי לשביעות רצון בעבודה. רמות גבוהות שלה ניבאו שביעות רצון גבוהה יותר מהעבודה, וממצא זה תומך במחקרים קודמים, שהראו כי תחושת קוהרנטיות אישית גבוהה קשורה להרגלי עבודה יעילים, יחסים טובים עם עמיתים, יכולת הסתגלות גבוהה לשגרה ומשימות ותגובה מיטבית לדמויות סמכות. נוסף על כך, תחושת קוהרנטיות אישית גבוהה נקשרה לרמות גבוהות של מעורבות בעבודה (Abu-Kaf et al., 2023; Strauser & Lustig, 2003; Vogt et al., 2016).

המשאב ניהול מכליל היה המנבא החזק ביותר לשביעות רצון בעבודה בקרב שתי הקבוצות. ניהול מכליל נתפס כמשאב סביבתי קונספטואלי המסייע לעובדים להשתלב בצורה מיטבית; הוא מעניק להם את האפשרות להיות כנים, להביע את דעתם הייחודית, להשתתף בקבלת החלטות המשפיעות על הארגון, להציע פתרונות חדשניים ולהרגיש חיוניים (Chrobot-Mason & Aramovich, 2013).

לפי הספרות, מקום עבודה מכיל נקשר להערכה עצמית מוגברת ולעלייה בשביעות הרצון בעבודה בקרב העובדים. מנהל מכיל, המצדד ביצירה של סביבת עבודה רב-תרבותית ומכילה, מעריך את נקודות המבט והרעיונות השונים – לרוב הקונפליקטואליים – של כל חברי הצוות, מקיים תקשורת פתוחה, משתף, נגיש ומביע נכונות ודאגה לצרכים, לציפיות ולרגשות של כולם, הוא מנהל המוביל לשביעות רצון גבוהה בקרב עובדות ועובדים מקבוצות מיעוט (Mitchell et al., 2015). משאב זה חשוב במיוחד עבור נשים מקבוצות מיעוט תרבותי, שכן סוג זה של ניהול מתמקד בהבנת גיוון והערכתו ובשימוש בפרקטיקות ובמיומנויות יעילות, כדי לאפשר ניהול והכלה טובים יותר של עובדים שונים מגדרית, עדתית ותרבותית (Mor Barak, 2011; Pless & Maak, 2004).

מגוון משתני הרקע הדמוגרפיים והמשאבים הסביר אחוז גבוה של השונות במשתנה שביעות רצון מהעבודה (74%). אחוז שונות מוסבר זה נחשב גבוה מאוד בתחום מדעי החברה. הדבר עשוי להיות מוסבר על ידי חשיבותם של המשתנים שנכללו במחקר להבנת משתנה שביעות הרצון בעבודה בקרב נשים מקבוצות מיעוט. עם זאת, חשוב

לציין כי אחוז שונות גבוה עלול לפעמים להצביע גם על תופעת המולטי-קולינריות, כלומר קשרים חזקים בין המשתנים המנבאים, כלומר המשאבים השונים. עקב הקשרים החלשים עד בינוניים (אך לא חזקים) בין המשאבים המנבאים השונים שמופיעים במטריצת הקשרים, ניתן לשלול סברה זו.

ממצא לא צפוי שחשוב לדון בו הוא הירידה בתרומה של רמת ההכנסה ותחושת קוהרנטיות אישית עם הכנסת משאב הניהול המכליל למודל הרגרסיה. ניתן להסביר ממצא זה בכך שמשאב הניהול המכליל כולל בתוכו רכיבים, כמו הכרה בערך של העובד ותרומתו לארגון, דבר שעשוי להיות באינטראקציה מסוימת עם רמת השכר שמקבל המועסק. עם זאת, מכיוון שלכל מנבא יש היבטים שונים וייחודיים לו, שניהם נמצאו כתורמים לניבוי רמת שביעות הרצון מהעבודה (Dolan et al., 2008; Judge et al., 2010). את הירידה המשמעותית יותר בערך הניבוי של תחושת קוהרנטיות אישית ניתן להסביר בכך שקיימים רכיבים חופפים רבים בתחושת קוהרנטיות ובניהול מכליל. בתחושת קוהרנטיות קיים רכיב בשם "יכולת ניהול" – המידה שבה האדם רואה את המשאבים שיש ברשותו כזמינים עבור ניהול הגירויים שאיתם הוא מתמודד (Antonovsky, 1993). חלק מהמרכיבים של ניהול מכליל עוסקים בתפיסת הפרט את המנהל כגורם תומך, מכון ומסייע (Choi et al., 2017; Hollander, 2007). לכן צפוי שתהיה חפיפה כלשהי בין שני המשאבים, דבר שהוביל לכך שהייתה ירידה בתרומה של תחושת קוהרנטיות עם הכנסת משאב הניהול המכליל לניבוי רמת שביעות רצון.

למחקר זה ישנן תרומות תאורטיות פוטנציאליות, הנובעות מהשילוב בין שני רקעים תאורטיים שונים: המודל האקולוגי והתאוריה הסלוטוגנית. הממצאים שלנו מצביעים על כך שיש לראות את התאוריה הסלוטוגנית, ובפרט במשאבים האישיים והקהילתיים, כמו: תחושת הקוהרנטיות האישית, שביעות רצון ממשפחה ותחושת הקוהרנטיות הקהילתית, כזרוע התפעולית של המודל האקולוגי. תחושת הקוהרנטיות האישית מהווה גורם מגן חשוב ברמת הפרט (הגרעין של המעגל האקולוגי), מה שנכון גם למשאב שביעת הרצון מהמשפחה, שהוא משאב ברמת המיקרו לפי התאוריה האקולוגית, בעוד שתחושת קוהרנטיות קהילתית היא משאב ברמת האקסו לפי תאוריה זו. מהמחקר עולה כי ישנה חשיבות מיוחדת למשאב ברמת הארגון (ניהול מכליל), אשר עשוי להוות גורם מגן ברמת הארגון. בחינה של המשאבים ברמות האקולוגיות השונות בסביבתן של נשים אקדמאיות ערביות וערביות-בדוויות עשוי להעמיק את הבנתנו בנוגע למגוון המשאבים החיוניים להגברת שביעות רצון במקום העבודה בקרב נשים אלו, דבר שבתורו עשוי לתרום להשתלבות רחבה וטובה יותר שלהן.

מגבלות המחקר והצעות למחקר המשך

מגבלה ראשונה קשורה לכלים של איסוף הנתונים. השאלונים ששימשו במחקר הם שאלוני דיווח עצמי, ולכן התשובות עשויות להיות מושפעות מהיכולת האינטרוספקטיבית של המשתתפים, מפרשנויות לא מדויקות לשאלות מסוימות ומתגובות מוטות. במחקר עתידי רצוי לאסוף נתונים בשיטות נוספות, כגון תצפיות

ומשובים ממעסיקים, בכדי לשמוע על התפקוד של הנשים המועסקות. ממצאי מחקר כזה יהיו חשובים ויועילו להערכת תוקף הממצאים שהוצגו במחקר זה. מגבלה נוספת היא גודל המדגם והיעדר דגימה הסתברותית. המחקר התבסס על דגימת נוחות – הנשים שהיו זמינות והסכימו לקחת חלק במחקר. לפיכך אי-אפשר להכליל את הממצאים על כלל הנשים האקדמאיות בחברה הערבית והערבית-בדווית. במחקר המשך חשוב להגדיל את מספר המשתתפות ולדגום אותן בצורה אקראית מתוך רשימות של נשים אקדמאיות ערביות וערביות-בדוויות. כמו כן, חשוב שבמחקר עתידי ישתתפו נשים אקדמאיות ערביות-בדוויות רבות יותר מכפי שהשתתפו במדגם זה, ומגוון של מקומות מגורים. במחקר המשך חשוב להתייחס לשתי נקודות מבט: בחינת הגורמים המסייעים לשביעות רצון בתעסוקה של הנשים ובחינת שביעות רצון מעבודה מנקודת המבט של מעסיקים.

אוכלוסיית המחקר, הן מהחברה הערבית הכללית והן מהחברה הערבית-הבדווית, כללה נשים אקדמאיות המועסקות במגוון רחב של תחומי עיסוק, העשויים להיות שונים במבנה הארגוני, בתרבות הארגונית ובתנאי העסקה. אי-לכך, במחקרי המשך, חשוב לבחון את המשאבים ואת תרומתם לשביעות רצון מהעבודה בקרב נשים המועסקות בתחומי תעסוקה ספציפיים (למשל: רווחה, משפטים או בריאות). מחקרים עתידיים אלו יאפשרו הבנה מעמיקה של מערך המשאבים ותרומתו לשביעות רצון מהעבודה של הנשים האקדמאיות המועסקות בתחומי עיסוק אלו. ניתן לבצע מחקר איכותני לבחינת חוויותיהן של הנשים בתהליך ההשתלבות, תוך התמקדות במשאבים הזמינים להן ברמות האישית, המשפחתית, הקהילתית והארגונית.

השלכות יישומיות

מהמחקר עולות כמה הצעות מעשיות שיש בכוחן לתרום לעלייה ברמות ההסתגלות וההשתלבות המיטביות של נשים אקדמאיות ערביות וערביות-בדוויות בתחום התעסוקה. אחת התובנות היא שבתכנון ובפיתוח של תוכניות סיוע לנשים הערביות והערביות-בדוויות בעת השתלבותן בשוק העבודה, יש לקחת בחשבון משאבים וגורמים שנמצאים במעגלי השייכות השונים של האישה: האישית, המשפחתית, הקהילתית והארגונית. יש להעניק סיוע, תמיכה וליווי פרטני לנשים בכניסתן לעבודה ובשלב ההסתגלות, על ידי חיזוק האוריינטציה הכללית של תפיסת הפרט את העולם ונטייתו העקיבה לאותו כמובן (ההיבט הקוגניטיבי), נהיל (ההיבט האינסטרומנטלי) ומשמעותי (ההיבט הרגשי). נוסף על כך, יש להדריך מעסיקים לפיתוח פרקטיקות וכישורים של ניהול מכליל.

שביעות הרצון מהעבודה היא גורם חשוב מאוד לשימור כוח העבודה של הנשים ולהבאה להעלאת שיעור הנשים העובדות. המחקר יכול להוות בסיס לתכנון פעולות שישפרו את שביעות הרצון מהעבודה, ימנעו או יצמצמו שחיקה ויקדמו השתלבות של נשים רבות יותר בשוק העבודה.

מקורות

- אבו-סעד, א' (2004). מדיניות השליטה והמיעוט הערבי-פלסטיני בישראל: מערכת החינוך הבדויות בנגב. **מדיניות וחברה**, 4, 911-932.
- אבו רביעה-קווידר, ס' (2008). **מדרות ואהובות: סיפוריהן של נשים בדויות משכילות**. מאגנס.
- אלאעסם, ת' (2023). **קשיים, אתגרים והזדמנויות בהשתלבות בשוק העבודה הישראלי: הפרספקטיבה של האישה הבדואית האקדמית**. עבודת מוסמך. אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- אלמו-קפיתל, ג' (2022). **תעסוקת נשים ערביות, בדגש על נשים בדואיות בנגב**. הכנסת. <https://main.knesset.gov.il/activity/info/research/pages/incident.aspx?rid=7255&businesstype=1>
- בוורס, ל' ופוקס, ה' (2016). נשים והורים בשוק העבודה. **תקציר מדיניות**. מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.
- וייס, א' ופוקס, ה' (2018). **תמונת מצב המדינה: תרשימים בנושאי חברה וכלכלה בישראל**. מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.
- חאג' יחיא-אבו אחמד, נ' (2006). **זוגיות והורות במשפחה הערבית בישראל: תהליכי שינוי ושימור בשלושה דורות**. אוניברסיטת חיפה.
- חדאד חאג'-יחיא, נ', סייף, א', קסיר (קלינר), נ' ופרג'ון, ב' (2021). **תוכנית אב לקידום תעסוקה בחברה הערבית: מצב הרווחה בחברה הערבית: עוני, מדיניות ממשלתית, וחולשת הרשויות המקומיות**. המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- כתאנה, א' (עורך) (2007). **תעסוקת נשים ערביות במשק הישראלי: רקע, חסמים ופתרונות**. יוזמות קרן אברהם.
- לף, י', חג'א'רה, ר' ואייל, י' (2021). **התוכנית להעצמת הרשויות המקומיות הבדואיות במסגרת התוכנית לפיתוח כלכלי-חברתי של האוכלוסייה הבדואית בנגב 2017-2021 (החלטת ממשלה 2397): מחקר הערכה: דוח ביניים: תמונת מצב עד סתיו 2020**. מכון ברוקדייל.
- https://www.cbs.gov.il/he/publications/doclib/2020/2.shnatonpopulation/st02_03.pdf
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2021). אחוז הנשים הנשואות לפי קבוצות אוכלוסייה וקבוצות גיל נבחרות, 2018. בתוך **לקט נתונים לרגל יום האישה הבין-לאומי 2021**. https://www.cbs.gov.il/he/mediarelease/doclib/2021/077/11_21_077t2.pdf
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2021). **האוכלוסייה המוסלמית בישראל – נתונים לרגל חג הקורבן**. https://www.cbs.gov.il/he/mediarelease/DocLib/2021/233/11_21_233b.pdf
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2022). שיעור פיריון כולל לפי קבוצות אוכלוסייה ודת האם, 1960-2020. בתוך **ילודה ופיריון בישראל 2020**. https://www.cbs.gov.il/he/mediarelease/doclib/2022/062/01_22_062t3.pdf
- מבקר המדינה (2016). דוח שנתי 66 לשנת 2015 ולחשבונות שנת הכספים 2014. <https://www.mevaker.gov.il/he/Reports/Pages/537.aspx?AspxAutoDetectCookieSupport=1#tab-details>
- מזרחי סימון, ש' (2015). **נשים בישראל: סוגיות מרכזיות**. הכנסת. <https://main.knesset.gov.il/activity/info/research/pages/incident.aspx?ver=2&rid=5629>
- משרד העבודה (2023). תמהיל שוק העבודה הישראלי בהיבטים של מגדר וקבוצות אוכלוסייה. בתוך **דו"ח סיכום שנת 2023: קידום תעסוקה מקומית ואסטרטגיות לצמצום פערים** (עמ' 70-74).
- קינג, י', נאון, ד', וולדה-צדיק, א' וחביב, ג' (2009). **תעסוקת נשים ערביות בנות 18-64**. מאיירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל.
- קסיר (קלינר), נ', מיעארי, ס' וליס-גינסבורג, ג' (2019). **עמדות תרבותיות, רמת דתיות, ידע מודרני ותעסוקת נשים ערביות: ממצאי סקר נשים בחברה הערבית**. משרד העבודה והרווחה והשירותים החברתיים.

- רפאלי, ת' (2021). **חסמים לתעסוקה בקרב צעירות במצבי סיכון (דוח מחקר)**. אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, נראות, פורום ארגוני צעירות ו-NCJW.
- רשות האוכלוסין וההגירה (2023). **תושבים בישראל לפי יישובים וקבוצות גיל**. https://data.gov.il/dataset/residents_in_israel_by_communities_and_age_groups
- טבע, נ' (2023). **שינוי בשיעורי תעסוקה בשנים 2014–2023. כנסת ישראל**. <https://main.knesset.gov.il/Activity/Info/Research/Pages/incident.aspx?docid=fb72bbe2-b735-ee11-815a-005056aac6c3>
- תירוש, א', כהן, ד', ברלין, ב', לוי-כובשי, א' וסומך, ס' (2023). **דפוסי תעסוקה וחסמים לתעסוקה באוכלוסייה הבדואית בנגב: מחקר הערכה מסכמת**. מכון מאירס ג'וינט ברוקדייל.
- תמיר, י' ונוימן, ז' (2007). מסוגלות תעסוקתית ועידוד תעסוקה: השלכות למציאות הישראלית. **נייר עמדה: קבוצת המחקר במדיניות חברתית**. האוניברסיטה העברית בירושלים. <https://www.btl.gov.il/Funds/Special%20Activities/Documents/idudTaasuka2010.pdf>
- Abu-Asbah, K., Raian-Garaa, N., & Abu Nasra, M. (2014). Psychological treatment in Arab society in Israel: Between tradition and modernity. *Society and Welfare*, 34(1), 101–121.
- Abu-Kaf, S. (2019). Mental health issues among Palestinian women in Israel. In M. M. Haj-Yahia, O. Nakash, & I. Levav (Eds.), *Mental health Palestinian citizens in Israel* (pp. 121–148). Indiana University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctvpj7j65>
- Abu-Kaf, S., Al-Said, K., & Braun-Lewensohn, O. (2021). Community coherence and acculturation strategies among refugee adolescents: How do they explain mental-health symptoms? *Comprehensive Psychiatry*, 106, Art. 152227. <https://doi.org/10.1016/j.comppsy.2021.152227>
- Abu-Kaf, S., & Braun-Lewensohn, O. (2015). Paths to depression among two different cultural contexts: Comparing Bedouin Arab and Jewish students. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 46(4), 612–630. <https://doi.org/10.1177/0022022115575738>
- Abu-Kaf, S., & Braun-Lewensohn, O. (2019). Coping resources and stress reactions among Bedouin Arab adolescents during three military operations. *Psychiatry Research*, 273, 559–566. <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2019.01.088>
- Abu-Kaf, S., Braun-Lewensohn, O., & Kalagy, T. (2017). Youth in the midst of escalated political violence: Sense of coherence and hope among Jewish and Bedouin Arab adolescents. *Child and Adolescent Psychiatry and Mental Health*, 11(1), 1–10. <https://doi.org/10.1186/s13034-017-0178-z>
- Abu-Kaf, S., Kalagy, T., Portugieses, N., & Braun-Lewensohn, O. (2023). Job satisfaction and well-being among college-educated Bedouin Arab and Ultra-Orthodox women in the Israeli workforce: The roles of individual, familial, communal, and organizational resources. *Archives of Women's Mental Health*, 26(2), 177–189. <https://doi.org/10.1007/s00737-023-01308-1>
- Abu-Kaf, S., Nakash, O., Hayat, T., & Cohen, M. (2022). Social support and psychological distress among the Bedouin Arab elderly in Israel: The moderating role of gender. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(7), Art. 4358. <https://doi.org/10.3390/ijerph19074358>
- Abu-Kaf, S., & Shahar, G. (2017). Depression and somatic symptoms among two ethnic groups in Israel: Testing three theoretical models. *The Israel Journal of Psychiatry and Related Sciences*, 54(2), 32–39.

- Abu-Kaf, S., Shahrar, G., Noyman-Veksler, G., & Priel, B. (2019). Role of perceived social support in depressive and somatic symptoms experienced by Bedouin Arab and Jewish Israeli undergraduates. *Transcultural Psychiatry*, 56(2), 359–378. <https://doi.org/10.1177/1363461518808948>
- A'li, N. (2019). Palestinian citizens in Israel: A sociological portrait. In M. M. Haj-Yahia, O. Nakash, & Levav, I. (Eds.), *Health and mental health among Palestinians in Israel* (pp. 70–96). Indiana University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctvpj7j65>
- A'li, N., & Da'as, R. (2016). Arab women in Israeli politics: Aspirations for fundamental equality or preservation of gender inequality. *Cultural and Religious Studies*, 4(2), 67–86. <https://doi.org/10.17265/2328-2177/2016.02.001>
- Amah, O. E. (2021). Managing the negative effects of work-to-family and family-to-work conflicts on family satisfaction of working mothers' in Nigeria: The role of extended family support. *Community, Work & Family*, 24(3), 257–271. <https://doi.org/10.1080/13668803.2019.1697646>
- Antonovsky, A. (1979). *Health, stress and coping*. Jossey-Bass.
- Antonovsky, A. (1993). The structure and properties of the sense of coherence scale. *Social Science & Medicine*, 36(6), 725–733. [https://doi.org/10.1016/0277-9536\(93\)90033-Z](https://doi.org/10.1016/0277-9536(93)90033-Z)
- Arar, K., Masry-Harzalla, A., & Haj-Yehia, K. (2013). Higher education for Palestinian Muslim female students in Israel and Jordan: Migration and identity formation. *Cambridge Journal of Education*, 43(1), 51–67. <https://doi.org/10.1080/0305764X.2012.749391>
- Belias, D., & Koustelios, A. (2014). Organizational culture and job satisfaction: A review. *International Review of Management and Marketing*, 4(2), 132–149. <https://doaj.org/article/be00da650fd54175900776956c3dab2c>
- Braun-Lewensohn, O. (2015). Inclusion in Israel: Coping resources and job satisfaction as explanatory factors of stress in two cultural groups. *Journal of Research in Special Educational Needs*, 15(1), 12–24. <https://doi.org/10.1111/j.1471-3802.2012.01241.x>
- Braun-Lewensohn, O., Abu-Kaf, S., Al-Said, K., & Huss, E. (2019). Analysis of the differential relationship between the perception of one's life and coping resources among three generations of Bedouin women. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 16(5), Art. 804. <https://doi.org/10.3390/ijerph16050804>
- Braun-Lewensohn, O., & Bar, R. (2017). Coping and quality of life of soldiers' wives following military operation. *Psychiatry Research*, 254, 90–95. <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2017.04.037>
- Braun-Lewensohn, O., Kalagy, T., & Abu-Kaf, S. (2023). Ultra-Orthodox women in the job market: What aid them to become healthy and satisfied? *European Psychiatry*, 66(S1), Art. S822. <https://doi.org/10.1192/j.eurpsy.2023.1740>
- Braun-Lewensohn, O., & Sagy, S. (2011). Salutogenesis and culture: Personal and community sense of coherence among adolescents belonging to three different cultural groups. *International Review of Psychiatry*, 23(6), 533–541. <https://doi.org/10.3109/09540261.2011.637905>

- Bronfenbrenner, U. (1979). *The ecology of human development: Experiments by nature and design*. Harvard University Press.
- Carmeli, A., Reiter-Palmon, R., & Ziv, E. (2010). Inclusive leadership and employee involvement in creative tasks in the workplace: The mediating role of psychological safety. *Creativity Research Journal*, 22(3), 250–260. <https://doi.org/10.1080/10400419.2010.504654>
- Center for Bedouin Studies and Development (2010). *Statistical yearbook of the Bedouins in the Negev*. Ben-Gurion University.
- Chan, X. W., Kalliath, T., Brough, P., Siu, O. L., O'Driscoll, M. P., & Timms, C. (2016). Work–family enrichment and satisfaction: The mediating role of self-efficacy and work–life balance. *The International Journal of Human Resource Management*, 27(15), 1755–1776. <https://doi.org/10.1080/09585192.2015.1075574>
- Choi, S. B., Tran, T. B. H., & Kang, S. W. (2017). Inclusive leadership and employee well-being: The mediating role of person-job fit. *Journal of Happiness Studies*, 18, 1877–1901. <https://doi.org/10.1007/s10902-016-9801-6>
- Chrobot-Mason, D., & Aramovich, N. P. (2013). The psychological benefits of creating an affirming climate for workplace diversity. *Group & Organization Management*, 38(6), 659–689. <https://doi.org/10.1177/1059601113509835>
- Davidson, W., & Cotter, P. (1986). Measurement of sense of community within the sphere of a city. *Journal of Applied Social Psychology*, 16, 608–619. <https://doi.org/10.1111/j.1559-1816.1986.tb01162.x>
- Derbis, R., & Jasiński, A. M. (2018). Work satisfaction, psychological resiliency and sense of coherence as correlates of work engagement. *Cogent Psychology*, 5(1), Art. 1451610. <https://doi.org/10.1080/23311908.2018.1451610>
- Dolan, P., Peasgood, T., & White, M. (2008). Do we really know what makes us happy? A review of the economic literature on the factors associated with subjective well-being. *Journal of Economic Psychology*, 29(1), 94–122. <https://doi.org/10.1016/j.joep.2007.09.001>
- Elfassi, Y., Braun-Lewensohn, O., Krumer-Nevo, M., & Sagy, S. (2016). Community sense of coherence among adolescents as related to their involvement in risk behaviors. *Journal of Community Psychology*, 44(1), 22–37. <https://doi.org/10.1002/jcop.21739>
- The Galilee Society. (2022). *The Arab national society for health, research and Services* (2022). *يملعلا ؤارملا موي يف تاينيطسلفلا ءاسنلا لوح تايطعم رصت ليلجلا ةيعمج* — The Galilee Society (gal-soc.org) (in Arabic)
- Gómez-Salgado, J., Domínguez-Salas, S., Romero-Martín, M., Ortega-Moreno, M., García-Iglesias, J. J., & Ruiz-Frutos, C. (2020). Sense of coherence and psychological distress among healthcare workers during the COVID-19 pandemic in Spain. *Sustainability*, 12(17), Art. 6855. <https://doi.org/10.3390/su12176855>
- Greenhaus, J. H., & Beutell, N. J. (1985). Sources of conflict between work and family roles. *Academy of Management Review*, 10(1), 76–88. <https://doi.org/10.5465/amr.1985.4277352>

- Greve, A., & Salaff, J. W. (2005). Social network approach to understand the ethnic economy: A theoretical discourse. *GeoJournal*, 64(1), 7–16. <https://doi.org/10.1007/s10708-005-3919-0>
- Hadad Haj-Yahya, N., Schnell, I., & Khattab, N. (2018). The exclusion of young Arab women from work, education and training in Israel. *Quality & Quantity: International Journal of Methodology*, 52(1), 157–173. <https://doi.org/10.1007/s11135-016-0456-5>
- Haj-Yahia, M. M., Nakash, O., & Levav, I. (Eds.) (2019). *Mental health and Palestinian citizens in Israel*. Indiana University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctvpj7j65>
- Haj Yahia-Abu Ahmad, N. (2006). *Couplehood and parenting in the Arab family in Israel: Processes of change and preservation in three generations*. Doctoral dissertation. Haifa University.
- Hollander, E. P. (2007). Relating leadership to active followership. In R. A. Couto (Ed.), *Reflections on leadership* (pp. 57–66). University Press of America.
- Hu, X., Summers, J. A., Turnbull, A., & Zuna, N. (2011). The quantitative measurement of family quality of life: A review of available instruments. *Journal of Intellectual Disability Research*, 55(12), 1098–1114. <https://doi.org/10.1111/j.1365-2788.2011.01463.x>
- Judge, T. A., Piccolo, R. F., Podsakoff, N. P., Shaw, J. C., & Rich, B. L. (2010). The relationship between pay and job satisfaction: A meta-analysis of the literature. *Journal of Vocational Behavior*, 77(2), 157–167. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2010.04.002>
- Kalagy, T., Abu-Kaf, S., & Braun-Lewensohn, O. (2021). Effective ways to encourage health-care practices among cultural minorities in Israel during the COVID-19 pandemic. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18(18), Art. 9563. <https://doi.org/10.3390/ijerph18189563>
- Kalagy, T., Abu-Kaf, S., & Braun-Lewensohn, O. (2022). Ultra-Orthodox women in the job market: What helps them become healthy and satisfied? *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(13), Art. 8092. <https://doi.org/10.3390/ijerph19138092>
- Khatib, A., Abo-Rass, F., & Khatib, A. (2024). Barriers to mental health service utilization among Arab society in Israel: Perspectives from service providers. *Archives of Psychiatric Nursing*, 51, 127–132. <https://doi.org/10.1016/j.apnu.2024.06.001>
- Koustelios, A., & Bagiatas, K. (1997). The employee satisfactory inventory (ESI): Development of a scale to measure satisfaction of Greek employees. *Educational and Psychological Measurement*, 57, 469–476. <https://doi.org/10.1177/0013164497057003008>
- Kwok, S. Y., Cheng, L., & Wong, D. F. (2015). Family emotional support, positive psychological capital and job satisfaction among Chinese white-collar workers. *Journal of Happiness Studies*, 16(3), 561–582. <https://doi.org/10.1007/s10902-014-9522-7>
- Levi, A., & Suchi, D. (2018). *The causes and consequences of Israeli government resolution 922: A roadmap to accelerate economic inclusion of Arab communities in Israel*. Harvard University.
- Lewin-Epstein, N., & Semyonov, M. (1994). Sheltered labor markets, public sector employment, and socioeconomic returns to education of Arabs in Israel. *American Journal of Sociology*, 100(3), 622–651. <https://doi.org/10.1086/230576>

- McDonald, S., Erickson, L. D., Kirkpatrick, M. J., & Elder, G. H. (2007). Informal mentoring and young adult employment. *Social Science Research*, 36(4), 1328–1347. <https://doi.org/10.1016/j.ssresearch.2007.01.008>
- Mitchell, R., Boyle, B., Parker, V., Giles, M., Chiang, V., & Joyce, P. (2015). Managing inclusiveness and diversity in teams: How leader inclusiveness affects performance through status and team identity. *Human Resource Management*, 54(2), 217–239. <https://doi.org/10.1002/hrm.21658>
- Mor Barak, M. E. (2011). *Managing diversity: Toward a globally inclusive workplace* (2nd ed.). Sage.
- Nemhard, I. M., & Edmondson, A. C. (2006). Making it safe: The effects of leader inclusiveness and professional status on psychological safety and improvement efforts in health care teams. *Journal of Organizational Behavior: The International Journal of Industrial, Occupational and Organizational Psychology and Behavior*, 27(7), 941–966. <https://doi.org/10.1002/job.413>
- Nishii, L. H. (2013). The benefits of climate for inclusion for gender-diverse groups. *Academy of Management Journal*, 56(6), 1754–1774. <https://doi.org/10.5465/amj.2009.0823>
- Ordu, A. (2016). The effects of diversity management on job satisfaction and individual performance of teachers. *Educational Research and Reviews*, 11(3), 105–112. <https://eric.ed.gov/?id=EJ1091211>
- Pless, N., & Maak, T. (2004). Building an inclusive diversity culture: Principles, processes and practice. *Journal of Business Ethics*, 54, 129–147. <https://doi.org/10.1007/s10551-004-9465-8>
- Randel, A. E., Galvin, B. M., Shore, L. M., Ehrhart, K. H., Chung, B. G., Dean, M. A., & Kedharnath, U. (2018). Inclusive leadership: Realizing positive outcomes through belongingness and being valued for uniqueness. *Human Resource Management Review*, 28(2), 190–203. <https://doi.org/10.1016/j.hrmr.2017.07.002>
- Strauser, D. R., & Lustig, D. C. (2003). The moderating effect of sense of coherence on work adjustment. *Journal of Employment Counseling*, 40(3), 129–140. <https://doi.org/10.1002/j.2161-1920.2003.tb00863.x>
- Tessema, M. T., Ready, K. J., & Embaye, A. B. (2013). The effects of employee recognition, pay, and benefits on job satisfaction: Cross country evidence. *Journal of Business and Economics*, 4(1), 1–12.
- Vogt, K., Hakanen, J. J., Jenny, G. J., & Bauer, G. F. (2016). Sense of coherence and the motivational process of the job-demands–resources model. *Journal of Occupational Health Psychology*, 21(2), 194–207. <https://doi.org/10.1037/a0039899>

נייר מדיניות: מניעת אובדנות בקרב אוטיסטים צעירים בישראל – נקודת מבט רב מערכתית

אלה שראל-מחלב, שחר בר יהודה, טל אלון-מן,
ענת ברונשטיין קלומק, גיל זלצמן וג'וי בנטוב

תקציר

נייר מדיניות זה עוסק במניעת אובדנות בקרב צעירים אוטיסטים בישראל¹, נושא בעל חשיבות מכרעת, עקב הסיכון המוגבר לאובדנות באוכלוסייה זו. המסמך מציג נקודת מבט רחבה ורב-מערכתית, המשלבת תובנות של מומחים, אנשי מקצוע, אוטיסטים ובני משפחותיהם. מטרת נייר המדיניות היא לתאר את האתגרים הייחודיים במניעת אובדנות בקרב אוטיסטים צעירים ולהציע המלצות מוסכמות למדיניות ופרקטיקה מיטבית. המסמך מתמקד בשלושה תחומי ליבה: (א) התמודדות עם סיכון אובדני בקרב צעירים אוטיסטים: מניעה ואיתור, הפניה והערכה וטיפול (ב) רצף חינוכי-טיפולי; (ג) מחקר בתחום של מניעת אובדנות בקרב אוטיסטים. התובנות המוצגות כאן נאספו באמצעות דיונים מקדימים עם בוגרים אוטיסטים פעילים בקהילה ובכינוס שכלל שולחנות עגולים עם מגוון רחב של משתתפים: קובעי מדיניות, אנשי מקצוע בתחומי החינוך הטיפולי והרפואה, נציגי עמותות בתחומי האובדנות והאוטיזם, בני משפחה ואוטיסטים. המסמך מציג קשת של אתגרים, כגון: חוסר ידע וחוסר מודעות, היעדר מדיניות ותקצוב ייעודיים ומחסור בכלים מותאמים למניעה ואיתור, הפניה והערכה וטיפול. ההמלצות כוללות הנושא בתוכנית הלאומית, שיתופי פעולה בין-משרדיים, הסדרת הכשרות מקצועיות, אימוץ כלים מותאמים להערכת סיכון ופיתוח כלים חסרים וכן קידום מחקר ואיסוף נתונים. נייר המדיניות מדגיש את הצורך בעיצוב מדיניות כוללת ושיתופי פעולה רב-מערכתיים, תוך שיתוף משמעותי של הקהילה האוטיסטית. חשיבות ההתאמה של התוכנית הלאומית לאוכלוסייה האוטיסטית נובעת מכך שקיים בקרבה שיעור גבוה של מחשבות אובדניות וכן מהאתגרים הייחודיים באיתור ומניעה של אובדנות באוכלוסייה זו. המסמך מהווה קריאה לפעולה לכלל הגורמים הרלוונטיים, במטרה לפתח מענה מקיף ומותאם לצורכי האוכלוסייה האוטיסטית בתחום מניעת האובדנות.

מילות מפתח: מניעת אובדנות, אוטיזם, מדיניות

* תודות לקובעי המדיניות, לנציגי משרדי הממשלה ולכל המשתתפים בשולחנות העגולים ביום הכינוס. תודה לאורחים מחו"ל שתורמו מזמנם ומהידע הרב שלהם, תודה לחברי המעבדה המשותפת לקידום רווחה נפשית ולמניעת אובדנות בקרב אוטיסטים על עבודה משותפת לאורך זמן. אנו מודים גם למכון לחקר מצבי משבר ואובדנות בקרב מתבגרים ע"ש גילי אדר, המרכז לבריאות הנפש גאה, פתח תקווה וליחידה למניעת אובדנות במשרד הבריאות.

1 מסמך זה נכתב בשפת זהות ראשונה (identity-first language), כלומר שימוש במונח "אוטיסטים", על פי העדפתם של חברים אוטיסטים בקבוצת המחקר ורבים ברחבי העולם (Bury et al., 2023).

אובדנות ואוטיזם

אובדנות מוגדרת כמגוון של התנהגויות הקשורות למחשבות ולפעולות של הפרט העוללות להוביל למותו (American Psychiatric Association, 2022). זוהי בעיה חמורה בתחום בריאות הציבור (Centers for Disease Control, 2020) וסיבת המוות השלישית למותם של מתבגרים גילאי 10–24 בעולם (Ahmad et al., 2021). נתונים מדאיגים אלו הובילו להחלטת ממשלה 1901 משנת 2013 להקים תוכנית לאומית למניעת התאבדויות (משרד הבריאות, 2013). התוכנית בנויה בשלוש רמות מניעה, כמקובל במודל בריאות הציבור (Leavell & Clark, 1958) וכוללת צעדי מניעה שנמצאו יעילים (פומרנץ ואחרים, 2020). אף שהתוכנית פועלת בקרב אוכלוסיות בסיכון מוגבר, יש צורך להרחיב את הפעולות הראשוניות שנעשו בתחום מניעת אובדנות בקרב אוטיסטים בישראל, ונייר המדיניות הנוכחי מקווה לחזק מאמצים אלו. במדריך האבחונים (American Psychiatric Association 2022) האוטיזם מוגדר רשמית כ"הפרעה על הספקטרום האוטיסטי" (Autism Spectrum Disorder), אך הגדרה חברתית עדכנית רואה באוטיזם גיוון נייורולוגי (neurodiversity). הגדרה זו מדגישה את ההבדלים בסגנונות התקשורת החברתית, בפרופיל הקוגניטיבי, בעיבוד החושי ובתחומי העניין הממוקדים המאפיינים את האוכלוסייה האוטיסטית, בהשוואה לאוכלוסייה שאינה אוטיסטית. הבדלים אלו באים לידי ביטוי במגוון רחב של ביטויים ייחודיים ומשקפים את האופי ההטרוגני של האוטיזם (Jaarsma & Welin, 2012). בארצות הברית, ההערכה היא כי אחד מכל 36 ילדים מאובחן עם אוטיזם (Maenner et al., 2023), כך ששונות נייורולוגית זו הפכה לנפוצה ביותר בשנים האחרונות. בדומה לדיווחים על אודות שיכחות התופעה באוכלוסייה הכללית, התאבדות היא אחד הגורמים המרכזיים למוות בגילים צעירים גם בקרב אוטיסטים, הנמצאים בסיכון מוגבר לאובדנות, בהשוואה לאוכלוסייה הכללית. כך למשל, במחקר מטה-אנליזה נמצא כי תדירות המחשבות האובדניות בקרב אוטיסטים גבוהה פי שניים מאשר באוכלוסייה הכללית, ואחד מכל ארבעה אוטיסטים חווה מחשבות כאלה במהלך חייו (O'Halloran et al., 2022). הנתונים מצביעים על כך שמספר ניסיונות ההתאבדות בקרב אוטיסטים גבוה פי שלושה עד שישה מזה של האוכלוסייה הכללית (Chen et al., 2017; Kirby et al., 2019; Kölves et al., 2021). באשר לשיעורי ההתאבדות שהסתיימו במוות, מחקרים מצביעים על שיעורים גבוהים פי שבעה בקרב אוטיסטים בכל הגילים, בהשוואה לאוכלוסייה הכללית (Kirby et al., 2019). אחת הסיבות המרכזיות לשכיחות הגבוהה קשורה בכך שגורמי הסיכון לאובדנות באוכלוסייה הכללית תקפים גם בקרב אוטיסטים, אם כי המופע של גורמי סיכון אלה באוטיזם יהיה לרוב בעצימות ושיכחות גבוהות יותר מאלו של האוכלוסייה הכללית (Segers & Rawana, 2014). לצד השיכחות הגבוהה, הספרות המחקרית מצביעה על הקושי בעיסוק בנושא בשל היעדר ידע בקרב אנשי מקצוע בנושאים העוסקים באוטיזם ובבריאות הנפש (Stahmer et al., 2019), ואוטיסטים בעצמם מדווחים על היעדר ידע אצל אנשי המקצוע (Camm-Crosbie et al., 2019). כמו כן, קיים חסר משמעותי בכלים מותאמים מבוססי מחקר למניעת אובדנות בקרב אוטיסטים (Schwartzman et al., 2021). ממצאים אלה הובילו אותנו, בשיתוף

הקהילה האוטיסטית, לצאת למהלך של בחינה רחבה ורב-מערכתית של האתגרים וההמלצות למניעת אובדנות בקרב אוטיסטים בישראל, לרכז המלצות התערבות יעילות להתמודדות עם האתגרים ולקדם מאמצים למניעת אובדנות בקרב אוכלוסייה פגיעה זו. המהלך נעשה בהשראת מהלך דומה שהתקיים באוסטרליה, שמטרתו הייתה להעלות מודעות, לזהות אתגרים במחקר ובשטח ולהציע פתרונות עבור אוטיסטים באופן כללי (Hedley et al., 2022), עם זאת, המהלך הנוכחי מתמקד באוטיסטים צעירים בלבד (מתבגרים ומבוגרים צעירים).

המהלכים לגיבוש נייר המדיניות

כדי להבין טוב יותר מהם האתגרים שעומדים בפנינו מתמודדים במניעת אובדנות בקרב אוטיסטים בישראל, ומהן הדרכים הטובות ביותר להתמודד עם אתגרים אלה, יזמנו שלושה מהלכים, שהובילו לכתיבת נייר מדיניות זה. המהלך הראשון כלל דיונים מקדימים עם אוטיסטים בלבד, ובהם השתתפו שמונה אוטיסטים הפעילים בארגונים המקדמים את הזכויות והצרכים של אוטיסטים ("אס"י – פעילי הקהילה האוטיסטית בישראל" ו"מרוצפות – אוטיסטיות כותבות"). לשני הארגונים ישנה תרומה משמעותית ליצירתה ולצמיחתה של הקהילה האוטיסטית בישראל. המהלך השני כלל סדנה בין-לאומית (יוני 2023)² שהתקיימה בתמיכת האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, שבה השתתפו 274 אנשי מקצוע וחוקרים אוטיסטים ושאינם אוטיסטים מישראל ומהעולם, אשר העבירו ידע בנושא. המטרה הייתה להעלות מודעות לנושא ולבחון דרכים לקידומו בישראל. המהלך השלישי התבסס על דיונים בשולחנות עגולים, שלקחו בהם חלק 42 משתתפים: קובעי מדיניות ממשרדי הממשלה – בריאות, רווחה וחינוך, אנשי מקצוע בתחום החינוך – יועצים, מחנכים, מורים ומנהלים, צוותי טיפול – פסיכולוגים קליניים וחינוכיים ומטפלים באומנויות, אנשי רפואה – פסיכיאטרים ורופאי משפחה, נציגים מהקהילה – בני משפחה ביולוגיים, מאמצים ואפוטרופוסים, נציגי עמותות בתחומי האובדנות או האוטיזם ואקטיביסטים אוטיסטים. המשתתפים חולקו לשלושה מושבים נפרדים, שעסקו בשלוש סוגיות מרכזיות, במטרה להעמיק את הדיון בכל סוגיה ולקבל תמונה רחבה ומדויקת ככל האפשר בכל אחת מהן: (א) התמודדות עם סיכון אובדני בקרב צעירים אוטיסטים: מניעה ואיתור, הפניה והערכה וטיפול; (ב) בניית רצף חינוכי-טיפולי עבור צעירים אוטיסטים; (ג) קידום מחקר בנושא של אובדנות באוטיזם בישראל. שלבי העבודה המתוכננים בשולחנות העגולים כללו ארבעה שלבים: (א) דיון פתוח ונרחב להבנת האתגרים שאיתם מתמודדים אוטיסטים, משפחותיהם ואנשי המקצוע; (ב) הצגת נקודת מבט בין-לאומית של חוקר ממוסד אקדמי בחו"ל; (ג) כתיבת האתגרים שיש עליהם הסכמה במסמך המיועד לכך; (ד) הצגת סיכום האתגרים בפני שתי הקבוצות האחרות. אותו תהליך התרחש גם בנוגע להמלצות. האתגרים וההמלצות העיקריים שגובשו בכל סוגיה מוצגים בנייר מדיניות זה. נתחיל בהצגת התובנות שעלו בדיון על הסוגיה הראשונה – התמודדות עם סיכון אובדני.

2 אתר בטיפולנט:

אתגרים והמלצות

סוגיה 1 – התמודדות עם סיכון אובדני בקרב צעירים אוטיסטים: מניעה ואיתור, הפניה והערכה וטיפול

בהתמודדות עם סיכון אובדני בתחום המניעה זהו שלושה אתגרים עיקריים: (א) אי-הכרה רשמית באוטיסטים כמי שנמצאים בסיכון מוגבר לאובדנות, וחוסר הכרה בכך במסגרת התוכנית הלאומית ובמשרדי הממשלה הנוגעים בדבר; (ב) באוכלוסייה הרחבה מושקעים משאבים רבים להנגשת ידע, במסגרת הכשרת שומרי סף, אך מורגש מחסור ניכר בידע על אובדנות בקרב אוטיסטים. מצב זה מוביל למידור השיח על אובדנות באוטיזם, הנובע בעיקרו מהיעדר הידע בתחום. כלומר תהליכי **מניעת אובדנות** באוכלוסייה זו נמצאים בפגור בהשוואה למאמצים הלאומיים בקרב כלל האוכלוסייה או בקרב קבוצות סיכון המוכרות רשמית במסגרת התוכנית הלאומית. כך לדוגמה, מן התיאור של נציגת משרד הבריאות עלה כי הקניית ידע והתייחסות למניעת אובדנות בקרב אוטיסטים אינם נכללים במסגרת פעילויות ההסברה לקהילה. גם במשרד החינוך תוארה מציאות דומה, שלפיה קיימת תוכנית למניעת אובדנות בשם "בוחרים בחיים" (אברהם ושראל-מחלב, 2022), שבמסגרתה אנשי החינוך עוברים הכשרה בשיח ישיר עם מתבגרים על מניעת אובדנות, אולם הכשרה זו אינה כוללת הקניית ידע בנושא אובדנות בקרב אוטיסטים. בהיעדר הידע, אנשי מקצוע ואנשים בקהילה מתקשים לזהות את סימני מצוקה אצל אוטיסטים ולפעמים מייחסים התנהגות זו למאפיינים האוטיסטיים. כמו כן הם אינם מקיימים התערבויות למניעה; (ג) לצד המחסור בידע ובמניעה, קיים גם מחסור **באיתור**. כך לדוגמה, תוכנית ההתערבות החינוכית "בוחרים בחיים" כוללת שאלון איתור יזום (screening) המועבר בתחילת התוכנית ובסופה לכלל התלמידים, אולם הוא אינו מותאם לאוטיסטים ואינו מיושם כלל בכיתות החינוך המיוחד. בתחום **ההפניה** להערכת סיכון ולתהליך ההערכה, קיימים אתגרים אחרים: (א) בחוזר המנכ"ל למניעת אובדנות אין התייחסות לאופן ביצוע הערכת סיכון ראשונית לתלמידים אוטיסטים. לעומת זאת, בנוגע לתלמידים שאינם אוטיסטים, יש הנחיות מפורטות, הכוללות תיאור של גורמי סיכון והנחיות לשיח מקרב; (ב) גם תהליך הפניית התלמיד האוטיסטי למערכת בריאות הנפש אינו מותאם לצרכיו, והוא נעשה באופן דומה להליך ההפניה הרגיל לתלמידים שאינם אוטיסטים; (ג) אי-התאמה נוספת קיימת גם בתהליך **הערכת הסיכון** במערכת בריאות הנפש. כלי האבחון להערכת סיכון אובדני עדיין אינם מותאמים לאוטיסטים בישראל ועלולים לפגוע באיכות הערכת הסיכון; (ד) ההערכה במיון פסיכיאטרי, אשר נעשית בסביבה שאינה מותאמת לצורכי אוטיסטים ומבוצעת על ידי דמות לא מוכרת, עלולה להגביר את חוויית המצוקה של התלמיד ומשפחתו. בתחום **הטיפול** באוטיסט בסיכון אובדני קיימים אתגרים מרכזיים נוספים: היעדר סטנדרטים לעבודה בתחום, מחסור במטפלים בכלל ומחסור חמור שלהם בפריפריה ובמטפלים באוטיסטים מבוגרים בפרט, התערבויות טיפוליות שאינן מותאמות לאוטיסטים ובסביבה שאינה מותאמת להם, חלקן על ידי גורמי טיפול לא מוכרים, נתק בין אנשי מקצוע ובין הקהילה האוטיסטית, היוצר החמצת ידע חיוני ממקורות מהימנים (expert community), והיעדר הכרה מצד מטפלים בכוחה של

הקהילה האוטיסטית כגורם חוסן משמעותי למניעת אובדנות, שעל כן לרוב אינו נלקח בחשבון בבניית תוכנית הביטחון. כפי שניתן לראות, האתגרים חוצים את כל שלבי התהליך – החל מחוסר מודעות בשלבי המניעה ואיתור, דרך קשיים בהפניה ובאבחון ועד פערים בטיפול יעיל ומותאם. **ההמלצות** על מענים בתחום הידע כללו: (א) שינוי המדיניות, לרבות הכללת יעד מניעת האובדנות בקרב אוטיסטים בתוכנית אסטרטגית לאומית וקידום פעולות לאומיות להפחתת תווית שלילית וחשש מאובדנות באוטזם; (ב) הכשרה של אנשי המקצוע בלימודים באקדמיה ובהמשך בהשתלמויות וקורסים בשטח בנושאי מניעה ואיתור, הפניה והערכה וטיפול. כך לדוגמה צוין כי "כיום בהכשרת פסיכולוגים קליניים אין התייחסות לאובדנות בקרב אוטיסטים, ויש צורך בהכשרת פסיכולוגים קליניים לטיפול מותאם באוטיסטים אובדניים, הכולל גם שימוש בכתיבה ככלי טיפולי"; (ג) הכשרת שומרי סף, כלומר הסברה למשפחות, עמותות ומוקדי איתור וסיוע, באמצעות ימי עיון, כנסים והנגשת הידע ברשתות החברתיות באופן מוגן יותר ומתאים יותר לאוטיסטים. באשר להמלצות שהתייחסו לחסר בכלים ובמענים חינוכיים וטיפוליים, המשתתפים ציינו את הצרכים הבאים: (א) התאמה של שאלון לאיתור יזום של אובדנות; (ב) פיתוח שימוש בטכנולוגיה שתסייע לניבוי וזיהוי מוקדם של תלמידים בסיכון אובדני מוגבר, על סמך ניתוח מידע ממקורות שונים, תוך הקפדה על שמירת פרטיותם של התלמידים; (ג) פיתוח פרוטוקול הפניה מותאם לשימוש יועצים חינוכיים; (ד) בניית כלים להערכת סיכון ראשונית עבור יועצים ולהערכת סיכון קלינית עבור מטפלים, בניית כלים שיסייעו גם לאבחנה מבלדת בין דיכאון לשחיקה אוטיסטית; (ה) פיתוח התערבויות חינוכיות וטיפוליות מותאמות לאוטיסטים; (ו) גיבוש פרוטוקול חינוכי, טיפולי ופסיכיאטרי להתערבות בעת סיכון אובדני בקרב אוטיסטים, שיכלול תרשים זרימה אשר יתאר את תפקידו של כל אחד מהשותפים ואת המכלול כולו. פיתוח הכלים, הפרוטוקולים וההתערבויות ייעשה בשיתוף אוטיסטים מתבגרים ובוגרים; (ז) הרחבת שעות הייעוץ החינוכי בכיתות התקשורת ובכיתות שבהן משולבים אוטיסטים; (ח) הגדלת מעגל המטפלים המומחים באובדנות בקרב אוטיסטים, ביניהם מטפלים באומנויות, המצויים בקשר טיפולי רציף עם התלמידים בבתי הספר לאורך השנה; (ט) מתן מענה מותאם בשירותי בריאות הנפש על בסיס צרכים אישיים, ולא רק על פי אבחנה רשמית. (י) יצירת מאגר של מטפלים ויועצים מומחים שיכלול ליווי והדרכה לאנשי המקצוע; (יא) שילוב אנשי מקצוע אוטיסטים במערך הטיפול.

סוגיה 2 – בניית רצף חינוכי-טיפולי בהקשר של מניעת אובדנות בקרב צעירים אוטיסטים

אחד האתגרים המרכזיים שעלו מדברי המשתתפים היה יצירת רצף טיפולי-חינוכי יעיל בין כלל המערכות והגורמים המטפלים באוטיסטים. בתהליך ארגון המידע זוהו **שני מוקדי עניין**: הראשון עסק במתח הפנימי הקיים בין אנשי המקצוע בקהילה המקצועית (within), והשני התמקד באתגרים העולים מהיחסים בין הקהילה המקצועית ובין האוטיסטים והוריהם (between). **במוקד הראשון** המשתתפים הצביעו על חמישה אתגרים שערים צריך להתמודד: (א) אפקט מגדל בבל: ריבוי המודלים

והמונחים המקצועיים בקרב המומחים במקצועות השונים מקשה עליהם לנהל תקשורת יעילה המבוססת על הבנה הדדית, ומחבל ביכולתם ליצור יחסי אמון והערכה ביניהם; (ב) חוסר אחידות בניהול סיכון אובדני בקרב צעירים אוטיסטים: הפרוטוקולים של ההתערבות בסיכון אובדני לכלל האוכלוסייה, המיושמים גם על אוטיסטים, מאופיינים לעיתים בסתירות, שכן לכל אחד מהמשרדים הממשלתיים יש נוהל התערבות נפרד, שלא תמיד נמצא בהלימה עם נוהלי המשרדים האחרים; (ג) התערבות חינוכית: המורים מדירים את עצמם מעיסוק בנושא מעבר להפניית התלמידים ליועץ החינוכי, מחשש להזיק לתהליך הטיפול. כתוצאה מכך הם נמנעים לעיתים מלתת תמיכה חינוכית לתלמיד ולמשפחתו. נוסף על כך, אנשי מקצוע אחרים, שאינם מבינים את התרומה הייחודית של המורים באיתור, בהפניה ובהתערבות החינוכית, אינם כוללים אותם באופן מפורט בתוכנית הטיפול; (ד) ליווי רפואי בקהילה: קיים חסר משמעותי בפסיכיאטרים בקהילה המסוגלים לתת מענה לאוטיסטים שנמצאים בסיכון אובדני ולמשפחותיהם. פסיכיאטר המכיר והמלווה את התלמיד ואת משפחתו והעוקב אחר מצבו הנפשי של התלמיד לאורך זמן הוא דמות משמעותית ברצף החינוכי-טיפולי, והכרחי שייקח בו חלק. גם במקרים שבהם הפסיכיאטר נמצא בקשר רציף עם המטופל ומשפחתו, הוא אינו נמצא תמיד בקשר הדוק דיו עם המערכות התומכות השותפות לתהליך; (ה) העברת המידע: לא קיימים מנגנונים מוסכמים להעברת מידע מציל חיים בין מערכות החינוך, הבריאות והרווחה. מידע חיוני, כגון רקע פסיכיאטרי, חשד לניצול מיני, התקפי חרדה ואפיזודה דיכאונית, הוא משמעותי להערכת הסיכון ולבניית תוכניות טיפול ותוכניות התערבות לכלל התלמידים, ובמיוחד לאוטיסטים, בשל ריבוי גורמי הסיכון. **במוקד השני**, בין אנשי המקצוע ובין האוטיסטים ומשפחותיהם, צוינו שני אתגרים המשפיעים זה על זה – אמון הדדי ושיתוף בקבלת החלטות. הנקודות שהועלו: (א) המשתתפים ציינו כי אמונם של אוטיסטים והוריהם באנשי המקצוע נפגע, בין היתר בשל טיפול לא מותאם, אכזבה מהתייחסות המערכת לצרכיהם הייחודיים והיעדר שותפות שוויונית בתהליך הטיפול. מנגד, אנשי המקצוע שיתפו בקשיים להתמודד עם חשדנות, תקשורת לקויה וחוסר רצון של אוטיסטים ומשפחותיהם לשתף פעולה עם הטיפול כשהוא אינו מותאם לצרכיהם; (ב) המשתתפים ציינו כי אנשי המקצוע אינם מכירים את השפה האוטיסטית, וחלקם אף אינם מכירים בכך שהם אינם מבינים אותה: "במקרה הטוב הוא מבין שהוא לא מבין, ובמקרה הפחות הטוב הוא חושב שהוא מבין, גם אם הוא לא מבין"; (ג) המשתתפים טענו כי בתהליכי קבלת החלטות וגיבוש מדיניות אין ייצוג הולם לקהילה האוטיסטית ולמשפחות.

כדי לחזק ולשפר את הרצף החינוכי-טיפולי ולבסס שיתוף פעולה הדוק ורציף בין הגורמים המעורבים, המשתתפים הסכימו על מספר המלצות: (א) יצירת מאגר ידע מקצועי מתעדכן הזמין לכל אנשי המקצוע הרלוונטיים. המאגר יאפשר שפה משותפת ושיתוף בידע עדכני בין אנשי המקצוע, כגון עדכון בכלי אבחון ובשיטות טיפול חדשות; (ב) יצירת תיק רפואי דיגיטלי מאובטח ומרוכז עבור תלמידים בסיכון אובדני, אשר ירכז את המידע ממקורות שונים. המערכת תאפשר לגורמי הטיפול המורשים (כגון: פסיכיאטרים, פסיכולוגים, עובדים סוציאליים ויועצים) לגשת למידע ולעדכן אותו, תוך שמירה על סטנדרטים גבוהים של אבטחת מידע והגנה על פרטיות

התלמיד; לדוגמה, בכל פעם שיתווסף מידע חדש למערכת, התלמיד והוריו יתבקשו לתת את הסכמתם להעברת המידע לגורמים ספציפיים, והם יוכלו לבחור אילו פריטי מידע לשתף עם כל גורם, כך שהגישה למידע הרגיש תהיה שקופה עבורם ותהיה להם שליטה עליה; (ג) קיום הכשרה בין-מקצועית משותפת אחת לשנה לכלל אנשי המקצוע הרלוונטיים, בהשתתפות מומחים ואנשי מקצוע מהקהילה האוטיסטית. הכשרה זו תתמקד בחיזוק הבנת התרומה הייחודית של כל מומחים מקצועית ושל שיתוף הפעולה הבין-מקצועי, ביסוס יחסי אמון בין הצדדים והדגשת החשיבות של יצירת רצף טיפולי איכותי עבור אוטיסטים; (ד) בכל אחת מהמערכות השותפות (בית ספר, מת"א, מערכת הרווחה, שירותי בריאות הנפש) ימונה מתאם רצף, שתפקידו יהיה לקשר בין הגורמים השונים בתוך כל מערכת ומול מערכות שותפות, במטרה להבטיח תיאום והמשכיות של הטיפול והמענים הניתנים לתלמידים האוטיסטים; (ה) הוספת נספח ייעודי בחוזר מנכ"ל משרד החינוך, אשר יפרט את תפקידיהם וחובותיהם של בעלי התפקידים השונים במסגרת החינוכית (יועצים, מורים, אנשי חינוך מיוחד, מטפלים באומנויות, קלינאי תקשורת, מרפאים בעיסוק, תומכי הוראה וגורמים מקצועיים נוספים) בהתמודדות עם מצבי סיכון אובדני של תלמידים אוטיסטים. הנספח יחדד את ההבדלים ואת ההתאמות הנדרשות בהתערבות במקרים אלו, בהשוואה להתערבות במצבי סיכון של תלמידים שאינם אוטיסטים; (ו) הקמת "סיירת מחוזית למניעת אובדנות", צוות הכולל פסיכיאטר, איש חינוך, איש טיפול ואיש מקצוע אוטיסט, לצורך סיוע במתן מענה מידי לתלמידים בסיכון. הצוות יתרגל בשגרה תרחישי משבר לתקופות שבהן המערכות הציבוריות אינן פעילות; (ז) כתיבת פרוטוקול עבודה משותף שיכלול תרשימי זרימה להתערבות ולתמיכה בתלמידים לפני התנהגות אובדנית, במהלכה ואחריה, במטרה ליצור תגובה מתואמת ויעילה של כל הגורמים הרלוונטיים; (ח) הקמת מוקד ייעוץ זמין ומשותף לכל המערכות הרלוונטיות, שיכלול מומחים מתחומים שונים, ובהם גם אנשים אוטיסטים שעברו הכשרה ייעודית. מוקד זה יספק תמיכה וסיוע בזמן אמת לאנשי המקצוע ולבני המשפחות המתמודדים עם מצבי סיכון ומשבר, בדומה לקו תמיכה; (ט) הנגשת ידע אמין ומפורט לאוטיסטים ולהוריהם על גורמי סיכון, גורמי חוסן, הערכת סיכון, שיטות טיפול והתערבויות חינוכיות ומשפחתיות, כדי לאפשר שיתוף פעולה וליצור בסיס אמון משותף. כל ההמלצות כללו שיתוף אוטיסטים מתחילת התהליך ובכל שלבי היישום.

סוגיה 3 – מחקר בתחום של מניעת אובדנות בקרב אוטיסטים בישראל

המשתתפים הצביעו על שלושה אתגרים מרכזיים המקשים על קידום מחקרים בתחום האובדנות בקרב אוטיסטים: (א) אתגרים באיסוף ועיבוד של נתונים: קיים חוסר באיסוף שיטתי של נתוני אובדנות באוכלוסייה האוטיסטית על ידי משרד הבריאות. נוסף על כך, נעשה שימוש במושגים לא אחידים במערכות הטיפוליות השונות, ויש קושי בהגדרת מושגים במחקר שישקפו נאמנה את החוויה האוטיסטית. כמו כן, ניכר היעדר מחקר משותף בתחום זה בישראל, מחקר שבו אוטיסטים מעורבים באופן פעיל ומשמעותי בכל שלבי המחקר, כולל הגדרת מטרות, תכנון, איסוף נתונים וניתוחם

ופרסום הממצאים. אתגרים אלה, ובמיוחד החוסר במחקר משתף, עלולים לפגוע בניתוח מדויק של הנתונים ובהסקת מסקנות; (ב) אתגרים מתודולוגיים ואתיים: קיים מחסור בכלי מחקר המותאמים לאוכלוסייה האוטיסטית, לצד קושי בגיבוש מסגרת אתית מיטבית ומוסכמת על כלל השותפים בהליך המחקרי, לביצוע מחקרים בנושאים רגישים אלה. חלק מהתנאים האתיים הנדרשים לביצוע המחקרים (כגון: הסכמה הורית, מעורבות נדרשת של המשרד וצוות בית הספר במתן תמיכה למשתתפים ומגבלות על תגמול המשתתפים) מקשים על יישום המחקר בפועל ולעיתים אף מונעים לחלוטין את קיומו, גם כאשר הוא אושר. לכן, האתגר הוא ביצירת תשתית אתית מוסכמת, שתאפשר את ביצוע המחקרים ביתר קלות; (ג) גוף ידע מחקרי מצומצם: יש צורך במחקרים נוספים שיבחנו אובדנות בקרב אוטיסטים בוגרים צעירים ובקרב אוטיסטים עם מוגבלות שכלית. נוסף לכך, יש לבחון את האפשרות לשלב במחקר גם נבדקים עם אבחנות לא רשמיות, בהתאם לגישות שונות הרווחות בשדה המחקרי ותוך העדפת הקהילה האוטיסטית. לבסוף, קיים קושי לגייס משאבים לעריכת מחקרים איכותיים בנושא.

על מנת להתמודד עם האתגרים שתוארו בתחום המחקר על אובדנות בקרב אוטיסטים, העלו המשתתפים חמש המלצות מרכזיות: (א) שיפור איסוף ועיבוד הנתונים: התאמת טופסי תיעוד במשרד הבריאות ויצירת מערך משולב לאיסוף נתונים גם במשרדי החינוך והרווחה; (ב) גיבוש טרמינולוגיה מוסכמת וכלים אחידים: גיבוש מינוח מקובל בקרב כלל הגורמים הרלוונטיים, פיתוח כלי הערכה ומדידה באמצעות מחקר משתף ושימוש בכלים קיימים ממחקרים בעולם, לאחר התאמתם לאוכלוסייה המקומית; (ג) הנגשת הידע ושיתוף הקהילה: הנגשת ידע לחוקרים על אודות השפה והחווייה האוטיסטית ועל שילוב אוטיסטים בצוותי המחקרים; (ד) קביעת הנחיות וכללים למחקרים עתידיים: הקפדה על מחקרים מותאמי גילים ותפקוד קוגניטיבי וניסוח כללים ברורים לחקר נושאים רגישים אלה ולשילוב נבדקים עם אבחנה רשמית ובלעדיה; (ה) גיוס משאבים ותמיכה ציבורית: גיוס תמיכה כספית, ביצוע פעולות הסברה והנגשת ממצאי המחקרים לקובעי מדיניות ולציבור. יישום ההמלצות הללו עשוי לתרום משמעותית להתמודדות עם האתגרים הקיימים ולקידום המחקר בתחום האובדנות בקרב אוטיסטים, תוך שיפור איכות הנתונים.

סיכום ומבט לעתיד

כינוס יוצא דופן של בעלי ידע ומומחיות מישראל ומהעולם, אוטיסטים ושאינם אוטיסטים, אפשר דיונים מתוך נקודות מבט שונות של כלל המעורבים, דיונים שהובילו לזיהוי האתגרים הייחודיים והמורכבים במניעת אובדנות בקרב אוטיסטים צעירים בישראל. הדיונים היו מעמיקים ומקיפים לא רק בהצגת האתגרים הקיימים במניעת אובדנות בקרב אוכלוסיית האוטיסטים, אלא גם בחשיבה המשותפת על פתרונות ומענים פוטנציאליים בשלושה תחומי ליבה: (א) התמודדות עם סיכון אובדני בקרב צעירים אוטיסטים: מניעה ואתגר, הפניה והערכה וטיפול; (ב) רצף חינוכי-טיפולי; (ג) מחקר בתחום של מניעת אובדנות בקרב אוטיסטים בישראל. מחקרים קודמים

הראו כי שילוב של מומחים, קובעי מדיניות, אנשי שטח ובעלי ניסיון אישי הוביל לפיתוח המלצות מדיניות, והוא חיוני לקידום פתרונות יעילים ובני קיימא לבעיות בריאות מורכבות (Pope et al., 2019). זיהוי המכשולים, לצד גיבוש המלצות מעשיות מותאמות וחתירה להסכמה בין כל הגורמים, תוך תיעוד בכתב, מהווים אבן דרך משמעותית בתחום. למיטב ידיעתנו, זהו מהלך מערכתי ראשון בישראל ליצירת קווים מנחים להתאמת תוכנית התערבות לאומית למניעת אובדנות המתמקדת בצעירים אוטיסטים. ייחודו של נייר מדיניות זה בכך שהוא נשען על דיונים והסכמות רחבות רב-מערכתיות.

שיתוף אוטיסטים

אחת התובנות המשמעותיות שעלו במהלך הסדנה הבין-לאומית הוא הצורך בשיתוף משמעותי של האוכלוסייה האוטיסטית בכל השלבים של תהליכי קבלת ההחלטות, עיצוב המדיניות, פיתוח כלי מניעה, טיפול וכן בעריכת מחקרים. ממצא זה הוא ברוח המוטו של תנועת הזכויות של אנשים עם מוגבלות: "שום דבר עלינו בלעדינו" (Milton & Bracher, 2013). מהלך זה מהווה דוגמה ליישום עקרונות המחקר המשותף, מפני שהוא כלל כבר מתחילתו שיתוף פעולה עם פעילים ואנשי מקצוע מהקהילה האוטיסטית. שיתוף הפעולה בין פעילים מהקהילה האוטיסטית ובין אנשי מקצוע וקובעי מדיניות שאינם אוטיסטים תואם את הגישות העדכניות ביותר בתחום, הגורסות כי גישה שיתופית (collaborative approaches to autism research) מאפשרת זווית ראייה רחבה ומגוונת יותר של הסוגיות הנחקרות (Fletcher-Watson et al., 2019) ורואה באנשי הקהילה האוטיסטית שותפים, ולא מטופלים או משתתפים פסיבים (den Houting et al., 2021). על אף האתגרים שנבעו מהטרוגניות הקבוצה, ללא שיתוף האוטיסטים לא ניתן היה להגיע לזיהוי מקיף של האתגרים בתחומים השונים שנדונו בקבוצות המיקוד, ולא ניתן היה לגבש בביטחון את ההמלצות שהתקבלו בהסכמה בין אנשי המקצוע (אוטיסטים ושאינם אוטיסטים) ובין אוטיסטים בקהילה.

מקורות

- אברהם, ר' ושראל-מחלב, א' (2022) **בוחרים בחיים – מדברים ישירות עם מתבגרים: תוכנית חינוכית למניעת אובדנות בישראל**. השירות הפסיכולוגי ייעוצי, משרד החינוך.
- משרד הבריאות (2013). **תוכנית לאומית למניעת התאבדויות**. https://www.gov.il/he/departments/policies/2013_des1091
- פומרנץ, י', מועלם, א' והרוש-עזרן, ש' (2020). **נייר מדיניות. מפגש לעבודה חינוכית-סוציאלית**, 52–51, 33–40.
- Ahmad, F. B., Cisewski, J. A., Miniño, A., & Anderson, R. N. (2021). Provisional Mortality Data — United States, 2020. *MMWR. Morbidity and Mortality Weekly Report*, 70(14), 519–522. <https://doi.org/10.15585/mmwr.mm7014e1>
- American Psychiatric Association (2022). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders (DSM-5-TR)*. <https://doi.org/10.1176/appi.books.9780890425787>

- Bury, S. M., Jellett, R., Spoor, J. R., & Hedley, D. (2023). "It defines who I am" or "it's something I have": What language do [autistic] Australian adults [on the autism spectrum] prefer? *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 53(2), 677–687. <https://doi.org/10.1007/s10803-020-04425-3>
- Camm-Crosbie, L., Bradley, L., Shaw, R., Baron-Cohen, S., & Cassidy, S. (2019). "People like me don't get support": Autistic adults' experiences of support and treatment for mental health difficulties, self-injury and suicidality. *Autism*, 23(6), 1431–1441. <https://doi.org/10.1177/1362361318816053>
- Centers for Disease Control (2020). Suicide mortality by state. *National Center for Health Statistics*. <https://www.cdc.gov/nchs/pressroom/sosmap/suicide-mortality/suicide.htm>
- Chen, M.-H., Pan, T.-L., Lan, W.-H., Hsu, J.-W., Huang, K.-L., Su, T.-P., Li, C.-T., Lin, W.-C., Wei, H.-T., & Chen, T.-J. (2017). Risk of suicide attempts among adolescents and young adults with autism spectrum disorder: A nationwide longitudinal follow-up study. *The Journal of Clinical Psychiatry*, 78(9), e1174–e1179. <https://doi.org/10.4088/JCP.16m11100>
- den Houting, J., Higgins, J., Isaacs, K., Mahony, J., & Pellicano, E. (2021). "I'm not just a guinea pig": Academic and community perceptions of participatory autism research. *Autism*, 25(1), 148–163. <https://doi.org/10.1177/1362361320951696>
- Fletcher-Watson, S., Adams, J., Brook, K., Charman, T., Crane, L., Cusack, J., Leekam, S., Milton, D., Parr, J. R., & Pellicano, E. (2019). Making the future together: Shaping autism research through meaningful participation. *Autism*, 23(4), 943–953. <https://doi.org/10.1177/1362361318786721>
- Hedley, D., Cassidy, S., Templin, C., Hayward, S. M., Haschek, A., Bulluss, E., Den Houting, J., Kölves, K., Maddox, B. B., Morgan, L., Moseley, R., Rabba, A. S., Rose, A., Stokes, M. A., & Young, R. L. (2022). Recommendations from the 2021 Australasian Society for Autism Research "Health, Wellbeing and Suicide Prevention in Autism" Conference and Roundtable. La Trobe University, Melbourne. <https://doi.org/10.26181/19690432>
- Jaarsma, P., & Welin, S. (2012). Autism as a natural human variation: Reflections on the claims of the neurodiversity movement. *Health care analysis: Journal of Health Philosophy and Policy*, 20(1), 20–30. <https://doi.org/10.1007/s10728-011-0169-9>
- Kirby, A. V., Bakian, A. V., Zhang, Y., Bilder, D. A., Keeshin, B. R., & Coon, H. (2019). A 20-year study of suicide death in a statewide autism population. *Autism Research*, 12(4), 658–666. <https://doi.org/10.1002/aur.2076>
- Kölves, K., Fitzgerald, C., Nordentoft, M., Wood, S. J., & Erlangsen, A. (2021). Assessment of suicidal behaviors among individuals with Autism Spectrum Disorder in Denmark. *JAMA Network Open*, 4(1), e2033565–e2033565. <https://doi.org/10.1001/jamanetworkopen.2020.33565>
- Leavell, H. R., & Clark, E. G. (1958). *Preventive medicine for the doctor in his community: An epidemiologic approach*. McGraw-Hill Publishing.

- Maenner, M. J., Warren, Z., Williams, A. R., Amoakohene, E., Bakian, A. V., Bilder, D. A., Durkin, M. S., Fitzgerald, R. T., Furnier, S. M., Hughes, M. M., Ladd-Acosta, C. M., McArthur, D., Pas, E. T., Salinas, A., Vehorn, A., Williams, S., Esler, A., Grzybowski, A., Hall-Lande, J., Nguyen, R. H. N., ... Shaw, K. A. (2023). Prevalence and characteristics of autism spectrum disorder among children aged 8 years - Autism and Developmental Disabilities Monitoring Network, 11 sites, United States, 2020. *Morbidity and Mortality Weekly Report: Surveillance Summaries*, 72(2), 1–14. <https://doi.org/10.15585/mmwr.ss7202a1>
- Milton, D., & Bracher, M. (2013). *Autistics speak but are they heard. Medical Sociology Online*, 7(2), 61–69.
- O'Halloran, L., Coey, P., & Wilson, C. (2022). Suicidality in autistic youth: A systematic review and meta-analysis. *Clinical Psychology Review*, 93, 102144–102144. <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2022.102144>
- Pope, M. A., Jordan, G., Venkataraman, S., Malla, A. K., & Iyer, S. N. (2019). “Everyone has a role”: Perspectives of service users with first-episode psychosis, family caregivers, treatment providers, and policymakers on responsibility for supporting individuals with mental health problems. *Qualitative Health Research*, 29(9), 1299–1312. <https://doi.org/10.1177/1049732318812422>
- Schwartzman, J. M., Smith, J. R., & Bettis, A. H. (2021). Safety planning for suicidality in autism: Obstacles, potential solutions, and future directions. *Pediatrics*, 148(6), e2021052958. <https://doi.org/10.1542/peds.2021-052958>
- Segers, M., & Rawana, J. (2014). What do we know about suicidality in autism spectrum disorders? A systematic review. *Autism Research*, 7(4), 507–521. <https://doi.org/10.1002/aur.1375>
- Stahmer, A. C., Vejnaska, S., Iadarola, S., Straiton, D., Segovia, F. R., Luelmo, P., Morgan, E. H., Lee, H. S., Javed, A., Bronstein, B., Hochheimer, S., Cho, E., Aranbarri, A., Mandell, D., Hassrick, E. M., Smith, T., & Kasari, C. (2019). Caregiver voices: Cross-cultural input on improving access to autism services. *Journal of Racial and Ethnic Health Disparities*, 6(4), 752–773. <https://doi.org/10.1007/s40615-019-00575-y>

סקירות ספרים

בוגרי פנימיות בישראל: מחקר מעקב על מצבם לאורך עשור

מאת: רמי בנבנישתי, ענת זעירא ותהילה רפאלי

אוניברסיטת בר-אילן, 2024 (עמודים 298)

ערן מלקמן

"אההה אחרי הפנימייה... כן זה, ת'אמת שזה כן קשה. כי... אבל עכשיו כאילו אחרי הפנימייה, אהה לצאת מהמסגרת, זה כמו משפחה, דרך אגב... אני הרגשתי שזה הבית שלי, שזה המשפחה שלי. בשתי הפנימיות שהייתי בה, בהן. אז זה כמו ש... יגידו לך תצאי מהבית ו... אותה הרגשה כאילו שמרגישים, זה כאילו ככה זה נהיה, אבל אין ברירה. כשאין ברירה אז יש את הצבא, יש את ה... חיים. החיים שלנו שצריכים להתחיל, וכאילו הכול יורד. ואז אתה מחפש את עצמך מההתחלה" (גשאו, בוגר פנימייה).

חויית היציאה מהפנימייה והמעבר לחיים עצמאיים המשתקפת במילותיו של גשאו נמצאת בלב ספר זה, אשר מציג ממצאי מחקר מקיף שעקב לאורך עשר שנים אחרי קבוצה של צעירים שהתחנכו בפנימיות. כמו גשאו, מדי שנה כמה אלפי צעירים מסיימים את שהותם במסגרות חוץ-ביתיות שבפיקוח משרד הרווחה ומשרד החינוך, ויוצאים לדרך העצמאית כבוגרים. צעירים אלו מאופיינים בדרך כלל ברקע חברתי-כלכלי מוחלש, לצד חשיפה למגוון חוויות של הזנחה והתעללות במהלך חייהם. עבורם, גיל 18 מסמן את סיום אחריותה של המדינה לשלומם והתפתחותם, ואז הם נתבעים באופן חד ופתאומי להתמודד הן עם הניתוק מסביבת גידולם והן עם המטלות המרובות הכרוכות במעבר לחיים עצמאיים; זאת כשלרשותם עומדים משאבי תמיכה מוגבלים. כתוצאה מכך, בוגרי מסגרות חוץ-ביתיות נחשבים לאחת הקבוצות המודרות ביותר באוכלוסייה, והם נמצאים בסיכון מוגבר לחוות קשיים במגוון תחומי חיים, כגון: בריאות נפשית, תעסוקה, השכלה ודיור.

ההכרה בנתוני הפתיחה הבעייתיים של בוגרי ההשמה החוץ-ביתית במעבר לחיים בוגרים ועצמאיים הובילה בעשורים האחרונים לעניין גובר מצד חוקרים, קובעי מדיניות ואנשי מקצוע בעולם ובישראל, בכל הנוגע למצבם בעת המעבר ולאחריו (זעירא ובנבנישתי, 2008; עטר-שוורץ ומלקמן, 2020; Courtney & Dworsky, 2006; Sulimani-Aidan, 2017). בד בבד, חלה גם התפתחות משמעותית בכל הקשור בפיתוח של שירותים שמטרתם לסייע בהכנה של הצעירים למעבר, עוד בהיותם במסגרת ההשמה, ולהציע פתרונות להקלת השתלבותם בחברה הבוגרת, בעיקר כאשר הם חסרי מקורות תמיכה משפחתיים. בישראל, שתי דוגמאות בולטות לכך הן תוכנית "גשר לעצמאות", אשר נוסדה ב-2007 על ידי

"ילדים בסיכוי – למען ילדי ובוגרי פנימיות", על מנת לספק דירות מעבר לבוגרי מסגרות חוץ-ביתיות חסרי עורף משפחתי (בנבנישתי ומגנוס, 2008), ויתד – התוכנית הלאומית לצעירים במצבי סיכון, הפועלת משנת 2016 (משרד ראש הממשלה, 2016).

בכדי למפות את האתגרים העומדים בפני אוכלוסייה פגיעה זו משלב היציאה מהפנימייה ודרך השלבים השונים של חייהם העצמאיים והתבססותם בחברה הבוגרת, ועל מנת להנחות את פעולתם של אנשי המקצוע וקובעי המדיניות, יש צורך מהותי במחקרי אורך הנשענים על מדגמים גדולים של בוגרי פנימיות. בפועל, מספר מחקרי האורך שבוצעו בקרב בוגרי מסגרות השמה חוץ-ביתית ואשר מבוססים על דיווחי הבוגרים עצמם (ולא על רשומות מנהליות) הוא מועט, ורובם מתייחסים לבוגרי אומנה. המחקר המתואר בספר זה הוא בין המחקרים הבודדים מסוג זה שנערכו בישראל. בשל המאפיינים הייחודיים של מערכת ההשמה החוץ-הביתית בארץ והאתגרים שעומדים מתמודדים בוגריה (למשל השירות הצבאי), התמונה המתקבלת על מצב הבוגרים היא שונה מזו המדווחת בספרות העולמית, ועל כן ישנה חשיבות מיוחדת למחקר מסוג זה. כך למשל, בעוד שברוב מדינות העולם המערבי, כ-80% מההשמות החוץ-ביתיות הן למשפחות אומנה, בישראל רק 3.8% מכלל הילדים החיים במסגרות חוץ-ביתיות נמצאים במשפחות כאלו (המועצה לשלום הילד, 2021), ואילו הרוב המכריע של ההשמות הן לפנימיות של משרד החינוך ומשרד הרווחה. זאת ועוד, צעירים המושמים בפנימיות הרווחה עקב סיכון לשלומם והתפתחותם, ואשר דומים יותר במאפייניהם לצעירים בטיפול חוץ-ביתי במדינות העולם המערבי האחרות, הם המיעוט בקרב המתחנכים במסגרות חוץ-ביתיות. הרוב הם חניכי פנימיות חינוכיות, המגיעים בחלקם מרקע משפחתי יציב יותר, שמתבטא גם בתפקוד גבוה יותר (זעירא ובנבנישתי, 2008).

הספר **"בוגרי פנימיות בישראל: מחקר מעקב על מצבם לאורך עשור"** נסמן על עבודתם פורצת הדרך של הכותבים רמי בנבנישתי, ענת זעירא ותהילה רפאלי, שכבר בתחילת שנות האלפיים העלו את סוגיית היציאה מהפנימייה והמעבר לחיים עצמאיים של בוגרי פנימיות על סדר היום המחקרי והציבורי; זאת באמצעות סדרה של מחקרים שבחנו צרכים הקשורים למעבר לחיים עצמאיים של צעירים על סף סיום השהות בכל המסגרות החוץ-ביתיות בישראל (פנימיות החינוך ופנימיות הרווחה, משפחות האומנה ומוסדות חסות הנוער) ואת מצבם במגוון תחומים לאחר היציאה מהמסגרת. המחקר שאותו מסכם הספר מהווה המשך ישיר של עבודה זו. הוא עוקב אחרי קבוצה של 276 צעירים מפנימיות של הרווחה והחינוך לאורך ארבע נקודות בזמן: בשנה האחרונה שלהם בפנימייה, עת היו כבני 18 (גל ראשון, $n=276$), כשנה לאחר היציאה מהפנימייה, עת רבים מהם היו במהלך שירותם הצבאי או שירותם הלאומי (גל שני, $n=235$), כארבע שנים לאחר היציאה מהפנימייה, כשהיו בממוצע בני 22 (גל שלישי, $n=222$), ושוב, עשר שנים מאוחר יותר, כשהם בממוצע בני 28, וחלקם כבר הורים (גל רביעי, $n=151$). כך, המחקר מציע תמונה מקיפה על מצבם של הצעירים בתקופות התפתחותיות שונות ובתחומי חיים מגוונים, הכוללים שירות צבאי, השכלה ולימודים, תמיכה חברתית, רווחה ובריאות נפשית והורות; זאת, בהתאם למגוון נקודות מבט תאורטיות רלוונטיות, ובהן תאוריית הבגרות בהתהוות, תאוריית החוללות העצמית, התאוריה האקולוגית ותאוריית החוסן.

המחקר הוא משולב שיטות, כך שלצד הנתונים מהשאלונים הכמותיים שהועברו בכל שלב, הספר מביא ממצאים איכותניים עשירים, המרחיבים ומשלימים את התמונה המתקבלת על ההתמודדות של הצעירים עם המעבר לחיים בוגרים והמסלולים השונים שבהם הם הולכים. חשיבותם של ממצאים אלו נובעת בין היתר מכך שהם מאירים ומעמיקים את הבנתנו על היבטים שהם ייחודיים לתהליך היציאה מהפנימיה בישראל, כגון חוויית השירות הצבאי, וכן היבטים של שלבי חיים מאוחרים יותר, כמו חוויית ההורות של בוגרי פנימיות עשור לאחר היציאה מהפנימיה, שנדונו אך מעט בספרות הבין-לאומית.

הספר פותח במבוא מקיף, הסוקר את הספרות הבין-לאומית בתחום ומציג את הבסיס התאורטי ואת הבסיס המתודולוגי למחקר. גופו של הספר בנוי משני שערים: הראשון מציג את המחקר הכמותי. לאחר התייחסות מפורטת לשיטת המחקר (פרק 1), כל פרק פותח בסקירת ספרות מקיפה על התחום הנבדק, ממשיך בהצגת הממצאים בנוגע למצב הצעירים בתחום זה ומסיים במסקנות לפרקטיקה ומדיניות. כותרות הפרקים הן: מאפייני הצעירים (פרק 2), תיאור השהות בפנימיה (פרק 3), הכנה ומוכנות לחיים עצמאיים בטרם היציאה מהמסגרת (פרק 4), המעבר לחיים עצמאיים (פרק 5), שירות צבאי (פרק 6), השכלה ולימודים (פרק 7), תעסוקה והכנסה (פרק 8), דיור (פרק 9), תמיכה חברתית מהורים ומקבוצת השווים (פרק 10), שתיה ושימוש בחומרים אסורים (פרק 11) ורווחה ובריאות נפשית (פרק 12). השער השני מציג את המחקר האיכותני וכולל התייחסות מפורטת לשיטת המחקר (פרק 13), ניתוח נרטיבי של סיפורי החיים ארבע שנים לאחר היציאה מהפנימיה (פרק 14), חוויית השירות הצבאי ותרומתו (פרק 15) וחווייתם של הורים צעירים שגדלו בהשמה חוץ-ביתית (פרק 16).

ברצוני להאיר מספר נקודות משמעותיות העולות מן הממצאים: ראשית, הרוב הגדול של הצעירים התגייסו והשלימו שירות צבאי (78.8%), ועבור רבים השירות היה חוויה טובה. עם זאת, תקופת השירות הייתה מאתגרת עבור קבוצה לא מבוטלת, ורבים (42.4%) דיווחו על נפקדות, עריקות או שהיה בכלל לפחות פעם אחת. ממצאים אלו מעידים כי על פי רוב השקעתן של הפנימיות בעידוד הצעירים להתגייס לצבא ולהשלים שירות משמעותי נושאת פרי; ואולם בו בזמן חשוב לייעל את הקשר ושיתוף הפעולה בין הפנימיות לבין הצבא, במטרה לאפשר לצעירים בוגרי ההשמה, ובעיקר לאלו שתנאי הפתיחה שלהם נמוכים יותר, מתן סיוע כלכלי וליווי מתאים; זאת כדי שיוכלו להפיק את המרב מן השירות.

שנית, עשור לאחר סיום הפנימיה, ההישגים הלימודיים של רבים מהצעירים נמוכים, ורבים מתקשים לרכוש השכלה גבוהה, כיוון שלא עמדו בדרישות הסף לכניסה ללימודים אקדמיים או נשרו מהלימודים לפני סיומם. כתוצאה מכך, מרביתם מתקשים למצוא תעסוקה איכותית, ההכנסה של שיעור ניכר מהם נמוכה משכר המינימום, והם מדווחים על מצב כלכלי קשה. ממצאים אלו ממחישים את הקשר שבין השכלה להכנסה. כמו כן הם מדגישים את הצורך לסייע לצעירים להשלים עוד בהיותם בפנימיה תעודת בגרות איכותית, שכן לאחר סיום הפנימיה קשה הרבה יותר לשפר את ציוני הבגרות. תעודה כזו תאפשר להם השתלבות במסודות להשכלה גבוהה.

לבסוף, בניגוד לממצאים קודמים בדבר הקשיים הרבים שהורים בוגרי השמה מתמודדים עימם, מחקר זה מדגיש את מעורבותם הרבה של הורים אלו בחיי ילדיהם ואת תרומתם להם. הם תופסים את ההורות כתפקיד משמעותי המחייב אותם להשקעה רבה, בניסיון לספק לילדיהם איכות חיים, הורות ועתיד טוב יותר מאלו שהם עצמם זכו להם. על כן, יש לתת להם את מרב העזרה, שתסייע למנוע העברה בין-דורית של חסכים ומצוקה.

לסיכום, הספר מציג את אחד המחקרים המשמעותיים ביותר שנערכו על בוגרי פנימיות בישראל. הוא מביא לפני הקוראים סקירה של מיטב הספרות על בוגרי מסגרות השמה חוץ-ביתית בכל תחום שנבדק, לצד הצגה שיטתית של כלי המחקר ששימשו את החוקרים, הממצאים והמסקנות העולות מהם. ככזה, הספר הוא משאב חשוב עבור חוקרים, אנשי מקצוע וכל מי שחפץ להרחיב את ידיעותיו בתחום, ומהווה תרומה חשובה לתשתית המידע לקובעי המדיניות ואנשי המקצוע העומדים בחזית הטיפול בילדים בסיכון הגדלים מחוץ לחיק משפחתם הטבעית.

מקורות

בנבנישתי, ר' ומגנוס, א' (2008). הערכת התכנית "גשר לבוגרי השמה חוץ-ביתית חסרי עורף משפחתי". **מפגש לעבודה חינוכית-סוציאלית**, 28, 45–84.

זעירא, ע' ובנבנישתי, ר' (2008). בוגרים של פנימיות חינוכיות בישראל: תמונת מצב. **מפגש לעבודה חינוכית-סוציאלית**, 28, 95–134.

המועצה לשלום הילד (2021). **ילדים בישראל: שנתון סטטיסטי**. המועצה הלאומית לשלום הילד. משרד ראש הממשלה (2016). תוכנית הלאומית לצעירים וצעירות בסיכון – "תוכנית יתד": החלטה מספר 2014 של הממשלה מיום 30.10.2016. https://www.gov.il/he/departments/policies/2016_dec2014

עטר-שוורץ, ש' ומלקמן, ע' (2020). פנימיות וכפרי נוער לילדים ובני נוער: סוגיות בעת ההשמה ולאחריה. **חברה ורווחה**, (מ)1, 11–17.

Courtney, M. E., & Dworsky, A. (2006). Early outcomes for young adults transitioning from out-of-home care in the USA. *Child and Family Social Work*, 11(3), 209–219. *Child and Family Social Work*, 11(3), 209–219. <https://psycnet.apa.org/record/2006-08843-004>

Sulimani-Aidan, Y. (2017). To dream the impossible dream: Care leavers' challenges and barriers in pursuing their future expectations and goals. *Children and Youth Services Review*, 81, 332–339. <https://psycnet.apa.org/record/2017-40933-038>

החינוך האלטרנטיבי בישראל: תמונת מצב

עורך: גלעד גולדשמידט

רסלינג, 2024 (204 עמודים)

עמית רוטמן

תחום החינוך האלטרנטיבי מתפתח ומתרחב לאורך השנים. בישראל, החל משנות ה-80 של המאה העשרים וביתר שאת בימינו, גוברת נוכחות בתי הספר האלטרנטיביים ונוכחות תפיסות העולם שהם מקדמים. רעיונות מתחום החינוך הפתוח והחופשי, בתי ספר מחינוך ולדורף, גני יער, חינוך מונטסורי, חינוך דו-לשוני ועוד צוברים תומכים ואדהה ומציגים מגוון של גישות פדגוגיות חדשות, המתקיימות לצד רעיונות החינוך המסורתיים.

החינוך האלטרנטיבי החל להתבסס בישראל עם הופעתם של בתי ספר פרטיים למחצה שהוקמו ביוזמת הורים מהמעמד הבינוני והבינוני-גבוה, על רקע חוסר שביעות רצונם מהמתרחש בחינוך הממלכתי (דהאן, 2018; Gofen et al., 2014; Harel Ben Shahr, 2018). עם השנים, עקב החשיפה והביקוש הגוברים לצורות של חינוך חדשני ונוכח רצון המדינה למשוך משפחות מבוססות חזרה אל תוך בתי הספר הציבוריים, תפיסות אלטרנטיביות החלו להיכנס גם אל מוסדות חינוך ציבוריים. לכן, בין שאדם נמנה על אוהדי גישות החינוך האלטרנטיבי ובין שהוא נרתע מהן, לא ניתן להתעלם מקיומה והתפתחותה של התופעה. רעיונות חינוך אלטרנטיביים צוברים השפעה, ולכן הם ראויים לתשומת לב רצינית.

למרות הקושי במיפוי היקף התופעה בהקשר הישראלי (בשל מבנה מערכת החינוך ומיקום בתי הספר האלטרנטיביים בתוכה), הוערך כבר לפני למעלה מעשור כי כשני אחוזים מתלמידי ישראל לומדים במוסדות חינוך ייחודיים (יונה ודהאן, 2013), ומאז שכיחות התופעה והשפעתה על המתרחש במערכת החינוך מתרחבות (ביאליק, 2020). במצב דברים זה, ההיכרות עם רעיונות החינוך הרווחים בשדה החינוך האלטרנטיבי היא חשובה. עם זאת, בעולם כולו, ובתוך כך גם בישראל, קיים מחסור במחקר ובכתיבה העוסקים ברעיונות חינוך אלו ובתיאור הגישות השונות הקיימות בשדה חינוך זה (יוצא מן הכלל חשוב ועדכני בהקשר זה הוא ספרו של ביאליק המופיע בהפניה לעיל).

וכך, הספר **"החינוך האלטרנטיבי בישראל: תמונת מצב"** תורם תרומה משמעותית לספרות המתארת את תחום החינוך האלטרנטיבי בישראל ובכלל. הוצאה לאור של אסופת מאמרים אקדמית העוסקת בחינוך אלטרנטיבי אינה מובנת מאליה. הספר מציג תמונת מצב עדכנית ומקיפה של זרמי חינוך אלטרנטיביים הפועלים בישראל בימינו, מתוך התייחסות חשובה למאפייניו של שדה החינוך המקומי. פרק הפתיחה מתאר את מאפייני התחום ואת ההיסטוריה שלו. אחריו מופיעים שבעת הפרקים הבאים, המתארים שבע גישות חינוך: החינוך הדמוקרטי, חינוך ולדורף,

חינוך מונטסורי, חינוך ביתי, חינוך יער, חינוך דיאלוגי ופדגוגיה חברתית. הפרקים נכתבו על ידי כותבים שונים, המגיעים מתוך זרמי החינוך שאותם הם מציגים, אנשים שברוב המקרים הם גם הוגים בתחומם וגם מחנכים בפועל על פי משנתם החינוכית. האסופה נערכה על ידי גלעד גולדשמידט, שגם כתב את פרק הפתיחה של הספר ואת הפרק העוסק בחינוך ולדורף.

בספר נסקרות מגוון גישות בתחום החינוך האלטרנטיבי, החל ממסורות ותיקות ומבוססות, שיש להן משנה סדורה וייצוג ניכר בהווה החינוכית בישראל, וכלה במסורות חינוך צעירות וחדשות יותר, אשר ניכר כי הן נמצאות עדיין בתהליך התעצבות. כל פרק מתאר זרם חינוך אלטרנטיבי שונה, על אנשי החינוך שהגו או קידמו אותו ועל עקרונותיו, מטרותיו ואופן התבססותו בהווה החינוכית. הפרקים בנויים כולם לפי אותו מבנה – כל אחד מהם מתייחס להיסטוריה של זרם החינוך שאותו הוא סוקר, עקרונותיו, מאפייני המעשה החינוכי הכרוכים בו והתפתחותו בישראל. בחלק מהפרקים מוצג גם "יום בחיי בית הספר" מנקודת הראות של התלמידים – תוספת נהדרת, שתורמת להבנת גישות החינוך המוצגות היא רבה. לבסוף, בכל פרק מוקדש גם חלק נפרד להצגת אתגרים וביקורת על הגישה ולהצגת תגובה לביקורת זו. אומנם לא כל הכותבים מתייחסים לנושא בפועל באותה רמת פירוט, אך עצם ההתייחסות אליו היא חשובה.

ההקדמה לספר נכתבה על ידי נמרוד אלוני, שיוצר דיון חשוב וכזה שאינו מצוי דיו בשיטות המיון והסיווג של גישות החינוך האלטרנטיבי. הוא עושה זאת תוך הצגה של מספר מאפיינים בולטים בגישות אלו והצגתן למול צורות של חינוך מסורתי וממסדי יותר. בהמשך מופיע גם **מבוא קצר**, שנכתב על ידי עורך האסופה, גלעד גולדשמידט, ובמהלכו מוצגות מטרות הספר ומאפייניו.

הפרק הראשון נכתב אף הוא על ידי עורך האסופה, ובו מוצג רקע על מאפייני החינוך האלטרנטיבי, ההיסטוריה של התחום ואופני הגשמתו בישראל. בתיאור ההיסטוריה של התפתחות התחום מופיעים שמות של הוגי חינוך שבדרך כלל אינם מוזכרים, וכך הפרק מעשיר את הדיון ומרחיב אותו מעבר למקובל. הכותב גם משכיל להציג את המורכבות הטמונה בניסיונות ההגדרה של תחום החינוך האלטרנטיבי לאורך השנים וגם מחדד את ההבחנה בין ההגדרות של חינוך ממסדי, חינוך ייחודי וחינוך אלטרנטיבי; זאת באמצעות רעיון הייחודיות ה"מהותנית", או ה"עמוקה". עם זאת, כפרק מבוא לספר, היה נכון להציג במהלכו גם נתונים על היקף התופעה בישראל או לכל הפחות להתייחס לקושי באיסוף נתונים מלאים על היקף התופעה בהקשר הישראלי (ניתן לראות אצל ביאליק, 2020, עמ' 45-46). ראוי היה גם להרחיב בתיאור הגורמים שהובילו לצמיחת בתי הספר האלטרנטיביים בישראל, מתוך התייחסות למבנה שדה החינוך המקומי ולכוחות החברתיים, הכלכליים והפוליטיים המעצבים אותו. מרבית בתי הספר האלטרנטיביים בישראל הוקמו לאורך השנים באמצעות יוזמות פרטיות ולעיתים אף פירטיות, והם פועלים כמוסדות חינוך במסלול מוכר שאינו רשמי או כמוסדות שהפכו לממלכתיים בתהליך הדרגתי ומתוך מאבק של הורים ואנשי חינוך מקבוצות כוח בחברה (Gofen et al., 2014; Harel Ben Shahar, 2018).

(Tal & Tubin, 2023). היבטים אלו חשובים להבנת התופעה. הצגתם מופיעה אומנם בקצרה במהלך הפרק וחוזרת ומופיעה שוב בחלקים מסוימים בהמשך הספר, אך לטעמי היה מקום להקדיש להם התייחסות נרחבת יותר בתיאור הכללי של התופעה.

הפרק השני נכתב על ידי רביב רייכרט ועוסק ב**חינוך דמוקרטי**. הפרק אינו מגביל את הדיון לעיסוק במבנה החינוך הדמוקרטי ועקרונותיו, אלא מוסיף הסתכלות מעניינת וחשובה על מושג הדמוקרטיה, משמעויותיו והקשריו לתחום החינוך, כמו גם סקירה היסטורית של תנועות ורעיונות הקשורים למאפייני החינוך הדמוקרטי בימינו. עם זאת, החלק המציג את ההתפתחות ההיסטורית של התחום הוא גם נקודת התורפה של הפרק, שכן הוא מתפזר סביב מגוון רעיונות, שמידת השפעתם על החינוך הדמוקרטי שונה, ובכך הוא מחמיץ במקצת את מטרתו. התיאור של עקרונות החינוך ושל המעשה החינוכי מתוך הדוגמה של אופן ביטויים בבית הספר הדמוקרטי בחדרה הוא מקיף ומרתק. הוא מאפשר הצצה לדרכו הייחודית של בית הספר הדמוקרטי ולמהות פעולתו ומשאיר את הקוראים עם רצון ללמוד עוד על צורת חינוך מיוחדת זו.

הפרק השלישי, העוסק ב**חינוך ולדורף**, נכתב על ידי גלעד גולדשמידט. הפרק נפתח בתיאור מעניין של סיפורו של אבי זרם החינוך, רודולף שטיינר, ושל האופן שבו הוא הגיע לתחום החינוך. אחר כך מוצגים בקצרה ההיסטוריה של התחום בעולם ועקרונות החינוך האנתרופוסופי. החלק העוסק במעשה החינוכי עוזר לגשר בין רעיונות החינוך התאורטיים לבין המציאות בפועל במוסדות חינוך ולדורף, וכך גם תת-הפרק המציג תיאור של יום בחיי תלמידה. החלק העוסק בהתפתחות של חינוך ולדורף בישראל כולל התייחסות חשובה למורכבות של חינוך פרטי-ציבורי ולתהליכי ההיטמעות של מוסדות אלו בתוך מערכת החינוך הציבורית. לבסוף, לאורך הפרק קיימת גם התייחסות שאינה מובנת מאליה למורכבויות, אתגרים וביקורת.

הפרק הרביעי עוסק בחינוך מונטסורי ונכתב על ידי שלומית אביב. גם כאן, כמו בפרק הקודם, התיאור נפתח עם רקע על אודות הוגה הגישה – במקרה הנוכחי חייה ופועלה של מריה מונטסורי. שארית הפרק חוזרת אף היא על המבנה שכבר התבסס בפרקים הקודמים. מוצגים ההיסטוריה של חינוך מונטסורי, עקרונותיו, המעשה החינוכי המאפיין אותו ואופני הפעילות של חינוך זה בישראל. עצם קיומו של הפרק – המפנה את תשומת הלב לצורה של חינוך שאינה מוזכרת מספיק בהקשר הישראלי, הוא חשוב. עם זאת, לטעמי, היה מקום להרחיב את ההתייחסות אליו, במסגרת תיאור חייה ופועלה של מריה מונטסורי ובתת-הפרקים העוסקים בתיאור עקרונות החינוך והמעשה החינוכי.

הפרק החמישי נכתב על ידי ארי נוימן ועוז גוטרמן ועוסק ב**חינוך ביתי**. הוא נפתח בתיאור משנתו החינוכית של ג'ון הולט – מאבות זרם החינוך הרדיקלי ומי שטבע את המונח "אנסקולינג" (unschooling). לאחר מכן הכותבים מתארים את ההיסטוריה של זרם החינוך, עקרונותיו, המעשה החינוכי, תוצאות החינוך, אופני התפתחותו בישראל, אתגרים וביקורת. בחלק העוסק בתוצאות החינוך, חסרה התייחסות לסוג האוכלוסייה בישראל הפונה לחינוך הביתי ולסיבות שגורמות להורים לפנות לחינוך זה, למול המתרחש במדינות אחרות בעולם, שכן הכותבים מתארים את תוצאות החינוך הביתי

תוך התבססות על מחקרים שנערכו במדינות שונות (ארצות הברית למשל). תיאור זה מעלה שאלות בדבר השפעת השוני בסיבות שמובילות הורים במדינות שונות לבחור בחינוך ביתי על תוצאותיה של צורת חינוך זו; למשל, בהתייחס להשפעה של מאפיינים כמו רמת הדתיות של המשפחות על תוצאות החינוך או בהבחנה בין התוצאות של חינוך ביתי מובנה (homeschooling) וחינוך ביתי בלתי מובנה (unschooling).

הפרק השישי עוסק בחינוך יער ונכתב על ידי אריאל אפל. הפרק ממקם בצורה רצינית ומקיפה את חינוך יער בישראל למול מקבילות לו ברחבי העולם ולמול צורות מוקדמות יותר של חינוך יער בישראל. הכותב מתאר בהרחבה את עקרונות חינוך יער, מתוך התייחסות לאופן שבו עקרונות אלו באים לידי ביטוי בפועל, ביישום המעשה החינוכי. כמו כן הוא מציג רקע היסטורי ורעיוני על גישת החינוך, שהיא גישה חדשה יחסית בישראל, אך כזו שצוברת תומכים והשפעה. לבסוף, הוא מתאר גם את ההקשר המקומי של חינוך יער בימינו ואת האתגרים הנלווים ליישום של גישת החינוך בפועל.

הפרק הבא – השביעי במספר, נכתב על ידי זאב גולן ומתאר את החינוך הדיאלוגי – דוגמה מרתקת נוספת לייחוד הישראלי בתוך שדה החינוך האלטרנטיבי בעולם. מדובר בגישה חינוכית רדיקלית שצמחה בישראל החל מאמצע שנות ה-90 של המאה העשרים ובאה לידי ביטוי בשלושה בתי ספר – "מיתר", "שיח" ו"הבית העגול". הפרק מציג את הרקע להתפתחות זרם החינוך, עקרונותיו, המעשה החינוכי המאפיין אותו, אופני התפתחותו ופעילותו בישראל, אתגרים ותיאור יום אופייני בחטיבת הלימוד הצעירה. התוספת של יום בחיי הילד תורמת תרומה רבה, כמו בפרקים נוספים שבהם היא מופיעה. היבט חשוב נוסף, שלא הופיע בפרקים קודמים, הוא ההתייחסות למורכבות הקשר עם ההורים במוסדות חינוך אלטרנטיביים – היבט משמעותי לתיאור מאפייני שדה החינוך האלטרנטיבי בהקשר המקומי. בנוגע להצגה של מקורות ההשראה להתפתחות בתי הספר הדיאלוגיים – בחלק זה היה מקום להקדיש תשומת לב רבה יותר לתיאור משנתו החינוכית של דן לסרי או לכל הפחות להציג הפניה לספרות שאותה הוא כתב (למשל לסרי, 1998, 2004).

הפרק השמיני והאחרון נכתב על ידי רותם קפלן ואודי יעקב ועוסק במאפייני בית הספר החברתי. הפרק מציג את היצירה החינוכית הקשורה לרשת "דרור בתי חינוך", והוא ייחודי בתוך הספר בכך שהוא מתייחס לאפשרות של חינוך אלטרנטיבי המתהווה בתוך שדה החינוך הציבורי ומתוכו. ייחודו קשור גם לפדגוגיה החברתית הביקורתית העומדת בבסיסו, המדגישה את האפשרות של קיום רוח תנועות הנוער בתוך מוסדות החינוך הפורמליים ואת היכולת לפעול באמצעותה ליצירת סביבה חברתית מיטיבה עבור חברי קהילת בית הספר ונגד עוולות ברמה החברתית הרחבה. בפרק מוצגים הרקע הרעיוני העומד בבסיס הדרך החינוכית, עקרונות החינוך הביקורתי המשחרר, מקומה של הפדגוגיה החברתית במערכת החינוך הציבורית בישראל ומאפייני רשת "דרור בתי חינוך".

לאורך הספר שזור תיאור של כמה מהמאפיינים החשובים החוזרים על עצמם בתחום החינוך האלטרנטיבי בישראל. למשל, בולט הדגש הרדיקלי יחסית של התחום בהקשר המקומי, לעומת המתרחש במקומות אחרים בעולם. דגש רדיקלי זה ניכר

בתיאור המוצג במהלך הפרק העוסק בחינוך יער (פרק 6), והוא מוכר גם מנתונים בספרות, המתייחסים לבולטות היחסית של בתי ספר דמוקרטיים בנוף הישראלי, לעומת שכיתות במדינות אחרות (ביאליק, 2020; קיזל, 2012). עוד ציר שעובר לאורך הספר הוא תיאור ההיטמעות ההדרגתית של רעיונות החינוך האלטרנטיביים בישראל בתוך מוסדות החינוך הציבוריים, כפי שבא לידי ביטוי בפרקים העוסקים בחינוך דמוקרטי (פרק 2), חינוך ולדורף (פרק 3) וחינוך יער (פרק 6). בנוסף, הספר מדגיש במרבית פרקיו את הייחוד המקומי בתוך תנועת החינוך האלטרנטיבי בעולם, ודגש זה תורם רבות לעניין שהוא יוצר. חשיבותו של הספר טמונה גם במבנה האקדמי המוקפד שבו הוא ערוך, אשר כולל הפניה לספרות רלוונטית ועדכנית.

עם זאת, יש לציין כי בספר נעדרת התייחסות לגישות מתחום החינוך לפלורליזם ולרב-תרבותיות; לדוגמה, מוסדות החינוך הדו-לשוניים (ניתן לראות למשל אצל אבו אלהיג'א ואחרים, 2010; ביאליק, 2020; בר שלום, 2004; Bekerman & Nir, 2006), אשר ראוי היה להתייחס גם אליהם בהקשר הישראלי או לפחות לציין כי הספר לא עוסק בתיאורם. בנוסף, בחלק מהפרקים – במיוחד בפרק ההקדמה, שכתב נמרוד אלוני, ובמידה מסוימת גם בפרק העוסק בחינוך דיאלוגי (פרק 7) – קיימות הצגה אוטופית במקצת והאדרה מסוימת של גישות החינוך האלטרנטיבי. הצגה זו אומנם מובנת בהתחשב ברקע שממנו מגיעים הכותבים, אך מוגזמת במקצת בחלקים מסוימים, שבהם היה מקום להקדיש תשומת לב רבה יותר לתיאור קשיים, בעיות, מורכבויות וביקורת אשר עולים ביחס למאפייני החינוך האלטרנטיבי ולתהליך יישומו.

השמירה על מבנה אחיד או כמעט אחיד לאורך הפרקים השונים בספר תורמת ליצירת חשיבה על נקודות הדמיון והשוני בין הגישות. בנושא זה, לאור ההצגה של כל פרקי הספר לפי אותו מבנה (ההיסטוריה של התחום, עקרונות החינוך, המעשה החינוכי, הגישה בישראל וכן הלאה), ניתן היה להוסיף פרק סיכום שיתייחס לנקודות הדמיון והשוני בין רעיונות החינוך השונים. פרק כזה היה יכול לתרום ליצירת השוואה וחיבור בין הגישות לאחר קריאת הפרקים ולהתייחס גם לרעיונות ולגישות שלא הוצגו לאורך הספר. אומנם קיימת השוואה מסוימת בתחילת האסופה, אך נכון היה, לטעמי, ליצור השוואה כזו גם בפרק מסכם. בפרק המבוא גולדשמידט כותב כי הוא מקווה לתרום להבנת זרמי החינוך הפועלים בארץ ולתפיסה של יחסיהם ההדדיים ושל המייחד כל זרם על מהותו, עקרונותיו ויישומו המעשי (עמ' 18). ואכן תרומה זו חשובה, והיא בהחלט ניכרת לאורך הספר. עם זאת, כאמור, פרק סיכום היה יכול לחדד עקרונות אלו באמצעות השוואה בין הזרמים.

הספר תורם תרומה משמעותית למי שרוצים להיחשף למגוון רעיונות בחינוך האלטרנטיבי. מעצם טבעו כאסופת מאמרים המציגה מספר גישות חינוך, הוא אינו עוסק בהצגה לעומק של כל גישה. עם זאת, כספר מבוא המבקש לחשוף את הקורא לגישות החינוך השונות, הוא נהדר וממלא את תפקידו היטב. התיאור של הוגי הדעות העומדים מאחורי פיתוח גישות החינוך מוסיף מאוד ומעשיר את הספר, וכך גם התיאור של יום בחיי תלמידים במוסדות החינוך. בנוסף, הספר מציג לאורכו דגשים ייחודיים לשדה החינוך האלטרנטיבי בישראל בתוך תנועת החינוך האלטרנטיבי בעולם, ובכך

הוא תורם תרומה חשובה נוספת. הוא יכול לשמש בסיס ליצירת היכרות ראשונית עם גישות שונות בתחום החינוך האלטרנטיבי ולאפשר לקוראים לבחור בצורה מושכלת את צורות החינוך שעליהן יבקשו להעמיק את הקריאה. גולדשמידט כתב בפרק המבוא של הספר (עמ' 17): "שדה החינוך בארץ גועש והומה מניסיונות חינוכיים הנפרשים על פני קשת רחבה של כיוונים ואפשרויות". ואכן, הספר מציג קשת רחבה זו ממגוון נקודות מבט ומשאיר את הקוראים עם רצון להמשיך וללמוד על גישות החינוך המוצגות בו.

מקורות

- אבו אלהיג'א, ק', אדמוני, ג', צר', נ' ואבו יונס, כ' (2010). **דו לשוניות: מודל למידת הלשוניות עברית וערבית – בית ספר "גליל" – בית ספר יהודי-ערבי**. משרד החינוך.
- ביאליק, ג' (2020). **בתי ספר ייחודיים: האומץ להרהר ולערער על המובן מאליו**. מכון מופ"ת.
- בר שלום, י' (2004). **אידיאה של תיקון: יוזמות חינוכיות בחברה רב תרבותית**. הקיבוץ המאוחד.
- דהאן, י' (2018). **צדק חינוכי, הפרטה ומטרות החינוך**. מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- יונה, י' ודהאן, י' (2013). מערכת החינוך של ישראל: שוויון והזדמנויות – מבנין אומה לניאו-ליברליזם. בתוך י' יונה, נ' מזרחי וי' פניגר (עורכים), **פרקטיקה של הבדל בשדה החינוך בישראל: מבט מלמטה** (עמ' 17–35), מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- לסרי, ד' (1998). **מיתר: חינוך ברוח דיאלוגית**. מיתר.
- לסרי, ד' (2004). **מקום לגדול**. ליאור רשף.
- קיזל, א' (2012). החינוך הדמוקרטי הממין בישראל – תיקון עולם או בדלנות? **עיונים בחינוך**, 6, 61–46.
- Bekerman, Z., & Nir, A. (2006). Opportunities and challenges of integrated education in conflict ridden societies. *Childhood Education*, 82(6), 327–333.
- Gofen, A., Bresler-Gonen, R., & Golan-Hoss, E. (2014). Hey, mayors, leave them kids alone. *Urban Affairs Review*, 50(3), 391–416. <https://doi.org/10.1177/1078087413501637>
- Harel Ben Shahr, T. (2018). Privatization of education in Israel. In A. Paz-Fuchs, R. Mandelkern., & I. Galnoor (Eds.), *The privatization of Israel* (pp. 147–172). Palgrave macmillan.
- Tal, H., & Tubin, D. (2023). Institutional legitimacy and de-legitimacy: Insights from the case of an innovative school. *International Studies in Sociology of Education*, 32(4), 879–901, <https://doi.org/10.1080/09620214.2021.1941185>

שנינו לחוד – גירושים: השלכות ודרכי התמודדות

מאת: רחל לוי-שיף ועמירם רביב

אמציה, 2024 (360 עמודים)

ירי גביעון

שיעור הגירושים בישראל נמצא בעלייה מתמדת מאז שנות ה-60. על פי דוח בתי הדין הרבניים לשנת 2024, נרשמו 11,542 זוגות מתגרשים – עלייה של 6.5% בהשוואה לשנה הקודמת. ההערכות מצביעות על כך שכשליש מהזוגות הנישאים כיום, רבים מהם הורים לילדים, צפויים להתגרש. מגמות אלו אינן ייחודיות לישראל; במדינות מערביות שיעור הגירושים מגיע לכ-50% מהנישואים (Fine & Harvey, 2013).

אחד ההסברים לעלייה בשיעור הגירושים קשור לשינויים דמוגרפיים ותרבותיים, המכונים "המעבר הדמוגרפי השני" (Sokol et al., 2017). שינויים אלה כוללים דחיית גיל הנישואים, עלייה באחוז הנשים העובדות, ריבוי מגורים משותפים לפני הנישואים וירידה בתלות ההדדית בין בני הזוג. מגמות אלו מלוות בתפיסה חברתית המעודדת אינדיבידואליזם ומימוש עצמי, מה שמשפיע על תפיסת המחויבות הזוגית. אם בעבר נישואין נתפסו כהכרח חברתי, כיום הם נתפסים יותר כבחירה מודעת – שינוי המעניק לאנשים חופש גדול יותר לסיים קשרים שאינם מספקים.

למרות העלייה בקבלה החברתית של גירושים, הם מהווים אירוע מכונן ומורכב מבחינה רגשית, הכרוך בתחושות של כישלון, חוסר ודאות ולעיתים גם תווית שלילית (Fine & Harvey, 2013). השלכות הגירושים אינן מסתכמות בפירוק הקשר הרומנטי בלבד; הן משפיעות על זהותם האישית והמשפחתית של בני הזוג, על אורח חייהם ועל התמודדות עם לחצים כלכליים ושינויים במבנה המשפחה, בתפקיד ההורי ובמעמד החברתי והכלכלי. לכן יש השפעה ישירה גם על איכות הקשר הורה-ילד ועל רווחת הילדים (Schorr & Goldner, 2023).

בסקירה זו אתייחס לעיקרי הנושאים המוצגים בספר, תוך שילוב ממצאים מחקריים ודיון בהשלכות הפסיכולוגיות, החברתיות והמשפטיות של גירושים. לצד הצגת הקשיים הנלווים להליך, הספר מביא דוגמאות מראיונות עם אנשים שחוו גירושים ועם ילדים להורים גרושים, ומציע תובנות על הדרכים שבהן ניתן להתמודד עם השינוי באופן שיאפשר הסתגלות וצמיחה מחדשת.

הספר מחולק לחמישה חלקים וכולל 18 פרקים. הוא מציג את הגירושים כתהליך רב-שכבתי, המשפיע על המערכות האישית, המשפחתית והחברתית. לצד בחינת הגורמים המובילים לפרידה, הספר בוחן את השפעותיה על ילדים, תוך התייחסות לגילם ולשלבי התפתחותם. נוסף על כך הוא סוקר את הספרות העדכנית העוסקת בהשפעות הגירושים על גברים ונשים, תוך התייחסות למצבים של הורים משמורנים ולא משמורנים ולגורמים דמוגרפיים נלווים.

הספר עוסק גם בסוגיות של סוגי משמורת, גירושים המלווים בקונפליקטים עצמיים, קשיי קשר, סרבנות, ניכור הורי, גירושי להט"בים, גירושים במשפחות עם ילדים עם צרכים מיוחדים וגירושים בגיל מבוגר. לצד הדיון המחקרי, הספר משלב הצעות לדרכי התמודדות ומציג פרקטיקות המיועדות לסייע לבני הזוג המתגרשים לנווט את התהליך באופן שיפחית את ההשלכות השליליות עליהם ועל ילדיהם.

הגורמים לגירושים

הגורמים המובילים לפרידה וגירושים קשורים לעיתים קרובות להבדלים בציפיות בין בני הזוג ולפערים בתחומי קריירה, חלוקת תפקידים, תקשורת ואמון. מחקרים מצביעים על כך שילדים להורים גרושים נמצאים בסיכון גבוה יותר להתגרש בעצמם, וגורמים כמו: גיל נישואין צעיר, מצב כלכלי קשה או השכלה נמוכה, מעלים את הסבירות לפרידה. גוטמן וגוטמן (Gottman & Gottman, 2017) זיהו ארבעה דפוסים מרכזיים המנבאים גירושים: ביקורתיות יתר, בוז וציניות, התחמקות מאחריות והתנתקות רגשית. ככל שדפוסים אלה מופיעים בתדירות גבוהה יותר, כך עולה הסיכון שהזוגיות תסתיים בפרידה.

הבדלים מגדריים בהתמודדות עם גירושים

נשים מתחילות לרוב לעבד את הפרידה עוד לפני הפירוד הרשמי, בעוד שגברים חווים את המשבר בעיקר לאחר שהתהליך הושלם (Chase-Lansdale & Hetherington, 2014). הנשים נוטות להתאבל על אובדן הקשר הרגשי, בעוד שהגברים מתמודדים בעיקר עם אובדן הבית, חיי השגרה והקשר עם ילדיהם (Weaver & Schofield, 2015). מבחינה כלכלית, נשים נפגעות בדרך כלל יותר, בעוד שגברים חווים שיעור גבוה יותר של בדידות ודיכאון (Augustin, 2023). מחקרים מצביעים על כך שהסיכון להתאבדות בקרב גרושים גבוה פי 2.4 מזה של נשואים, ובקרב גברים גרושים שיעור ההתאבדות גבוה פי 9.7 מזה של נשים גרושות (O'Hara et al., 2023). גם דרכי ההתמודדות נבדלות: נשים נוטות יותר להישען על רשתות תמיכה ולפנות לעזרה רגשית, בעוד שגברים לרוב משקיעים את עצמם בעבודה, משתמשים באלכוהול וחומרים ממכרים או מחפשים קשר זוגי חדש במהירות (Whitley, 2021). למרות מגמות אלו, קיימת שונות רבה בתוך כל קבוצה, וההתמודדות אישית מושפעת מגורמים רבים נוספים, כגון: אישיות, תמיכה חברתית, משאבים כלכליים ונסיבות החיים.

השפעת הגירושים על ילדים

בגיל הינקות (0–3), ילדים חווים תחושת חוסר יציבות ומתקשים להבין את משמעות הגירושים. תינוקות ופעוטות מתקשים לרוב בוויסות הרגשי, סובלים משיבושי שינה ונוטים להיצמד להורה המטפל (O'Hara et al., 2023). בגיל הרך (3–5), ילדים עלולים להסיק מסקנות שגויות בנוגע לפרידה ולתפוס אותה כתוצאה מהתנהגות "לא טובה" מצידם. בגילים אלו, עלולה להופיע רגרסיה התפתחותית, כגון: הרטבה מחודשת, התקפי זעם וחרדת נטישה (Weaver & Schofield, 2015). בגילי בית הספר היסודי

(6–12), הילדים מבינים את משמעות הגירושים, אך בשל הקושי להסתגל לשנינו, הם מרבים לעסוק בצדק ובחלוקת תפקידים. לעיתים קרובות מתפתח דפוס של "ברית" עם אחד ההורים, שעלול להוביל לקונפליקט נאמנויות חריף (Vélez et al., 2011); חלקם מפגינים תוקפנות כלפי ההורה הנתפס כאחראי לגירושם, ואחרים מנסים לרצות את שני ההורים, כדי לשמר תחושת יציבות. בגיל ההתבגרות, גירושי ההורים עשויים להאיץ את תהליך ההתבגרות וליצור תחושת אחריות מוגברת כלפי המשפחה. מתבגרים רבים צוברים כעס בשל תחושות אובדן או נטישה, ולעיתים קרובות מפתחים דפוסי התנהגות מסתכנים, כמו: עיסוק במערכות יחסים אינטנסיביות, מרד בסמכות ושימוש בחומרים ממכרים (Karhina et al., 2023). עם זאת, ישנם מתבגרים שמגיבים לתהליך הגירושים בהסתגרות רגשית ובהימנעות מכל עימות הקשור לפרידת הוריהם. לצד ההבדלים הכלליים בתגובות הילדים לגירושם בהתאם לגיל, חשוב להכיר בכך שקיימים הבדלים אישיים משמעותיים ביכולתם של ילדים להסתגל לשנינויים בעקבות פרידת ההורים. הסתגלות זו מושפעת בין היתר ממשאבים פנימיים, תמיכה משפחתית וסביבתית וגישתם של ההורים לתהליך הגירושם.

פרנטיפיקציה היא תופעה מרכזית בקרב ילדים להורים גרושים, שבה מתרחש היפוך תפקידים במשפחה (Schorr & Goldner, 2023). כאשר ההורה מתקשה להתמודד עם השלכות הגירושם, הילד עשוי לקחת על עצמו תפקיד של "המבוגר האחראי" – בין אם בכך שהוא מעניק תמיכה רגשית להורה או בכך שהוא מסייע במשימות ביתיות וטיפול באחיו הצעירים. פרנטיפיקציה יכולה להעניק לילד תחושת משמעות ושלטה, אך כאשר היא חורגת מגבולות התפתחותו והופכת לנטל מתמשך, היא עלולה לפגוע בזהותו וליצור אצלו תחושת אחריות מופרזת כלפי ההורים (Reisi Sarteshneizy, 2023).

השפעת הגירושם על זוגיות עתידית

לגירושי ההורים השלכות ארוכות טווח על מערכות היחסים הרומנטיות של ילדיהם בבגרות. מחקרים מצביעים על כך שילדים להורים גרושים נוטים לפתח דפוסי הימנעות ממערכות יחסים או חשש ממחויבות זוגית או לחלופין ליצור קשרים אינטנסיביים, בניסיון למלא את החסכים הרגשי והביטחוני (Sorek, 2019). בעוד שחלקם משחזרים דינמיקות זוגיות לא בריאות מהעבר המשפחתי, אחרים מנסים ללמוד מטעויות הוריהם ולבנות קשרים מאוזנים יותר ומתוך מודעות רבה יותר (Vélez et al., 2011).

משמורת ילדים

משמורת ילדים היא אחד הנושאים המרכזיים הנדונים בספר, תוך הבהרת היבטיה המשפטיים והרחבה על השלכותיה על ההורים והילדים. משמורת יכולה להיות מסוגים שונים: **משמורת יחידנית** – אחד ההורים מקבל חזקה מלאה על הילד, בעוד שההורה השני רואה את הילד במסגרת הסדרי ראייה; **משמורת משותפת** – שני ההורים מחלקים את זמנם עם הילד באופן שווה; **משמורת מפוצלת** – כל הורה אחראי על ילדים שונים במשפחה.

החלטות בנושא משמורת מבוססות על עקרון טובת הילד, אך יישומן בפועל תלוי בגורמים, כמו: יציבות כלכלית, יכולת ההורים לקיים תקשורת תקינה ורמת הקונפליקט ביניהם (Poortman, 2018). אימהות משמורניות חוות לרוב עומס כלכלי ורגשי כבד יותר (Arendell, 2023), בעוד שאבות שאינם משמורנים מתמודדים עם ריחוק מילדיהם ולעיתים גם עם ניכור הורי (Whitley, 2021). מחקרים מצביעים על כך שמשמורת משותפת מסייעת להפחתת קונפליקטים ומשפרת את רווחת הילד (Poortman, 2018), אך הצלחתה תלויה בתקשורת תקינה בין ההורים. כאשר רמת הקונפליקט גבוהה, משמורת משותפת דווקא עלולה להגביר את הלחץ הרגשי של הילדים, בשל חוסר יציבות וחיכוכים מתמשכים.

משמורת יחידנית של אבות נדירה יחסית בישראל ומתקיימת לרוב במקרים שבהם האם אינה מסוגלת לטפל בילדים או בעקבות החלטה משפטית המבוססת על טובת הילד. בקרב אבות משמורנים ניתן להבחין בשתי קבוצות עיקריות: seekers – אבות שנאבקו כדי לקבל משמורת על ילדיהם, ו-assenters – אבות שקיבלו משמורת מחוסר ברירה, משום שהאם לא הייתה מסוגלת לטפל בילדים.

קשיי קשר, סרבנות קשר וניכור הורי

ניכור הורי הוא הביטוי הקיצוני ביותר של קשיי קשר או סרבנות קשר בין ילד להורה. המונח "תסמונת הניכור ההורי" מתאר מצב שבו ילד מסרב לקיים קשר עם אחד מהוריו ("ההורה המנוכר"). בשנים האחרונות התפתחו גישות רחבות יותר להבנת קשיים אלו, תוך שימוש במודל רב-משתנים המכונה "Visitation Refusal or Resistance (VRR)", אשר מאפשר התייחסות למגוון רחב של דפוסי סרבנות קשר. סרבנות קשר וניכור הורי נפוצים בעיקר במקרים של גירושים רוויי קונפליקט ומאבקי משמורת. אחת ההנחות הרווחות היא שניכור הורי מתרחש כאשר ילד נדחף לדחות את אחד מהוריו ("ההורה המנוכר"), בעידוד ההורה השני ("ההורה המועדף" או "ההורה המנכר") (Bernet et al., 2022). עם זאת, מחקרים מראים כי מדובר בתופעה נדירה יחסית, המתרחשת בקרב 2%–4% מהמשפחות בלבד, ללא הבדל מובהק בין שיעור האימהות והאבות המשפיעים על תהליך זה.

גירושים מאוחרים ("גירושים באפור")

גירושים אלו מתרחשים כאשר בני הזוג נפרדים באמצע החיים, בדרך כלל לאחר גיל 60 ולפני היציאה לגמלאות, כאשר ילדיהם בוגרים. בשלב זה הפרידה נוטה להשפיע על הילדים פחות מאשר גירושי הורים לילדים צעירים. עם זאת, המתחים שעלולים להתעורר עשויים להוביל לנתק בין ההורה לילדיו ואף לנכדיו. בשנים האחרונות נרשמה עלייה משמעותית בגירושים בגיל מבוגר. מגמה זו מיוחסת לשיפור ברמת החיים ובמצב הכלכלי, לצד נורמות המדגישות הגשמה עצמית. עבור רבים, התחושה שהזמן אוזל עשויה לעורר רצון לשינוי ולמימוש אישי, לעיתים אף באמצעות רומנים. בנוסף, עבור חלק מהמתגרשים, עזיבת הילדים את הבית יוצרת הזדמנות להשתחרר מזוגיות שאינה מספקת ולעיתים אף פוגענית.

גירושם של זוגות להט"בים

בישראל, הליך הגירושם של זוגות חד-מיניים אינו מוסדר בחוק, והפסיקה בנושא מועטה. לכן, זוגות להט"בים המבקשים להתגרש מתמודדים עם היעדר מסגרת משפטית ברורה. פרק 14 בספר דן בסוגיות מרכזיות בגירוש זוגות להט"בים, ובהן משמורת ילדים, הסדרי ראייה, תשלומי מזונות ואתגרי ההורות המשותפת.

גירושם והשלכותיהם על ילדים עם צרכים מיוחדים

פרק 15 מתמקד בהשפעת גירושם על ילדים עם צרכים מיוחדים, תוך התמקדות בילדים על הרצף האוטיסטי ובילדים עם הפרעת קשב וריכוז – שתי הפרעות נדירות-התפתחותיות נפוצות. הפרק בוחן את אתגרי ההורות לאחר אבחון הילד ומציג ממצאים מחקריים הקושרים בין הפרעות נדירות-התפתחותיות שלו לבין קשיים בזוגיות. אף שהקשרים הסיבתיים אינם חד-משמעיים, מחקרים מראים שהתמודדות עם צרכים מיוחדים של הילד מגבירה מתח הורי ועלולה לערער את היחסים הזוגיים. במצבים אלה, שמירה על יציבות הורית ומשפחתית חיונית במיוחד, אך גם מאתגרת, שכן רווחת הילד משפיעה ישירות על רמות הלחץ של ההורים והמשפחה כולה.

התמודדות וצמיחה לאחר גירושם

הפרקים האחרונים של הספר עוסקים בצמיחה בעקבות משבר הגירושם. אף שהפרידה עשויה לערער את הרווחה הנפשית לאורך זמן, מחקרים מצביעים על כך שהסתגלות מוצלחת יכולה להוביל להתפתחות אישית וצמיחה (Zartler et al., 2015). צמיחה זו עשויה לבוא לידי ביטוי בהבניה מחודשת של תפיסת העצמי, בהעמקת קשרים בין-אישיים ובשינוי גישת האדם לעולם.

אנשים שעברו גירושם מדווחים לעיתים על חיזוק קשרים בין-אישיים, בין אם מתוך הכרת תודה על התמיכה שקיבלו במהלך המשבר ובין אם מתוך הבנה מחודשת של דפוסי הקשרים שלהם. מעבר להיבטים האישיים והחברתיים, חוויית הגירושם עשויה לעורר תובנות חדשות על משמעות החיים, סדרי עדיפויות וערכים אישיים. בהמשך לכך, פרק 17 מציג את תאוריית המשמעות (Significance Theory) של קרוגלנסקי ועמיתיו (Kruglanski et al., 2022), המדגישה את הדחף האנושי לחפש משמעות באמצעות ערך עצמי, תחושת חשיבות והכרה חברתית.

פרק מעשי: איך להתגרש נכון

הפרק האחרון של הספר מספק הנחיות מעשיות להורים לניהול הליך גירושם מיטבי. מטרתו היא לסייע להורים לשמור על יציבות רגשית ומשפחתית בתקופה המורכבת של הפרידה ולהפחית את הפגיעה האפשרית בילדים.

לסיכום

גירושים הם מציאות כואבת עבור משפחות רבות בארץ ובעולם, והשלכותיהם חורגות בהרבה מההחלטה של שני אנשים להיפרד. ההליך משפיע על כל בני המשפחה, משנה את הדינמיקה ביניהם ומציג בפניהם אתגרים הדורשים חוסן, חמלה והבנה. ספר זה שופך אור על התהליכים המורכבים הללו ומציע לא רק הבנה מעמיקה של האתגרים העומדים בפני הורים וילדים, אלא גם מסלולים לצמיחה וריפוי. הספר מדגיש את הצורך במתן כלים פסיכולוגיים מתאימים, בטיפול תקשורת פתוחה ובהעמדת הרווחה הנפשית של כל בני המשפחה בתקופה זו בראש סדר העדיפויות. ובנימה אקטואלית יותר, אירועי 7 באוקטובר 2023 והמלחמה המתמשכת בישראל הותירו חותם עמוק על החברה כולה. מלחמות אינן מסתיימות בשדה הקרב; הן יוצרות צלקות משפחתיות ומגבירות מתח, אבל וחוסר ודאות. לחצים אילו מערערים מערכות יחסים ועלולים להביא גם קשרים יציבים לנקודת שבירה. למרבה הצער, משברים כאלה צפויים להוביל לעלייה בשיעורי הגירושים, ועל המשפחות להתמודד עם ההשלכות הנפשיות הנלוות לפרידה. מציאות זו הופכת את נושאו של הספר לרלוונטי ודחוף מתמיד. בתקופה שבה משפחות רבות מתמודדות עם אתגרים קיצוניים, הספר מספק מענים תאורטי, מחקרי וקליני, הן לציבור הקוראים והן לאנשי מקצועות הטיפול, הייעוץ והמשפט.

מקורות

- Arendell, T. (2023). *Mothers and divorce: Legal, economic, and social dilemmas*. University of California Press.
- Augustin, L. (2023). Physical custody arrangements and fathers' post-separation well-being. *Journal of Family Studies*, 29(5), 2008–2024.
- Bernet, W., Baker, A. J., & Adkins, K. L. (2022). Definitions and terminology regarding child alignments, estrangement, and alienation: A survey of custody evaluators. *Journal of Forensic Sciences*, 67(1), 279–288.
- Chase-Lansdale, P. L., & Hetherington, E. M. (2014). The impact of divorce on life-span development: Short-and long-term effects. In P. B. Baltes, D. L. Featherman, & R. M. Lerner (Eds.), *Life-span development and behavior* (pp. 105–150). Psychology Press.
- Fine, M. A., & Harvey, J. H. (2013). Divorce and relationship dissolution in the 21st century. In idem (Eds.), *Handbook of divorce and relationship dissolution* (pp. 3–11). Psychology Press.
- Gottman, J. M., & Gottman, J. S. (2017). The natural principles of love. *Journal of Family Theory and Review*, 9(1), 7–26.
- Karhina, K., Boe, T., Hysing, M., Askeland, K. G., & Nilsen, S. A. (2023). Parental separation and school dropout in adolescence. *Scandinavian Journal of Public Health*, 52(5), 140349231164692.

- Kruglanski, A. W., Molinario, E., Jasko, K., Webber, D., Leander, N. P., & Pierro, A. (2022). Significance-Quest Theory. *Perspectives on Psychological Science*, 17(4), 1050–1071. <https://doi.org/10.1177/17456916211034825>
- Poortman, A. R. (2018). Postdivorce parent-child contact and child well-being: The importance of predivorce parental involvement. *Journal of Marriage and Family*, 80(3), 671–683.
- O'Hara, K. L., Rhodes, C. A., Uhlman, R. N., Sandler, I. N., & Wolchik, S. A. (2023). Parental Separation and Divorce: Risk and protective factors and their implications for children adjustments. In J. L. Matson (Ed.), *Handbook of clinical child psychology: Integrating theory and research into practice* (pp. 173–190). Springer International Publishing.
- Reisi Sarteshneizi, M. (2023). Young people's lived experience of parental divorce with an emphasis on educational consequences. *Journal of Adolescent and Youth Psychological Studies*, 4. <http://www.jayps.iranmehr.ac.ir>
- Schorr, S., & Goldner, L. (2023). "Like stepping on glass": A theoretical model to understand the emotional experience of childhood parentification. *Family Relations*, 72(2), 3029–3048. <https://doi.org/10.1111/fare.12833>
- Sokol, K. R., Stevenson, M. M., & Braver, S. L. (2017). Families of divorce: A research perspective. In S. W. Browning & B. van Eeden-Moorefield (Eds.), *Contemporary families at the nexus of research and practice* (pp. 18–32). Routledge/Taylor & Francis Group.
- Sorek, Y. (2019). Children of divorce evaluate their quality of life: The moderating effect of psychological processes. *Children and Services Review*, 107, 104533.
- Weaver, J. M., & Schofield, T. J. (2015). Mediation and moderation of divorce effects on children's behavior problems. *Journal of Family Psychology*, 29(1), 39–48. <https://doi.org/10.1037/fam0000043> PMID: 25419913 PMCID: PMC5051343
- Whitley, R. (2021). *Men's issues and men's mental health*. Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-030-86320-3_9
- Vélez, C. E., Wolchik, S. A., Tein, J. Y., & Sandler, I. (2011). Protecting children from the consequences of divorce: A longitudinal study of the effects of parenting on children's coping processes. *Child Development*, 82(1), 244–257. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8624.2010.01553.x> PMID: 21291440 PMCID: PMC3057658
- Zartler, U., Heintz-Martin, V., & Becker, O. A. (Eds.) (2015). *Family dynamics after separation: A life course perspective on post-divorce families*. Verlag-Barbara Budrich

MIFGASH

JOURNAL OF SOCIAL-EDUCATIONAL WORK

- Risks and academic self-efficacy among students during the "Iron Swords" war
- Becoming less religious among adolescents with ADHD as a risk factor
- Parental alienation in childhood: Impact on behavior and sensitivity to rejection in adulthood
- Coping mechanisms among Bedouin mothers of children with special needs
- Job satisfaction among college-educated Arab and Arab-Bedouin women
- Policy paper: Suicide prevention among young autistic people in Israel

Vol. 33, No. 58 • June 2025

Editorial Board

Prof. Rivka Eisikovits

Editor-in-Chief, Emerita University of Haifa

Prof. Sarah Abu-Kaf

Ben-Gurion University

Prof. Alean Al-Krenawi

Ben-Gurion University

Prof. Rami Benbenishty

Emeritus The Hebrew University
and Bar-Ilan University

Prof. Eli Buchbinder

University of Haifa

Prof. Belle Gavriel Fried

Tel Aviv University

Dr. Amitai Hamenachem

Formerly of Beit Berl Academic College

Dr. Eitan Israeli

Emeritus The Hebrew University

Prof. Shlomo Kaniel

College of Law & Business, Ramat Gan; Orot Israel College

Prof. Yitzhak Kashti

Emeritus Tel Aviv University

Prof. Amiram Raviv

Emeritus Tel Aviv University

Dr. Rivka Reichenberg

Mofet Institute

Prof. Avihu Shoshana

University of Haifa

Prof. Vered Slonim-Nevo

Ben-Gurion University

Prof. Yafit Sulimani-Aidan

Tel Aviv University

Prof. Meir Teichman

Emeritus Tel Aviv University

Miriam Gilat

Coordinator

Address of Editorial Board:

EFSHAR Association

P.O. Box 10643

Ramat Gan

5200502

Tel: +972-3-5026030

mgilat@efshar.org.il

www.efshar.org.il

MIFGASH

JOURNAL OF
SOCIAL-EDUCATIONAL WORK

Vol. 33, No. 58 • June 2025

Published by:

EFSHAR – The Association for the Development of
Social & Educational Services

EFSHAR - The Association for the Development of
Social & Educational Services

The Israeli Branch of AIEJI - International Association of
Social Educators

© EFSHAR Association, 2025. All rights reserved

Address of Editorial Board:

EFSHAR Association

Ramat Gan, Israel

Tel: +972-3-5026030

E-mail: mgilat@efshar.org.il

www.efshar.org.il

ISSN 0792-6820

Ramat Gan 2025

Annual subscription fee: 80 NIS

Price for a single copy: 40 NIS

CONTENTS

Situational risks, constant risks, coping resources and academic self-efficacy among higher education students during the “Iron Swords” (“Haravot Barzel”) war Adi Mana, Oranit Davidson-Begerano & Malka Margalit	17
Becoming less religious among adolescents with ADHD as a risk factor in state-religious educations David Y. Zoldan & Shlomo Romi.	43
The relationship between parental alienation in childhood and motivation for behavior in adulthood mediated by sensitivity to rejection Yifat Aharon & Yael Wilchek-Aviad	65
Coping processes among Bedouin mothers of children with special needs: ‘God gave me this child out of his great love for me’ Bilha Paryente & Yael Barak Levy	89
Job satisfaction among college-educated Arab and Arab-Bedouin women: The role of personal, family, community, and organizational resources Samah Usman & Sarah Abu-Kaf	113
Policy paper: Suicide prevention among young autistic people in Israel – A multi-system perspective Ela Sarel-Mahlev, Shahar Bar Yehuda, Tal Alon-Man, Anat Brunstein Klomek, Gil Zalsman & Joy Benatov	xxx
Book reviews	163
English abstracts	I–VI

ABSTRACTS

Situational risks, constant risks, coping resources and academic self-efficacy among higher education students during the “Iron Swords” (“Haravot Barzel”) war

Adi Mana, Ph.D., Professor, School of Behavioral Sciences and the Hope Research Institute, Peres Academic Center, Israel

Oranit Davidson-Begerano, Ph.D., School of Business Administration, Dean and Vice Rector of Students, Peres Academic Center, Israel

Malka Margalit, Ph.D., Professor Emerita, Tel-Aviv University; School of Behavioral Sciences and the Hope Research Institute, Peres Academic Center, Israel

Since October 7, the academic institutions in Israel have been facing the challenge of responding to numerous students who belong to different at-risk groups. The study comprised 834 college students divided into 5 groups: 176 students facing situational risks (evacuees, reservists, and their partners); 215 students with an ongoing risk (specific learning disabilities (SLD) and attention deficit disorders (ADHD)); 84 students who believed that they have a neuro-developmental disability but were not formally diagnosed; 151 students with combined risks (students with SLD and/or ADHD who were also evacuees, reservists, and their partners); and 208 students who were not included in the four at-risk groups (i.e., the comparison group). We examined whether personality resources (hope, and sense of entitlement), anxiety as well as institutional and social support predict students' academic self-efficacy. As hypothesized, students in the at-risk groups reported a lower academic self-efficacy than the comparison group. In addition, students in the group with neuro-developmental disabilities and those in the combined group reported higher levels of anxiety than the comparison group. The factors of hope, entitlement, anxiety, and perceptions of support from friends and families predicted the levels of academic self-efficacy. The interventional implications are presented in the discussion.

Key words: Iron Swords War, students, reserves, evacuees, SLD, ADHD, academic self-efficacy, anxiety, hope, social support

Becoming less religious among adolescents with ADHD as a risk factor in state-religious education

David Y. Zoldan, Ph.D., Herzog College; Orot Israel, College of Education, Israel

Shlomo Romi, Ph.D., Professor Emeritus, Bar-Ilan University; Herzog College, Israel

Adolescents with attention deficit hyperactivity disorder (ADHD) in a religious society are in a unique risk situation, in addition to other risks stemming from ADHD. Becoming less religious and ADHD are two risk factors for adolescents due to sociological and psychological factors. This study examines the interaction between these risk factors, comparing adolescents with and without ADHD, both treated with medication and untreated. A total of 276 boys in grades 9-12 in the state-religious education system completed a personal details questionnaire, the Conners 3rd edition questionnaire (2008) for self-reporting symptoms of ADHD, and a religiosity questionnaire (Winograd-Jan, 2005). The findings indicate that adolescents with ADHD define themselves as less religious and report a greater distance from religion than adolescents without ADHD. Moreover, the findings reveal that the more severe the ADHD symptoms, the greater the distancing from religion. Medication was found to have a significant contribution only in relation to the sense of belonging to the religious community, which serves as a factor of resilience against risk behaviors among adolescents. The research findings have implications for caregivers, parents and educators in religious society, for example, in defining the educational-religious expectations of adolescents with ADHD, and the required support.

Key words: ADHD, religiosity, becoming less religious, adolescents at risk

The relationship between parental alienation in childhood and motivation for behavior in adulthood mediated by sensitivity to rejection

Yifat Aharon, M.A., Department of Criminology, Ariel University, Israel

Yael Wilchek-Aviad, Ph.D., Department of Criminology, Ariel University, Israel

The main goal of this study was to examine the relationship between the experience of parental alienation in childhood and motivation for behavior in adulthood, mediated by sensitivity to social rejection. The study included 254 women (51.2%) and men (48.8%) who are children of divorced parents. The study was conducted through questionnaires. The results show that the variable 'sensitivity to social rejection' mediates the relationship between the experience of parental alienation in childhood and motivation styles, but only concerning motivation for revenge and not regarding avoidance or forgiveness, in a sample that included men and women. This study's contribution is in presenting a mediation model of long-term interpersonal implications that accompany a child who experienced parental alienation into adulthood. Thus, this study helps raise public awareness to the fact that a child who suffered parental alienation carries difficult scars into adulthood. These findings shed light on the importance of preventing cases of parental alienation by therapists and welfare workers. Also, the study suggests directions of focusing on significant perceptions to treat the alienation phenomenon, in order to help decrease revenge feelings that could manage the adult lives of children who experienced parental alienation and in reducing their high sensitivity to rejection.

Key words: parental alienation, sensitivity to rejection, motivation for behavior, revenge, forgiveness

Coping processes among Bedouin mothers of children with special needs: 'God gave me this child out of his great love for me'

Bilha Paryente, Ph.D., Achva Academic College, Israel

Yael Barak Levy, Ph.D., Achva Academic College, Israel

The coping of parents of children with special needs is a complex process, and it is important to examine this process among parents from different cultures. Our mixed method research aimed to examine the religious and emotional process of Bedouin mothers of children with autism spectrum disorders (ASD) or intellectual developmental disability (IDD). Forty mothers participated in semi-structured interviews and answered the religious coping methods questionnaire and the pathological narcissism inventory (PNI). Although the statistical analysis showed a significant correlation ($p=.01$; $r=.39$) between narcissism and negative religious beliefs, no significant correlation was found between narcissism and positive religious beliefs. The content analysis revealed pessimistic religious processing regarding the child's disability that included the perception of God as a punishing, testing and oppressive figure, as well as optimistic religious processing regarding the child with the disability as a gift from God, acceptance of fate and a belief in God as a benevolent authority. The pessimistic emotional processing regarding the child's disability was expressed by feelings of fear, astonishment and sadness, while the optimistic emotional processing was expressed by feelings of love and concern for the child and acceptance of the child. The research findings revealed that Bedouin mothers are characterized by unique coping processes that correspond to both their religious and emotional perspectives. Therapists should, therefore, be aware of these factors in order to culturally adapt the intervention they offer these mothers.

Key words: religious and emotional processing of the diagnosis; Bedouin mothers of children with special needs; parents' counseling; qualitative and mixed research methods

Job satisfaction among college-educated Arab and Arab-Bedouin women: The role of personal, family, community, and organizational resources

Samah Usman, M.A., Conflict Management & Resolution Program, Ben-Gurion University of the Negev, Israel

Sarah Abu-Kaf, Ph.D., Professor, Head-Department of Multidisciplinary Studies, Conflict Management & Resolution Program, Ben-Gurion University of the Negev, Israel

Over the past two decades, significant changes have taken place in the Arab society, particularly in two areas: academization and the integration of Arab and Arab-Bedouin women into the Israeli labor market. This study examines the resources available to college-educated Arab women and compares them to the resources available to Arab-Bedouin women, as well as their contribution to job satisfaction. The participants included 105 Arab-Bedouin women and 149 women from the non-Arab-Bedouin society. The participants completed six questionnaires that examine personal coherence, community coherence, satisfaction with family life, inclusive management, and job satisfaction. Significant differences were found between the two groups in terms of community coherence and satisfaction with family life. Positive correlations were revealed between various resources and levels of job satisfaction. Additionally, job satisfaction was found to be related to income level, personal coherence, and inclusive management practices. Among all the resources examined, organizational and personal resources, specifically inclusive management and personal coherence, were found to promote better integration and to contribute to job satisfaction.

Key words: educated Arab women, Arab-Bedouin women, job satisfaction, employment, resources

Policy paper: Suicide prevention among young autistic people in Israel – A multi-system perspective

Ela Sarel-Mahlev, Ph.D., School of Education, College of Management, Israel

Shahar Bar Yehuda, Ph.D., Faculty of Education, Special Education Program, Levinsky-Wingate Academic Center; Faculty of Education, Special Education Program, Oranim College of Education, Israel

Tal Alon-Man, Activist, “Merutzafot” – Autistic Women Writers; Emotional Therapist, “Oti” – Israeli Autism Association, Israel

Anat Brunstein Klomek, Ph.D., Professor, Dean of the Baruch Ivcher School of Psychology, Reichman University, Israel

Gil Zalsman, M.D., M.H.A., Professor, Sackler School of Medicine, Tel-Aviv University; Director, Geha Mental Health Center; Chairman, National Council for Suicide Prevention, Ministry of Health, Israel

Joy Benatov, Ph.D., Faculty of Education, Department of Special Education, University of Haifa, Israel

This policy paper addresses suicide prevention among autistic youth in Israel, a critically significant topic given the elevated suicide risk in this population. The paper presents a broad, multi-system perspective that integrates insights from professionals, experts, autistic individuals, and their families. Its goal is to outline the challenges in preventing suicide among autistic youth and to propose consensus-based recommendations for optimal policy and practice. The paper focuses on three core areas: (1) Addressing suicide risk among autistic youth, prevention, referral, assessment, and treatment, (2) Ensuring continuity in educational and therapeutic frameworks, and (3) Promoting research in the field of suicide prevention among autistic individuals. This policy paper synthesizes stakeholder input through preliminary discussions with autistic adults active in the autistic community, and a conference that included roundtable discussions with a diverse range of stakeholders. The paper highlights challenges such as the lack of knowledge and awareness, absence of dedicated policies and budgets, and a shortage of tailored tools for prevention, identification, referral, assessment, and treatment. The policy recommendations include integrating this issue into a national program, fostering inter-ministerial collaborations, establishing professional training frameworks, adopting adapted risk assessment tools, developing tools, and advancing research and data collection. The policy paper emphasizes the need for comprehensive policymaking and multi-system collaboration, with significant involvement of the autistic community. The importance of

tailoring a national program to the autistic population stems from the high prevalence of suicidal thoughts within this group and the unique challenges in identifying and preventing suicide among autistic individuals. This policy paper serves as a call to action for all relevant stakeholders, with the aim to develop a comprehensive program tailored to the needs of the autistic population in the realm of suicide prevention.

Key words: suicide prevention, autism, policy